

ISSN 2664-5157 (print)
ISSN 2708-7360 (online)

Turkic Studies Journal

№4
Vol. 6
2024

Astana

ISSN (print)2664-5157
ISSN (online)2708-7360

Turkic Studies Journal

2024, Volume 6, Number 4

2019 жылдан бастап шығады
Founded in 2019
Издается с 2019 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2024
Astana, 2024
Астана, 2024

Бас редакторы: **Ерлан Сыдықов**, т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары: **Нурилла Шаймердинова**, ф.ғ.д., проф.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары: **Ирина Невская**, доктор, проф., Гете университеті (Франкфурт, Германия)

Редакция алқасы

Айман Азмұханова	т.ғ.к., қауым. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Мира Бавуу-Сюрюн	ф.ғ.д., проф., Тува мемлекеттік университеті (Кызыл, Ресей Федерациясы)
Ұлданай Бахтикиреева	ф.ғ.д., проф., Ресей халықтар достығы университеті (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Альфия Галимуллина	пед.ғ.д., проф., Қазан (Еділ бойы) федералдық университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Күләш Дүйсекова	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Анна Дыбо	ф.ғ.д., проф., Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Метин Екиджи	доктор, проф., Эгей Университеті Түркі әлемі зерттеулері институты (Измир, Түркия)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Мажарстан)
Ласло Карой	Ph.D., проф., Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)
Чимиза Ламажаа	филос.ғ.д., Туваның жаңа зерттеулері (Льеж, Бельгия)
Юлия Лысенко	т.ғ.д., проф., Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, Ресей Федерациясы)
Ласло Мараш	Ph.D., проф., Амстердам университеті (Амстердам, Нидерланды)
Бауыржан Омаров	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Жақсылық Сабитов	Ph.D., Жошы ұлысын зерделеу ғылыми институты (Астана, Қазақстан)
Зайнолла Самашев	т.ғ.д., Ә. Марғұлан атындағы археология институты (Астана, Қазақстан)
Ираида Селютин	ф.ғ.д., проф., Филология институты, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімі (Новосибирск, Ресей)
Игорь Силантьев	ф.ғ.д., проф., Филология институты, Ресей ғылым академиясының Сібір бөлімі (Новосибирск, Ресей)
Айрат Ситдиқов	т.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Жәкен Таймағамбетов	т.ғ.д., проф., ҚР Ұлттық музейі (Астана, Қазақстан)
Сауле Тажібаева	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Кубатбек Табалдиев	т.ғ.д., проф., Қырғыз-түрік Манас университеті (Бішкек, Қырғызстан)
Зифа Темірғазина	ф.ғ.д., проф., Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті (Павлодар, Қазақстан)
Лариса Тыбыкова	ф.ғ.к., доцент, Таулы Алтай мемлекеттік университеті (Таулы Алтай, Ресей)
Марал Хабдуллина	т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Альфия Юсупова	ф.ғ.д., проф., Қазан федералды университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Амантай Шәріп	ф.ғ.д., проф., жауапты хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Анна Есенғалиева	пед.ғ.к., проф., жауапты хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтпаев к-сі, 2
Тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434). E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам. Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж. №КЗ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж). Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief: **Yerlan Sydykov**, *Doctor of Historical Sciences, Prof., Academician of NAS RK*
L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Deputy Editor-in-Chief: **Nurila Shaimerdinova**, *Doctor of Philology, Prof.*
L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Deputy Editor-in-Chief: **Irina Nevskaya**, *Dr., Prof., Goethe university (Frankfurt, Germany)*

Editorial board

Aiman Azmukhanova	Candidate of Historical Sciences, Assos.Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Mira Bavuu-Surun	Doctor of Philology, Prof., Tuvan State University (Kyzyl, Russian Federation)
Uldanai Bakhtikireeva	Doctor of Philology, Prof., Peoples' Friendship University of Russia (Moscow, Russian Federation)
Alfiya Galimullina	Doctor of Pedagogical Sciences, Prof., Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, Russian Federation)
Kulyash Duisekova	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Anna Dybo	Doctor of Philology, Prof., Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Metin Ekici	Dr., Prof., Ege University Institute of Turkish World Studies (Izmir, Turkey)
Maria Ivanics	Dr., Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Laszlo Karoly	Ph.D., Prof., Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Chimiza Lamazhaa	Doctor of Philosophy, New Research of Tuva (Liege, Belgium)
Yuliya Lysenko	Doctor of Historical Sciences, Prof., Altai State University (Barnaul, Russian Federation)
Laszlo Maracz	Ph.D., Prof., University of Amsterdam (Amsterdam, Netherlands)
Bauyrzhan Omarov	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Zhaxylyk Sabitov	Ph.D, Research Institute for Jochi Ulus Studies (Astana, Kazakhstan)
Zainolla Samashev	Doctor of Historical Sciences, A. Margulan Institute of Archaeology (Astana, Kazakhstan)
Iraida Selyutina	Doctor of Philology, Prof., Institute of Philology of the Siberian Branch of the RAS (Novosibirsk, Russia)
Igor Silantev	Doctor of Philology, Prof., Institute of Philology of the Siberian Branch of the RAS (Novosibirsk, Russia)
Ayrat Sitdikov	Doctor of Historical Sciences, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
Zhaken Taimagambetov	Doctor of Historical Sciences, Prof., National Museum of the RK (Astana, Kazakhstan)
Saule Tazhibayeva	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Kubatbek Tabaldiev	Doctor of Historical Sciences, Kyrgyz-Turkish Manas University (Bishkek, Kyrgyzstan)
Zifa Temirgazina	Doctor of Philology, Prof., Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University (Pavlodar, Kazakhstan)
Larisa Tybykova	Candidate of Philological Sciences, Assos.Prof., Gorno-Altai State University (Gorno-Altai, Russian Federation)
Maral Khabdulina	Candidate of Historical Sciences, Assos.Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Alfiya Yusupova	Doctor of Philology, Prof., Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
Amantay Sharip	Doctor of Philology, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Anna Yessengaliyeva	Candidate of Pedagogical Sciences, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Editorial address: 2 K. Satpayev Str., Astana, Kazakhstan, 010008
Тел.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434). **E-mail:** turkicstudiesjournal@gmail.com, **web-site:** tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University». Registered by Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Registration number № KZ27VPY00032814 from 24.02.2021 (date and number of the initial registration 28.03.2019, 17636-Ж). Periodicity: 4 times a year.

Address of printing house: 13/1 Kazhymukan Str., Astana, Kazakhstan, 010008; tel.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434)

© L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор: **Ерлан Сыдыков**, д.и.н., проф., академик НАН РК,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Зам. Главного редактора: **Нурилла Шаймердинова**, д.ф.н., проф.,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Зам. Главного редактора: **Ирина Невская**, доктор, проф., Университет им. Гёте (Франкфурт, Германия)

Редакционная коллегия

Айман Азмуханова	к.ист.н., асс. проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Мира Бавуу-Сюрюн	д.ф.н., профессор, Тувинский государственный университет (Кызыл, Российская Федерация)
Улданай Бахтикиреева	д.ф.н., проф., Российский университет дружбы народов (Москва, Российская Федерация)
Альфия Галимуллина	д.пед.н., проф., Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, Российская Федерация)
Куляш Дуйсекова	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Анна Дыбо	д.ф.н., проф., Институт языкознания Российской академии наук (Москва, Российская Федерация)
Метин Екиджи	доктор, проф., Эгейский университет Институт исследований тюркского мира (Измир, Турция)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Ласло Карой	Ph.D., проф., Уппсальский университет (Уппсала, Швеция)
Чимиза Ламажаа	д.филос.н., Новые исследования Тувы (Льеж, Бельгия)
Юлия Лысенко	д.ист.н., проф., Алтайский государственный университет (Барнаул, Российская Федерация)
Ласло Мараш	Ph.D., проф., Амстердамский университет (Амстердам, Нидерланды)
Бауыржан Омаров	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Жаксылык Сабитов	Ph.D., Научный институт изучения улуса Джучи (Астана, Казахстан)
Зайнолла Самашев	д.ист.н., Институт археологии имени А. Маргулана (Астана, Казахстан)
Ираида Селютина	д.ф.н., проф., Институт филологии Сибирского отделения РАН (Новосибирск, Россия)
Игорь Силантьев	д.ф.н., проф., Институт филологии Сибирского отделения РАН (Новосибирск, Россия)
Айрат Ситдилов	д.ист.н., Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, РФ)
Жакен Таймагамбетов	д.ист.н., проф., Национальный музей РК (Астана, Казахстан)
Сауле Тажибаева	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Кубатбек Табалдиев	д.ист.н., Кыргызско-Турецкий университет Манас (Бишкек, Кыргызстан)
Зифа Темиргазина	д.ф.н., проф., Павлодарский педагогический университет имени Алькея Маргулана (Павлодар, Казахстан)
Лариса Тыбыкова	к.ф.н., доцент, Горно-Алтайский государственный университет (Горно-Алтайск, Российская Федерация)
Марал Хабдуллина	к.ист.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Альфия Юсупова	д.ф.н., проф., Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, РФ)
Амантай Шарип	д.ф.н., проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Анна Есенгалиева	к.пед.н., проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. К. Сатпаева, 2
Тел.: +7(7172) 709-500, (вн.: 31-434). E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрирован Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № KZ27VPY00032814 от 24.02.2021 (дата и номер первичной регистрации 28.03.2019, 17636-Ж). Периодичность: 4 раза в год.
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434)

CONTENT/ МАЗМҰНЫ/ СОДЕРЖАНИЕ

**HISTORICAL-CULTURAL FIELD/ ТАРИХИ-МӘДЕНИ БАҒЫТ/
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ**

History and Archaeology/ Тарих және археология/ История и археология

- Article** **A. Бикбулатова, А. Асылгужин, А. Максумова** Род (клан) Кыргыз в составе башкир. Башкиро-кыргызские этногенетические параллели
A. Bikbulatova, A. Asilguzhin, A. Maksutova Kyrgyz clan (tribe) within the Bashkirs. Bashkir-Kyrgyz ethnogenetic parallels..... 17
- A. Бикбулатова, А. Асылгужин, А. Максумова** Башқұртстан құрамындағы қырғыз руы. Башқұрт-қырғыз этногенетикалық параллельдері..... 17
- Article** **A. Taşağıl, M. Amanova** The main aspects of cultural influence between the Turkic Khaganates and the Chinese Empire..... 36
- A. Ташағыл, М. Аманова** Түркі қағанаттары мен Қытай империясы арасындағы мәдени ықпалдың негізгі аспектілері..... 36
- A. Ташағыл, М. Аманова** Основные аспекты культурного влияния тюркских каганатов и Китайской империи..... 36
- Article** **Ә. Тәжекеев, З. Жәкішева** Бидайық-асар қалашығынан табылған музыкалық аспап тарихы (біздің дәуіріміздің II-IV ғасырлары)..... 53
- A. Tazhekeyev, Z. Zhakisheva** History of the musical instrument found in the town of Bidayik-Asar (2nd-4th centuries CE)..... 53
- A. Тәжекеев, З. Жакишева** История музыкального инструмента из городища Бидайык-асар (II-IV вв. нашей эры)..... 53

**PHILOLOGICAL FIELD/ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТ/
ФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ**

Turkic languages/ Түркі тілдері/ Тюркские языки

- Article** **М. Дубровина** Словообразование и словоизменение несубстантивных лексико-грамматических классов в древнетюркском языке..... 72
- M. Dubrovina** Word formation and inflection of non-substantive lexico-grammatical classes in the ancient Turkic language..... 72
- М. Дубровина** Ежелгі түркі тіліндегі зат есім емес лексика-грамматикалық топтардың сөзжасамы мен сөз түрлендіруі..... 72

Turkic Studies Journal

Journal homepage: www.tsj.enu.kz

Article	Қ. Кенжалин, Ә. Таңсықбай, Л. Еспекова «Қазақ» сөзінің «Бабырна-мадағы» семантикасы..... Q. Kenzhalin, A. Tangsyqbay, L. Espekova Semantics of the word 'Qazaq' in the 'Baburnama'..... К. Кенжалин, А. Тансықбай, Л. Еспекова Семантика слова «qazaq» в «Бабурнаме».....	90
Article	Е. Николаев Семантическое пространство диалектных названий снега в якутском языке..... E. Nikolaev The semantic field of the word 'snow' in Yakut dialects..... Е. Николаев Саха тіліндегі қардың диалектілік атауларының семантикалық кеңістігі.....	116
	I. Sorova Phonetic structures and intonation features of the visual image verbs in the Yakut and Kyrgyz languages..... И. Сорова Саха және қырғыз тілдеріндегі көру бейнесін білдіретін етістіктердің фонетикалық құрылымдары мен интонациялық ерекшеліктері..... И. Сорова Фонетические структуры и интонационные особенности глаголов зрительного образа в якутском и киргизском языках.....	132
Article	З. Темиргазина, О. Андрющенко, А. Амангелди Глаголы с семантикой ремесленных действий в словаре Махмуда ал-Кашгари как отражение хозяйственной и социальной жизни древних тюрков... Z. Temirgazina, O. Andryuchshenko, A. Amangeldy Verbs denoting craft activities in Mahmud al-Kashgari's dictionary as a reflection of the economic and social life of the ancient Turks..... З. Теміргазина, О. Андрющенко, А. Амангелді Махмұд әл-Қашғари сөздігіндегі қолөнер іс-әрекетінің семантикасы бар етістіктер ежелгі түркілердің экономикалық және әлеуметтік өмірінің көрінісі ретінде	150
Article	G. Togabayeva Denominal verb derivation in Jāmi' at-Tawārīḫ by Qadir Ali Beg..... Г. Тогабаева Қадыр Әлі бектің Jāmi' at-Tawārīḫ еңбегіндегі есім негізді етістікті деривациясы..... Г. Тогабаева Отыменная глагольная деривация в Jāmi' at-Tawārīḫ Қадыр Али бека.....	168

Literature and Folklore/ Әдебиет және фольклор/ Литература и фольклор

Article	М. Сабыр, А. Раманова, Д. Кусаинова, Т. Ахметов Алтын Орда дәуірі әдебиетінің эстетикалық әлемі және оның қазақ әдебиетіндегі өрісі..... M. Sabyr, A. Ramanova, D. Kussainova, T. Akhmetov The aesthetic world of Golden Horde literature and its continuity in Kazakh literature....
----------------	--

Turkic Studies Journal

Journal homepage: www.tsj.enu.kz

<i>М. Сабыр, А. Раманова, Д. Кусаинова, Т. Ахметов</i> Эстетический мир литературы периода Золотой Орды и его преемственность в казахской литературе.....	191
---	-----

REVIEW / СЫН-ПІКІР / РЕЦЕНЗИЯ

Book review

<i>Н. Майнагашева</i> Библиографический указатель «Хакасский фольклор».....	
<i>N. Mainagasheva</i> Bibliographic index 'Khakass folklore'.....	
<i>Н. Майнагашева</i> «Хакас фольклоры» библиографиялық көрсеткіші.....	209

From the Editorial Board

The editorial board of the *Turkic Studies Journal* (TSJ) expresses sincere gratitude to all contributors for their unique and meticulous scholarly work, as well as to potential readers for their interest in anthropological research, culture, history, language and literature of Turkic peoples.

The 4th issue of TSJ for 2024 includes 10 articles from Hungary, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Russia (Bashkortostan, Saint Petersburg, Yakutia), Turkey, and one book review from Russia (Khakassia). The issue adheres to its linguistic criteria: out of 11 articles, 3 are in Kazakh, 3 in English, and 5 in Russian. While the 3rd issue of TSJ in 2024 leaned more towards historical and cultural studies, the 4th issue primarily focuses on philological studies.

Nonetheless, articles with a historical and cultural focus are written on relevant topics and are likely to attract attention in the international academic community. For instance, the article by A. Bikbulatova, A. Asilguzhin, and A. Maksutova, titled ‘Kyrgyz clan (tribe) within the Bashkirs. Bashkir-Kyrgyz ethnogenetic parallels’ (in Russian), explores the ethnogenetic connections between the Kyrgyz and Bashkir peoples during the early medieval period. Using medieval sources, the authors examine the migratory routes of Turkic tribes in the 9th–10th centuries. The authors of the article, using modern genetic methodologies such as forensic genetics, the method of studying STR markers, methods for studying polymorphisms of STR markers, as well as SNP markers of the Y chromosome, determine the genetic relationship between the Kyrgyz and Bashkirs. Their findings demonstrate genetic proximity between the Bashkir *koshso* clan and the Kyrgyz *kushchi* clan from the Talas region in Kyrgyzstan. The results of the study were verified by testing respondents, quantitative parameters of genetic units shown in tables, figures, as well as historical and genetic data. Nevertheless, the article may cause discussion among a wide range of specialists.

Another notable contribution is from renowned Turkish historian A. Taşağıl and doctoral student M. Amanova. Their article ‘The main aspects of cultural influence between the Turkic Khaganates and the Chinese Empire’ (in English), challenges the prevailing stereotypes about the Tang Dynasty’s hegemony over the ancient Turkic Khaganates in the 6th–8th centuries. The authors of the article try to prove that despite the complex relationship between the ancient Turkic Khaganates and the Tang Empire (including wars, 50 years of subjugation, and etc.), there was mutual influence between Turkic and Chinese cultures. The article’s conclusions are based on Western and Chinese sources, ancient Turkic inscriptions, and archaeological data. The influence of the Tang Empire is seen in the Chinese efforts to impose Buddhism on the Turks, in Bilge Khagan’s attempt to adopt Chinese ideology and value systems, and in the use of material culture items such as silk, bronze mirrors, and coins. At the same time, Chinese dynastic sources mention the influence of Turkic musical culture on China: ‘Turkic dancers and their music played a significant role in receptions, ceremonies, and celebrations at the Tang court’. The authors also point out a certain romanticization of nomads at the early Tang court: the manner and style of nomadic clothing became popular among the Chinese. During winter, the Chinese placed felt yurts in their courtyards, claiming these dwellings were far more comfortable and warmer than their own. Additionally, Chinese poets praised nomadic felt yurts in their literary works.

The article by A. Tazhekeyev and Z. Zhakisheva ‘History of the musical instrument found in the town of Bidayik-Asar (2nd-4th Centuries CE)’ (in Kazakh), is full of colorful illustrations of musical instruments from various perspectives. The authors examine fragments of wooden

musical instruments dating back to the 4th century. These ancient artifacts were discovered during archaeological excavations at the Bidayyk-Asar settlement in the Eastern Aral Sea region of Kazakhstan. By analyzing numerous wooden stringed musical instruments from the Steppe Eurasia, the authors propose a hypothesis that the ancient artifact might have been a prototype of the Kazakh stringed dombra.

Issue 4 will undoubtedly highlight articles in the field of philology, particularly those dedicated to Turkic languages. These articles address questions of both diachronic and synchronic development of Turkic languages. Some focus on the language of Turkic written monuments, such as the Orkhon inscriptions, *Dīwān Lughāt al-Turk* by Mahmud al-Kashgari, *Baburnama*, and *Compendium of Chronicles*. Others analyze the linguistic systems of modern Turkic languages.

The authors Z.K. Temirgazina, O.K. Andryuchshenko and A.A. Amangeldy, in their article ‘*Verbs denoting craft actions in Mahmud al-Kashgari’s dictionary as a reflection of the economic and social life of the ancient Turks*’ (in Russian), explore the meanings of verb constructions in Mahmud al-Kashgari’s *Dīwān Lughāt al-Turk*. They argue that the nomadic culture of the Turkic peoples during the Karakhanid era coexisted with urban, craft-based, and agricultural lifestyles. The authors emphasize the need to systematize the lexicon of this monumental work by thematic groups, as the *Dīwān* serves as an encyclopedia of Turkic life. It reflects the conceptual worldview of the Turks, including their social structure, migrations, lifestyle, occupations, clothing, food, and natural environment. In the conceptual worldview, markers of a sedentary lifestyle are identified, including various types of crafts practiced by Turkic peoples in the 10th-11th centuries. The article provides a semantic analysis of ‘craftsmanship action’ verbs, denoting woodworking, leatherworking, weaving, felt-making, and barbering, while identifying the general integral semantic feature of this lexical-semantic group (LSG). The authors delve into specific actions within these crafts, creating detailed semantic subgroups (LSG-S), and interpret word meanings (sememes) as differential semantic features. The results are consolidated into a summary table, which offers insights into the Turkic worldview and the development of crafts in the sedentary life of medieval Turkic peoples.

M. Dubrovina’s article, ‘*Word formation and inflection of non-substantive lexico-grammatical classes in the ancient Turkic language*’ (in Russian), focuses on the analysis of derivational affixes and grammatical forms in Old Turkic. Based on the texts of runic monuments, the study examines the word formation of adjectives and adverbs in Old Turkic, emphasizing the most productive derivational affixes such as *-liγ/-lig/-luγ/-lūg/-liq/-lik*, *-suz/-süz/-siz*, *-li/-li/-lu/-lū*, and *-ti/-ti/-di/-di*. The article identifies their meanings and notes that some affixes trace back to Proto-Altaic origins, such as the comitative and possessive meanings of *-liγ/-lig/*. Special attention is also given to the analysis of grammatical forms of non-substantive lexico-grammatical classes in the Old Turkic language.

In the article ‘*Semantics of the word ‘Qazaq’ in the ‘Baburnama’*’ (in Kazakh), authors Q. Kenzhalin, A. Tangsyqbay, and L. Espekova investigate the origin of the ethnonym qazaq using materials from the Chagatai language in the *Baburnama*. They examine the semantic polysemy of the ethnonym (including meanings such as the name of a country and an ethnic group, brave warrior, hero, scout, and robber) and its derivational-syntagmatic potential. The semantic analysis of the lexeme is accompanied by historical and cultural data, which enhances the reliability of the research findings.

The cycle of articles on the study of the language of written monuments concludes with the article by G. Togabayeva ‘*Denominal verb derivation in Jāmi‘ at-Tawārīḫ by Qadir Ali Beg*’

(in English). The article analyzes the text of the *Chronicle Compendium*, a 17th-century Turkic monument, in its St. Petersburg version. The author notes the presence of phenomena such as rotacism and zetacism in the text, which were relics of Turkic languages, except for Chuvash. The article also examines forms of denominal verb derivation in various models, such as {+lA}, {+A}, {+I-}, {+(A)l}, {+(A)y}, {+(A)r-}, {+dA}, {+(I)K-}, {+KAr}, {+(U)(r)ka-}. Based on the research, the author concludes that the primary corpus of productive roots is of Turkic origin, with only a small part borrowed from Arabic, Persian, and Chinese languages. Special attention is given to the author's comments in the footnotes.

The issues of modern Turkic languages are addressed in two articles by Yakut scholars. The first article, '*Phonetic structures and intonation features of the visual image verbs in the Yakut and Kyrgyz languages*' (in English) by I. Sorova, provides a comparative analysis of the phonetic structures and intonational characteristics of verbs of visual perception in the Yakut and Kyrgyz languages.

The second article, '*The semantic field of the word 'snow' in Yakut dialects*' (in Russian) by E. Nikolaev, is likely to attract genuine interest from readers and specialists. Firstly, it justifies the expansion of the semantic field's boundaries to a semantic space (a topic in lexical semantics that lacks a singular approach). Secondly, it presents a substantial amount of factual material that reveals the resources of the Yakut language. Thirdly, it offers a thorough semantic analysis of the lexeme *xaap* ('snow') in the dialects of the Yakut language. The numerous names for snow analyzed by the author are considered in the unity of syntagmatic, paradigmatic, and associative connections, ultimately allowing the author to uncover the potential of Yakut dialects, which represent the geographical landscape and northern nature. According to the author, the semantic space of snow names forms a linguistic worldview as a result of long-term observations of the realities of the surrounding world.

In the section on literature and folklore, the article by M. Sabyr, A. Ramanova, D. Kussainova, and T. Akhmetov '*The aesthetic world of Golden Horde literature and its continuity in Kazakh literature*' (in Kazakh) is published. The article is dedicated to the analysis of literary monuments from the Golden Horde period and the identification of the continuity between the literary and aesthetic canons of the medieval era and contemporary Kazakh literature.

The fourth issue concludes with a book review by N. Mainagasheva on the bibliographic index 'Khakass folklore' (in Russian).

N.G. Shaimerdinova
Doctor of Philology, Professor
Deputy Editor of *Turkic Studies Journal*

Редакциядан

Turkic Studies Journal (TSJ) редакциясы барлық авторларына олардың мәнді және ыждағатты ғылыми еңбектері үшін, сондай-ақ ықтимал оқырмандарына антропологиялық зерттеулерге, түркі халықтарының мәдениетіне, тарихына, тіліне және әдебиетіне қызығушылық танытқандары үшін алғыс білдіреді.

TSJ-дың 2024 жылғы 4-санында Мажарстаннан, Қырғызстаннан, Қазақстаннан, Ресейден (Башқұртстан, Санкт-Петербург, Саха Республикасы), Түркиядан 10 мақала және бір кітапқа рецензия (Ресей, Хакасия) жарияланған. Санның тілдік критерийі сақталған: 11 мақаланың 3-і қазақ тілінде, 3-і ағылшын тілінде, 5-і орыс тілінде. Егер TSJ-ның 2024 жылғы 3-санында тарихи-мәдени бағыттағы мақалалар көп болса, 4-санында филологиялық бағыттағы мақалалар басым.

Айта кететін нәрсе, тарихи-мәдени бағыттағы мақалалар өзекті тақырыптарға жазылған және халықаралық ғылыми кеңістіктің назарын аударарлық. Авторлар А. Бикбулатова, А. Асылгужин, А. МаксUTOва жазған *«Род (клан) Кыргыз в составе башкир. Башкиро-кыргызские этногенетические параллели»* (орыс тілінде) атты мақала қырғыздар мен башқұрттардың ерте орта ғасырлардағы этногенетикалық байланыстарына арналған. Орта ғасырлар кезеңіндегі тарихи деректер негізінде IX-X ғасырлардағы түркі тайпаларының аймақтық миграция жолдары қарастырылады. Мақала авторлары сот-медициналық (forensic genetics), STR маркерлерін зерттеу әдісі, STR маркерлерінің полиморфизмін, сондай-ақ Y-хромосомасының SNP маркерлерін зерттеу әдістері секілді қазіргі заманғы генетикалық әдістерді пайдаланып, қырғыздардың башқұрттармен генетикалық байланысын анықтайды. Жүргізілген эксперименттің айғағы ретінде башқұрттың *кошсо* руы мен Қырғызстанның Талас облысындағы қырғыздардың *кушчи* руының генетикалық жақындығы дәлелденеді. Зерттеу нәтижелері респонденттерді тестілеу, кестелер мен суреттерде келтірілген генетикалық бірліктердің сандық параметрлері, сондай-ақ тарихи-генетикалық мәліметтер арқылы тексерілген. Дегенмен мақала мамандардың қалың қауымы арасында пікірталас тудыруы мүмкін.

Танымал түрік тарихшысы А. Тазағұл мен докторант М. Аманованың *«The main aspects of cultural influence between the Turkic Khaganates and the Chinese Empire»* (ағылшын тілінде) мақаласы Қытай империясының (Тан дәуірі) VI-VIII ғасырлардағы ежелгі түркі қағанаттарына қатысты «гегемониясы» туралы қалыптасқан стереотиптерді жоққа шығарады. Мақала авторлары Тан империясымен (соғыстар, 50 жыл бойғы езгі және басқа да жағдайлар) қарым-қатынастардың күрделілігіне қарамастан, түркі мен қытай мәдениеттерінің өзара ықпалдастығы болғанын дәлелдеуге тырысады. Мақаладағы қорытындылар батыс және қытай деректеріне, ежелгі түркі ескерткіштерінің мәтіндеріне, археологиялық деректерге негізделген. Тан империясының ықпалы қытайлардың түркілерге буддизмді енгізуге ұмтылғанынан, Білге қағанның қытай идеологиясы мен құндылықтар жүйесін қабылдауға тырысқанынан, сондай-ақ мәдениеттің материалдық нысандарын (жібек, қола айна, монеталар) қолданудан байқалады. Сонымен қатар қытайдың династиялық деректерінде түркілердің музыка мәдениетінің қытай мәдениетіне ықпалы туралы былай деп жазылған: *«түркі бишілері мен олардың музыкасы Тан сарайында шақырулар, рәсімдер мен мерекелерде маңызды рөл атқарды»*. Мақала авторлары ерте Тан сарайында көшпенділердің әлдебір романтизациясы байқалғанын атап өтеді: олардың киіну салты мен мәнері қытайлар арасында кең тараған. Қытайлар қыс мезгілінде өз сарайларының ішіне киіз үйлер тіккен, осылайша олар мұндай тұрғын

жайлардың өз баспаналарынан әлдеқайда ыңғайлы әрі жылы екенін айтқан, сондай-ақ қытай ақындары көшпенділердің киіз үйлерін мадақтайтын поэтикалық шығармалар жазғаны назарға іліккен.

А. Тәжекеев пен З. Жәкішеваның *«Бидайық-асар қалашығынан табылған музыкалық аспап тарихы (біздің дәуіріміздің II-IV ғасырлары)»* атты мақаласында әр түрлі ракурстағы музыкалық аспаптардың түрлі-түсті иллюстрациялары ұсынылып, IV ғасырдағы ағаштан жасалған музыкалық аспаптардың фрагменттері қарастырылады. Ежелгі артефактілер Қазақстанның Шығыс Арал бойы өңіріндегі Бидайық-асар қонысынан археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған. Мақала авторлары Далалық Еуразияның ағаштан жасалған көптеген шекті музыкалық аспаптарын зерттей отырып, бұл ежелгі артефакт шекті қазақ домбырасының прототипі болуы мүмкін деген болжамды ұсынады.

4-санда назар аударатын мақалалардың арасында, сөз жоқ, филологиялық бағыттағы мақалалар, атап айтқанда, түркі тілдері туралы мақалалар бар. Бұл мақалаларда түркі тілдерінің диахрондық және синхрондық даму мәселелері қарастырылады, себебі олардың кейбірінде руникалық ескерткіштердің, М.Қашғаридің «Диуани лұғат'т түрк» шығармасының, «Бабырнама», «Жылнамалар жинағы» секілді түркі жазба жәдігерліктерінің тілі зерттеледі, ал басқаларында қазіргі түркі тілдерінің тілдік жүйесі талданады.

Авторлар З.К.Темірғазина, О.К.Андрющенко, А.А.Амангелді *«Глаголы с семантикой ремесленных действий в словаре Махмуда ал-Кашгари как отражение хозяйственной и социальной жизни древних тюрков»* (орыс тілінде) мақаласында қарахандар дәуіріндегі түркі халықтарында көшпенді мәдениеттің қалалық қолөнершілік, егіншілік мәдениетпен қатар өмір сүргендігін дәлелдей отырып, М.Қашғаридың «Диуани лұғат'т түрк» кітабындағы етістік конструкцияларының мағыналарын ашып көрсетеді. Әрине, ескерткіштің сөздік қоры тақырыптық топтар бойынша жүйеленуі тиіс, өйткені «Диуани» түркі өмірінің энциклопедиясы болып табылады, онда түркілердің концептуалдық дүние көрінісі, әлеуметтік құрылымы, көші-қоны, тұрмыс салты, кәсіптері, киімдері, тағамдары, табиғаты және т.б. бейнеленген. Әлемнің концептуалды бейнесінде отырықшы өмірдің маркерлері анықталған, оған авторлардың пікірінше, X-XI ғасырларда түркі халықтары арасында кең тараған қолөнер түрлерін жатқызуға болады. Мақалада ағаш ұсталығы, былғары өңдеу, тоқымашылық, киіз басу, ұстарашы шеберлігі сияқты кәсіптерді білдіретін «қолөнер әрекеті» етістіктерінің семантикалық талдауы беріледі, лексикалық-семантикалық топтың (ЛСТ) жалпы интегралды семасы анықталады. Семантикалық топтарда көрсетілген қолөнер түрлерінің нақты әрекеттері егжей-тегжейлі сипатталған, сондықтан авторлар семантикалық кіші топтарды (ЛСТ) бөліп көрсетеді, ал сөздердің мағыналары (семемалар) дифференциалды семалар ретінде белгіленеді. Алынған нәтижелер жинақталған кестеге біріктіріліп, бұл түркілердің әлем бейнесінің ерекшеліктерін және түркі халықтарының орта ғасырлардағы отырықшы өмірінде қолөнердің даму жағдайын көрсетуге мүмкіндік береді.

М.Дубровинаның *«Словообразование и словоизменение несубстантивных лексико-грамматических классов в древнетюркском языке»* атты мақаласы (орыс тілінде) ежелгі түркі тіліндегі сөз жасау аффикстері мен грамматикалық формаларды талдауға арналады. Руна ескерткіштерінің мәтіндеріне негізделіп, ежелгі түркі тіліндегі сын есімдер мен үстеулердің сөзжасамы зерттеледі, мұнда ең өнімді сөзжасам аффикстері *-liγ/-lig/-luγ/-liγ/-liq/-lik; -suz/-siz/-siz; li/-li/-lu/-lii/; ti/ti -di/di* қолданылады. Олардың мағыналары анықталып, кейбірінің ежелгі алтай тілдеріндегі мағыналардан (мысалы, *-liγ/-lig/* аффиксінің комитативті және посессивті мағыналары) тамыр тартатындығы атап

өтіледі. Сондай-ақ, ежелгі түркі тіліндегі субстантивті емес лексикалық-грамматикалық топтардың грамматикалық формаларын талдау да назар аударуға тұрарлық.

Авторлар Қ. Кенжалин, Ә.Қ. Таңсықбай, Л.Ә. Еспекова «Қазақ» сөзінің «Бабырнамадағы» семантикасы» мақаласында шағатай тіліндегі «Бабырнама» мәтіні негізінде *qazaq* этнонимінің шығу тегін зерттейді; этнонимнің семантикалық көпмағыналылығын (*ел мен этнос атауы, ержүрек, батыр барлаушы, қарақшы*), оның деривациялық-синтагматикалық әлеуетін қарастырады. Лексеманың семантикалық талдауы тарихи-мәдени мәліметтерге сүйенеді, бұл зерттеу нәтижелерінің шынайылығын қамтамасыз етеді.

Жазба ескерткіште XVII ғасырдағы түркі ескерткіші – «Жылнамалар жинағының» Санкт-Петербург нұсқасының мәтіні талданады. Автор мәтінде ротацизм мен зетацизм құбылыстарының бар екенін атап өтеді, олар чуваш тілінен басқа түркі тілдеріне тән реликт құбылыстар болып табылады, сондай-ақ аталымды етістік туындыларының түрлі үлгілерін {+IA}, {+A}, {+I-}, {+(A)I}, {+(A)y}, {+(A)r-}, {+dA}, {+(I)K-}, {+KAr}, {+(U)(r)ka-} қарастырады. Зерттеу нәтижесінде автор негізгі туынды негіздерінің түркі тілдерінен шыққанын, тек азғантай бөлігі ғана араб, парсы және қытай тілдерінен алынғанын қорытындылайды. Мақалада автордың ескертпелеріндегі түсініктемелерге назар аударған жөн.

Қазіргі түркі тілдері мәселелері якут ғалымдарының екі мақаласында қарастырылған, олардың бірі – I. Sorova-ның «*Phonetic structures and intonation features of the visual image verbs in the Yakut and Kyrgyz languages*» (ағылш.) атты мақаласы, онда якут және қырғыз тілдеріндегі көрнекі бейне етістіктерінің фонетикалық құрылымдары мен интонациялық ерекшеліктері салыстырмалы талданған.

Екіншісі – Е.Николаеваның «*Семантическое пространство диалектных названий снега в якутском языке*» (орыс тілінде) атты мақаласы. Біздің пікірімізше, бұл мақалада оқырмандар мен мамандардың нағыз қызығушылығын тудыратын келесі мәселелер бар: біріншіден, семантикалық өрістің шекараларын семантикалық кеңістікке дейін кеңейтудің негіздемесі берілген (лексикалық семантикада бұл сұраққа қатысты біржақты шешім қабылданған емес); екіншіден, якут тілінің ресурстарын ашатын көлемді фактологиялық материал ұсынылған; үшіншіден, якут тілінің диалектілеріндегі *хаар* «қар» лексемасы семантикалық тұрғыдан жақсы талданған. Мақала авторы талдаған қардың көптеген атаулары синтагматикалық, парадигматикалық, ассоциативтік байланыстардың бірлігі аясында қарастырылады, бұл ақырғы нәтижесінде авторға географиялық ландшафт пен солтүстік табиғатты бейнелейтін якут тілі говорларының әлеуетін ашуға мүмкіндік берген. Автордың айтуынша, қар атауларының семантикалық кеңістігі қоршаған дүниенің нақтылықтарын ұзақ уақыт бойы бақылау нәтижесінде пайда болған әлемнің тілдік көрінісін құрайды.

Әдебиет пен фольклор бөлімінде М. Сабыр, А. Раманова, Д. Кусаинова, Т. Ахметованың «*Алтын Орда дәуірі әдебиетінің эстетикалық әлемі және оның қазақ әдебиетіндегі өрісі*» атты мақаласы жарияланып, ол Алтын Орда дәуірінің әдеби ескерткіштерін талдауға және орта ғасырлар әдебиетінің эстетикалық канондары мен қазіргі қазақ әдебиетінің сабақтастық байланыстарын анықтауға арналған.

Төртінші санды Н. Майнагашеваның «*Хакаский фольклор*» библиографиялық көрсеткіші туралы шолу рецензиясы (орыс тілінде) түйіндейді.

Н.Ғ. Шаймердинова,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
***Turkic Studies Journal* редакторының орынбасары**

От редакции

Редакция *Turkic Studies Journal* (TSJ) выражает благодарность всем своим авторам за их уникальную и кропотливую научную деятельность, а также потенциальным читателям за их интерес к антропологическим исследованиям; культуре, истории, языку и литературе тюркских народов.

В 4 номере *TSJ* за 2024 год опубликованы 10 статей из Венгрии, Кыргызстана, Казахстана, России (Башкортостан, Санкт-Петербург, Якутия), Турции и одна рецензия на книгу (Россия, Хакасия). Языковой критерий номера выдержан: из 11 статей 3 статьи на казахском языке, 3 – на английском, 5 – на русском. Если в 3 номере *TSJ* за 2024 г. было больше статей историко-культурного направления, то в 4 номере *TSJ* за 2024 г. преобладают статьи филологического направления.

Тем не менее статьи историко-культурного направления написаны на актуальные темы и привлекут внимание международного научного пространства. Статья авторов А. Бикбулатовой, А. Асылгузина, А. Максutowой «Род (клан) Кыргыз в составе башкир. Башкиро-кыргызские этногенетические параллели» (рус.) посвящена этногенетическим связям кыргызов и башкир в эпоху раннего средневековья. На базе средневековых источников рассматриваются пути ареальных миграций тюркских племён в IX-X веках. Авторы статьи, используя современные генетические методологии, такие, как судебно-медицинский (forensic genetics), метод исследования STR-маркеров, методы изучения полиморфизма STR-маркеров, а также SNP-маркеров Y-хромосомы, определяют генетическую связь кыргызов с башкирами. В качестве подтверждения проведенного эксперимента доказывается генетическая близость башкирского рода *кошсо* и кыргызского *кушчи* из Таласской области Кыргызстана. Результаты исследования верифицированы посредством тестирования респондентов, количественных параметров генетических единиц, приводимых в таблицах, рисунках, а также историко-генетическими данными. Тем не менее, статья может вызвать дискуссию среди широкого круга специалистов.

Статья известного турецкого историка А. Тазагил и докторантки М. Amanova «*The main aspects of cultural influence between the Turkic Khaganates and the Chinese Empire*» (англ.) развенчивает сложившиеся стереотипы о якобы гегемонии Китайской империи (эпоха Тан) по отношению к древнетюркским каганатам в VI-VIII веках. Авторы статьи пытаются доказать, что несмотря на сложные отношения древнетюркских каганатов с империей Тан (войны, порабощение в течение 50 лет и прочее), было взаимовлияние тюркской и китайской культур. Выводы статьи основаны на западных, китайских источниках, текстах древнетюркских памятников, археологических данных. Влияние империи Тан определяется в намерении китайцев навязать тюркам буддизм, в попытке Бильге-кагана перенять китайскую идеологию и систему ценностей, в использовании предметов материальной культуры (шелка, бронзовых зеркал, монет). В то же время в династийных источниках китайцев пишется о влиянии тюркской музыкальной культуры на китайскую: «*тюркские танцоры и их музыка играли важную роль в приглашениях, церемониях и торжествах при Танском дворе*». Авторы статьи отмечают – при раннем Танском дворе происходила некая романтизация кочевников: манера и стиль одежды были популярными среди китайцев. Китайцы ставили войлочные юрты в зимний период в своих дворах, утверждая, что такие жилища гораздо удобнее и теплее их собственных, также отмечены поэтические произведения китайских поэтов, в которых восхвалялись войлочные юрты кочевников.

Красочными иллюстрациями музыкальных инструментов в различных ракурсах насыщена статья авторов А. Тажекеева и З. Жакішевой «*Бидайық-асар қалашығынан табылған музыкалық аспап тарихы (біздің дәуіріміздің II-IV ғасырлары)*» (каз.), в которой рассматриваются фрагменты деревянных музыкальных инструментов IV века. Древние артефакты найдены в процессе археологических раскопок на поселении Бидайык-асар в Восточном Приаралье в Казахстане. Анализируя многие деревянные музыкальные струнные инструменты Степной Евразии, авторы статьи выдвигают гипотезу, что древний артефакт мог быть прототипом струнной казахской домбры.

В 4 номере в центре внимания, несомненно, окажутся статьи филологического направления, в частности, статьи по тюркским языкам. В этих статьях освещаются вопросы диахронического и синхронического развития тюркских языков, ибо в некоторых из них исследуется язык тюркских письменных памятников: рунических памятников, «Дивани лугат ит-Турки» М.Кашгари, «Бабурнаме», «Сборник летописей», в других – анализируется языковая система современных тюркских языков.

Авторы З.К. Темиргазина, О.К. Андрющенко, А.А. Амангелди в статье «*Глаголы с семантикой ремесленных действий в словаре Махмуда ал-Кашгари как отражение хозяйственной и социальной жизни древних тюрков*» (рус.) раскрывают значения глагольных конструкций в «Дивани лугат ат-Турки» М.Кашгари, доказывая, что у тюркских народов караханидской эпохи кочевая культура сосуществовала с ремесленно-городской, земледельческой. Безусловно, словарный фонд памятника нужно систематизировать по тематическим группам, поскольку «Дивани» представляет собой энциклопедию тюркской жизни, и в нем нашли отражение концептуальная картина тюрков, их социальное устройство и миграций, образ жизни, занятия, одежда, пища, природа и т.д. В концептуальной картине мира определены маркеры оседлой жизни, к числу которых, по мнению авторов, можно отнести различные типы ремесел, распространенных в X-XI веках среди тюркских народов. В статье дается семантический анализ глаголов «ремесленного действия», обозначающие плотничество, кожевенное дело, ткачество, валяние войлока, искусство брадобреев, определяется общая интегральная сема лексико-семантической группы (ЛСГ). В семантических группах детализируются конкретные действия указанных ремёсел, поэтому авторы выделяют семантические подгруппы (ЛСГП), а значения слов (семемы) обозначают как дифференциальные семы. Полученные результаты объединены в сводную таблицу, что позволяет представить особенности картины мира тюрков и состояние развития ремесел в оседлой жизни тюркских народов в средневековье.

Статья М.Дубровиной «*Словообразование и словоизменение несубстантивных лексико-грамматических классов в древнетюркском языке*» (рус.) посвящена анализу аффиксов словообразования и грамматических форм в древнетюркском языке. На основе текстов рунических памятников изучается словопроизводство прилагательных и наречий в древнетюркском языке с наиболее продуктивными словообразовательными аффиксами *-liγ/-lig/-luγ/-lüg/-liq/-lik; -suz/-siz/-siz; li/-li/-lu/-lü; ti/ti -di/ di*; выявляются их значения, отмечается, что некоторые из них восходят к древнеалтайским значениям (например, комитативное и поссесивное значения аффикса *-liγ/-lig/*). Заслуживает также внимания анализ грамматических форм несубстантивных лексико-грамматических классов в древнетюркском языке.

Авторы Қ. Кенжалин, Ә.Қ. Таңсықбай, Л.Ә. Еспекова в статье «*Қазақ сөзінің «Бабурнамадағы» семантикасы*» (каз.) на материале чагатайского языка «Бабурнаме»

исследуют происхождение этнонима *qazaq*; рассматривают семантическую многозначность этнонима (*наименование страны и этноса, храбрый, богатырь, разведчик, разбойник*), его деривационно-синтагматический потенциал. Семантический анализ лексемы сопровождается историко-культурными данными, благодаря которым результаты исследования являются достоверными.

Завершается цикл статей по исследованию языка письменных памятников статьей Г. Тогabayeva «*Denominal verb derivation in Jāmi' at-Tawārīḫ by Qadir Ali Beg*» (англ.). В статье подвергается анализу текст «Сборника летописей», тюркского памятника XVII века, в его Санкт-Петербургской версии. Автор статьи отмечает наличие в тексте явления ротацизма и зетацизма, которые были реликтовыми для тюркских языков, кроме чувашского, а также рассматривает формы отыменной глагольной деривации в их различных моделях {+lA}, {+A}, {+I-}, {+(A)l}, {+(A)y}, {+(A)r-}, {+dA}, {+(I)K-}, {+KAr}, {+(U)(r)ka-}. В результате проведенного исследования автор приходит к выводу, что основной корпус производящих основ имеет тюркское происхождение, лишь незначительная часть заимствована из арабского, персидского и китайского языков. В статье следует обратить внимание на авторские комментарии в примечаниях.

Вопросы современных тюркских языков освещены в двух статьях якутских ученых, первая статья I. Sorova «*Phonetic structures and intonation features of the visual image verbs in the Yakut and Kyrgyz languages*» (англ.), в которой проведен сравнительно-сопоставительный анализ фонетических структур и интонационных особенностей глаголов зрительного образа в якутском и киргизском языках.

Вторая статья «*Семантическое пространство диалектных названий снега в якутском языке*» (рус.) Е. Николаева. Она, на наш взгляд, вызовет неподдельный интерес читателей и специалистов: во-первых, обоснованием расширения границ семантического поля до семантического пространства (вопрос в лексической семантике не имеет однозначного подхода); во-вторых, представлением большого объема фактологического материала, раскрывающего ресурсы якутского языка; в-третьих, хорошим семантическим анализом лексемы *хаар* 'снег' в диалектах якутского языка. Многочисленные названия снега, анализируемые автором статьи, рассматриваются в единстве синтагматических, парадигматических, ассоциативных связей, что в конечном итоге позволило ему раскрыть потенциал говоров якутского языка, репрезентирующий географический ландшафт и северную природу. По словам автора, семантическое пространство названий снега образует языковую картину мира как результат наблюдений на протяжении длительного времени реалий окружающего мира.

В разделе литература и фольклор публикуется статья М. Сабыр, А. Рамановой, Д. Кусаиновой, Т. Ахметова «*Алтын Орда дәуірі әдебиетінің эстетикалық әлемі және оның қазақ әдебиетіндегі өрісі*» (каз.), посвященная анализу литературных памятников золотоордынской эпохи и определению преемственных связей литературно-эстетических канонов средневековья и современной казахской литературы.

Завершает 4 номер обзорная рецензия Н. Майнагашевой на библиографический указатель «Хакасский фольклор» (рус.).

Н.Г. Шаймердинова,
доктор филологических наук, профессор;
заместитель редактора *Turkic Studies Journal*

HISTORICAL-CULTURAL FIELD/ ТАРИХИ-МӘДЕНИ БАҒЫТ/ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

History and Archaeology/ Тарих және археология/ История и археология

Article

Род (клан) Кыргыз в составе башкир. Башкиро-кыргызские этногенетические параллели¹

А. Бикбулатова^a, *А. Асылгужин^b, А. МаксUTOва^c

^aКыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, Бишкек, Республика Кыргызстан

(E-mail: tataroved.anisa@yandex.com)

^bАНО «Центр изучения исторического наследия народов Башкортостана «Шежере», Уфа, Республика Башкортостан

(E-mail: asylbert@gmail.com). *Автор для корреспонденции: asylbert@gmail.com

^cЕвразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: albina_kzt83@mail.ru)

ARTICLE INFO

Ключевые слова:
башкиры, кыргызы,
генетическое
родство,
Кыргызская
волость,
гаплогруппа,
субклад, этнические
контакты, эпос.

МРНТИ 03.61.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-17-35>

АННОТАЦИЯ

Проникновение в Башкирию таких родоплеменных групп, как хакас, киргиз, ун, сарыг, ас, а также табын, относится к IX–X вв. и связано с экспансией хакасов (кыргызов) в западном направлении, в эпоху так называемого «кыргызского великодержавия». Важные сведения для реконструкции ареала расселения башкир и кыргызов содержатся в работах средневековых восточных (арабских, персидских) географов и историков. Во времена Чингиз-хана, как это отражено в «Кысса-и Чингиз-хан», кыргызы давно были частью башкирского народа, составляя самостоятельный Кыргызский улус (аймак, илэу). После принятия башкирами московского (российского) подданства в середине XVI в. традиция автономного политико-правового статуса башкир была сохранена. Большая часть башкирских родов официально (юридически) закрепили за собой занимаемые ими земли – коллективное право родов (вотчинное право).

Результаты генетических исследований помогают уточнить версии происхождения и пути миграции предков родового объединения Кыргыз в составе башкир, уточнить вопросы о генетической близости протестированных представителей ряда башкирских и кыргызских родов (кланов). Целый ряд иных родовых групп башкир имеют относительно близкое генетическое родство с кыргызскими родами (а также ряда казахских родов) по Y-хромосоме на различных родственных субкладах Y-хромосомной гаплогруппы R1a. Особый интерес представляет обнаруженная генетическая близость протестированных представителей башкирского рода Кошсо и кыргызского Кушчи из Таласской области Кыргызстана.

Received 29 October 2024. Revised 07 November 2024. Accepted 24 November 2024. Available online 29 December 2024.

Для цитирования: А. Бикбулатова, А. Асылгужин, А. МаксUTOва Род (клан) Кыргыз в составе башкир. Башкиро-кыргызские этногенетические параллели // Turkic Studies Journal. 2024. Т. 6. № 4. С. 17-35. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-17-35>

For citation: A. Bikbulatova, A. Asilguzhin, A. Maksutova Kyrgyz clan (tribe) within the Bashkirs. Bashkir-Kyrgyz ethnogenetic parallels // Turkic Studies Journal. 2024. Vol. 6. No 4. P. 17-35. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-17-35>

¹ Работа выполнена при поддержке гранта «История субэтнической группы Естек среди казахов», ИРН АР 14972995

Введение

В период инкорпорации башкирских земель в составе расширяющегося Московского государства по отношению к башкирам была распространена государственная практика управления народом, опробованная еще в период пребывания башкирских племен в составе Улуса Джучи. За башкирами рода Кыргыз, поселения которых образовали Кыргызскую волость, были закреплены земли в западной части Башкортостана, ныне это: части Илишевского, Бакалинского, Шаранского, Туймазинского р-ов Башкортостана; части Актанышского и Ютазинского р-ов Татарстана. Как и другие башкирские роды-племена, кыргызские башкиры как автономная структура была должна, во-первых, выплачивать натуральную “подать” или налог – ясак, во-вторых, в случае необходимости снаряжать и формировать вооруженные отряды. Долгий исторический период, вплоть до подавления крупнейшего башкирского восстания, произошедшего в 1735-1740 гг., за башкирами сохранялась обязанность охраны юго-восточного пограничья Московии. Сопоставление письменных источников, верифицированные генетическими исследованиями и сохранившимися в народной памяти легендами и шежере (родословными), открывают новые аспекты в понимании средневековых реалий и феномена инфильтрации рода кыргыз в составе башкир, дают ответы на вопросы, связанные с процессами формирования этнической идентичности и ее уровней (родовой, общенациональной). Важным источником, подтверждающим древнюю историю взаимодействий башкир и кыргызов, выступают сохранившиеся предания и мифологические сообщения.

Материалы и методы исследования

В статье будут использоваться по преимуществу классические методы истории, в первую очередь, источниковедческий, сравнительно-исторический. Сравнительно-исторический метод позволяет обобщить и дать анализ для большого массива источников по теме исследования, свидетельствующих об этнокультурных параллелях тюркских народов. Анализ ранее накопленных источников и комплексное изучение ретроспективности событий за продолжительный исторический период поможет выявить ряд ранее неочевидных закономерностей этнических связей башкир и кыргызов.

С целью уточнения вопросов, связанных со степенью этногенетического родства кыргызских и башкирских родов (кланов), используются методы, применяемые в генетических исследованиях (судебно-медицинский (forensic genetics) метод исследования STR-маркеров, методы изучения полиморфизма STR-маркеров, а также SNP-маркеров Y-хромосомы). Генетические исследования предоставляют уникальную возможность подтвердить или опровергнуть исторические гипотезы происхождения

относительно крупной родовой группы (племени) в составе башкирского народа – Кыргыз; установить этногенетическое родство иных родовых групп в составе башкир и кыргызов, в частности, родовой группы Кошсо у башкир и Кушчи у кыргызов. Генетический анализ потомков башкирского рода Кыргыз, сделанный в рамках подготовки и реализации проекта «История башкирских родов», показал, что у представителей этого рода (клана) по полиморфизму Y-хромосомы с наибольшей частотой представлена гаплогруппа I-M253. Однако целый ряд иных родовых групп башкир имеют относительно близкое генетическое родство с кыргызскими образцами.

Степень изученности темы

Историки Л.Р. Кызласов и Р.Г. Кузеев датируют появление в пределах Исторического Башкортостана таких родоплеменных групп, как кахас, киргиз, ун, сарыг, ас, а также табынских родов IX-X вв., по мнению указанных ученых, это было связано с экспансией хакасов (кыргызов) в западном направлении. Ими сделан ряд ценных выводов по кыргызо-башкирскому взаимодействию, в числе которых отметим предположение о том, что в определенное время границы Кыргызского каганата расширились вплоть до Уральских гор (Кызласов, 1984; Кузеев, 1974).

Одним из научных направлений кыргызского исследователя И. Молдобаева стало изучение нематериального культурного наследия кыргызов, башкир и других тюркских народов, в первую очередь, такого вида этнокультурного наследия народов, как эпосы. Важные сведения по этой теме содержит специальная его монография «Башкирско-киргизские параллели в этнонимике эпоса «Манас»» (Молдобаев, 1982). Кроме того, отдельная глава (Глава 3) «Отражение этнических связей киргизов в эпосе «Манас»» в его монографии посвящена киргизско-башкирским параллелям в этнонимии эпоса «Манас», также отдельная глава указанной работы посвящена киргизско-казахским этническим связям (Молдобаев, 1985). Аналогичными по тематике параллелей в эпическом наследии башкир и кыргызов стали материалы в статье «Урал батыр» – важнейший источник по истории древних башкир» известного башкирского историка-археолога Н.А. Мажитова (Мажитов, 1995). Необходимо отметить и публикацию З.Г. Аминева, где им делается интересная попытка реконструкции такой сложной проблемы, как этногенез башкирского народа через анализ эпоса «Урал батыр», а также путем сопоставления мифов, эпосов других народов, в том числе кыргызского «Манас» (Аминев, 2013).

Для целей нашего исследования важные сведения по географии расселения кыргызов и башкир содержит знаменитый труд средневекового автора Махмуда ал-Кашгари, помещающего башкир в относительной близости с регионами исторического расселения кыргызов (Кашгари, 2005). Важные сведения для реконструкции ареала расселения башкир и кыргызов содержатся в работах других восточных географов - Абу

Исхак аль-Истахри, Ибн Хаукаля (Viae Regnorum, 1927), а также историка Махмуда Гардизи, упомянувшего встречу башкир с древними кыргызами и заключении ими во второй половине IX в. союза (История Хакасии, 1993).

Комплексным исследованием кыргызско-башкирских этногенетических и историко-культурных взаимосвязей стала вышедшая в 2017 г. работа Тимура Аюпова «Кыргызско-башкирские этногенетические и историко-культурные взаимосвязи». В этой монографии на основе сопоставительного анализа приводятся добротные архивные и полевые материалы восточных авторов, данные этнографии, языкознания и фольклора по теме историко-культурных взаимосвязей башкир и кыргызов (Аюпов, 2017).

В 2015 г. в рамках реализации проекта многотомной истории башкирских родов вышел отдельный том, посвященный башкирскому роду Кыргыз, целью которого было дать максимально полные сведения об этнической, политической истории этого родового объединения, истории их поселений, языковых и культурных особенностях, а также их генетической истории (ИБР Кыргыз). Этногенетические параллели башкир и кыргызов также отражены и во многих других томах этого проекта (ИБР Табын; ИБР Кошсо и др.).

Следует отметить, что в советский и постсоветский период истории также и журналисты обоих народов обращали внимание на башкирско-кыргызские этнические связи. Среди публикаций в Башкортостане отметим статью С. Амантаева (Амантаев, 2017). В одном из номеров газеты «Советтик Кыргызстан» за 1985 г. был опубликован материал М.Мавляшиева о сохранившихся среди башкир легендах о переселении в села Киргиз-Мияки, Кипчак-Аскар енисейских кыргызов, о топонимах Башкирии, имеющих параллели с кыргызами (Аюпов, 2017: 3) и в других изданиях (Таштаналиев, 2009; Россыпь 2006; Мамуров, 2008).

Основная часть работы посвящена анализу этнической истории кыргызов и башкир с помощью инструментов, предоставляемых генетическими методами (изучение полиморфизма Y-хромосомы), что существенно помогает закрыть лауну в изучаемой проблематике. За последние 15 лет были проведены отдельные исследования генетического происхождения кыргызов, казахов, башкир и других родственных тюркских народов, однако они еще далеко от завершения. Ответить на ряд дискуссионных вопросов происхождения родоплеменного объединения Кыргыз в составе башкир, а также попытаться ответить на вопрос о родственности других этнических компонентов родственных тюркских народов помогает обобщение и сопоставление ранее опубликованных исследований по данной теме методами генетики. Члены авторского коллектива принимали участие в полевых этногенетических исследованиях методами генетики потомков носителей рода Кыргыз в составе башкир, а также иных родовых групп, имеющих этногенетические параллели с кыргызами (ИБР Кыргыз; ИБР Табын; ИБР Кошсо). В работе над проектом нами были использованы также результаты

генетических исследований наших казахских коллег (Сабитов и др., 2012, Сабитов, 2013) и коллег из других стран (Zerjal et al, 2002; Гаплогруппы, 2023; İlhan Cengiz).

Анализ

Кыргызская (Киргизская) волость в числе башкирских волостей фиксируется в русских документах, начиная с XVI в. Известный этнограф Р.Г. Кузеев писал: *«...выскажем предположение, что башкирские киргизы являются потомками древних (енисейских) киргизов»* (Кузеев, 1974: 361), а также сделал предположение о приходе кыргызов в Башкирию в составе кыпчакской волны в XIII-XIV вв., по преданиям, пишет историк, древняя родина киргизов находилась далеко в «сибирской стороне» (Кузеев, 1974: 339-340). Историк Т.М. Аюпов, сделавший анализ записанных у башкир и кыргызов легенд-преданий, выявил ряд примеров существования длительных этнокультурных связей между указанными народами, ныне живущими на значительном удалении друг от друга, а обнаруженные в них *«схожие сюжеты, общие этнонимы, антропонимы и топонимы указывают на чрезвычайную сложность и общие истоки этногенеза кыргызского и башкирского народов, что является немаловажным фактором при изучении их истории»* приходит к предположению о том, что башкирские кыргызы (род Кыргыз, Кыргызская волость в западной Башкирии) являются потомками древних кыргызов Центральной Азии (Аюпов 2023: 114). Особый интерес представляет сохранившееся в составе южнокыргызского племени баргы отдела адигине небольшого рода «башкир» (с. Жалпакташ Узгенского р-на и с. Торгой Кара-Кульджинского р-на Ошской области), что, по мнению Т. Аюпова, *«является этнонимическим выражением тех прямых контактов»* (Аюпов, 2023:116).

В период «кыргызского великодержавия» (экспансии Кыргызского каганата в IX–X вв.) в обширном регионе, охватывающем Западный Алтай и Восточный Казахстан, в результате смешения кыргызов, кимаков, уйгуров и других появились новые племена. Об одной из таких культур говорится в персидском сочинении конца X в. «Худуд ал-алам»: *«Каркар(а)-хан – еще одна область, принадлежащая кимакам, и жители ее напоминают по [своим] обычаям хырхызов»* (Аристов, 1896: 277-456). Исследователи обратили внимание на близость названия этой области Кимакского каганата к этнониму «киргиз». (Бартольд, 1973) Отмеченное, по мнению Ш. Н. Исянгулова, позволяет сделать предположение, что *«и башкирское племя Киргиз является одним из подобных образований, испытавших влияние Кыргызского каганата и перенявшего этноним»* (Исянгулов, 2015: 29). Арабо-мусульманская историко-географическая литература помогает уточнить вопрос о пределах максимального расширения границ кыргызского каганата в период «великодержавия». Представитель классической географической школы X в. Абу Исхак аль-Истахри, а вслед за ним Ибн Хаукаль – автор «Худуд аль-‘алам», считали, что

р. Волга (Итил) берет свое начало в земле кыргызов: «Что касается реки Итил, то, как мне стало известно, она появляется недалеко от хирхизов...» (Viae Regnorum, 1927: 222). Опираясь на представления восточных исследователей, считавших р. Белую (Агидель), вытекающую из Рифейских гор (джабаль Кукайа), истоком Волги (Итиля), историк Л.Р. Кызласов делает предположение, что в определенное время границы Кыргызского каганата расширились вплоть до Уральских гор (История Хакасии, 1993: 85). Период пребывания носителей этнонима кыргыз в степях Зауралья отразился в мусульманских источниках и в топонимии. Сделаем предположение, что название р. Кыштым, протекающей в современной Челябинской области (ныне здесь есть г. Кыштым на одноименной реке), может быть свидетельством о превращении проживавших в тот далекий период жителей (племен) Восточного Зауралья в кыргызских данников – кыштымов.

Важным источником, свидетельствующем о взаимодействии башкир и кыргызов, является сообщение, точнее мифологический рассказ, персидского автора XI в. Абу Саид Абд ал-Хай бен аз-Заххак бен Махмуд Гардизи о встрече башкир с древними кыргызами. Согласно указанному источнику, по всей видимости, во второй половине IX в. башкиры заключили союз с древними кыргызами (История Хакасии 1993: 85). Тем самым они выступили врагами уйгуров, огузов, кимаков и кипчаков. Интересным является и относительно верная реконструкция пути, ведущего из страны славян в землю хазар (Поволжье), оттуда – в Башджурт (то есть к башкирам в Южное Приуралье), затем к кимакам (Средний Иртыш), далее через Алтай на Енисей к кыргызам (Кызласов, 1984: 120).

На круглой карте мира выдающегося средневекового ученого-лексикографа, грамматиста и диалектолога Махмуда ал-Кашгари (или Махмуд ибн аль-Хусейн ибн Мухаммед аль-Кашгари) (1101–1029 гг.) обращает на себя внимание географическое расположение страны Башкир (в переводе китайского исследователя казахского происхождения Нурлана Кенжеахмета – Fiyāfi Bashqirt (States of Bashqirt) – т.е. страна Башкир (Kenzheakhmet, 2021: 12-13) – в междуречье рек Иртыш (верховья) и Или (Ила), т.е. Башкирия (башкиры) помещена в относительной близости с регионами исторического расселения кыргызов. По-видимому, на карте Махмуда ал-Кашгари отражена та часть башкирских племен, которая, мигрировав в Приаралье и далее на Южный Урал через указанную территорию, позднее консолидировалась с другими частями этноса.

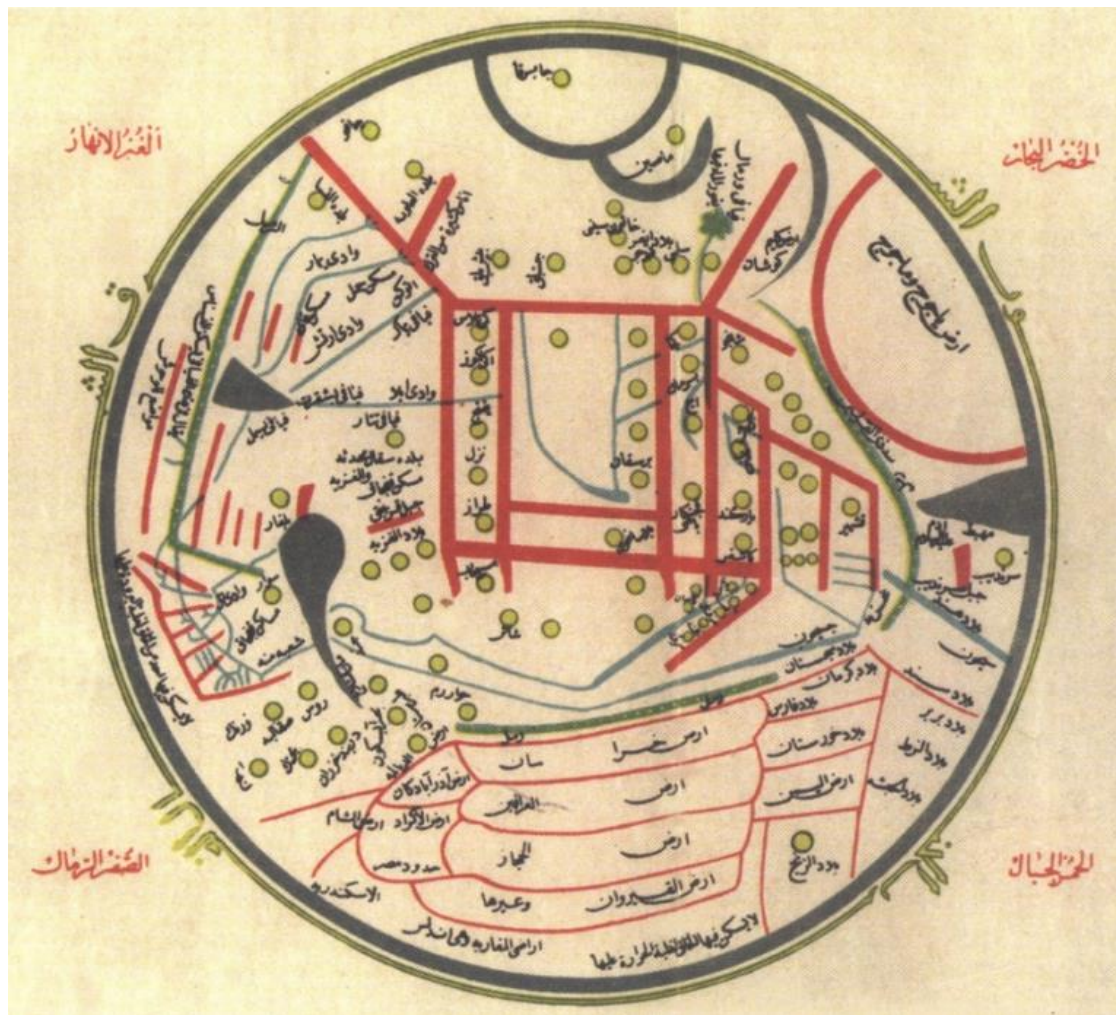

Рис. 1. Круглая карта мира Махмуда ал-Кашгари, XI в.

Л.Р. Кызласов, ссылаясь на работу Р.Г. Кузеева, полагал что проникновение в Башкирию таких родоплеменных групп, как кахас, киргиз, ун, сарыг, ас, а также табын, относится к IX–X вв. и связано с экспансией хакасов (кыргызов) в западном направлении. В некоторых деревнях современного Гафурийского района Республики Башкортостан, населенных башкирами рода кесе-табын, имеется подразделение «кахас», что следует связывать с хакасами. Несомненным является одно: часть так называемых западных табынцев появилась в Башкирии задолго до начала XIII в.

В этой связи представляет интерес сопоставление результатов генетических исследований Y-ДНК табынских и других родо-племенных групп (кланов) башкир с современными кыргызами.

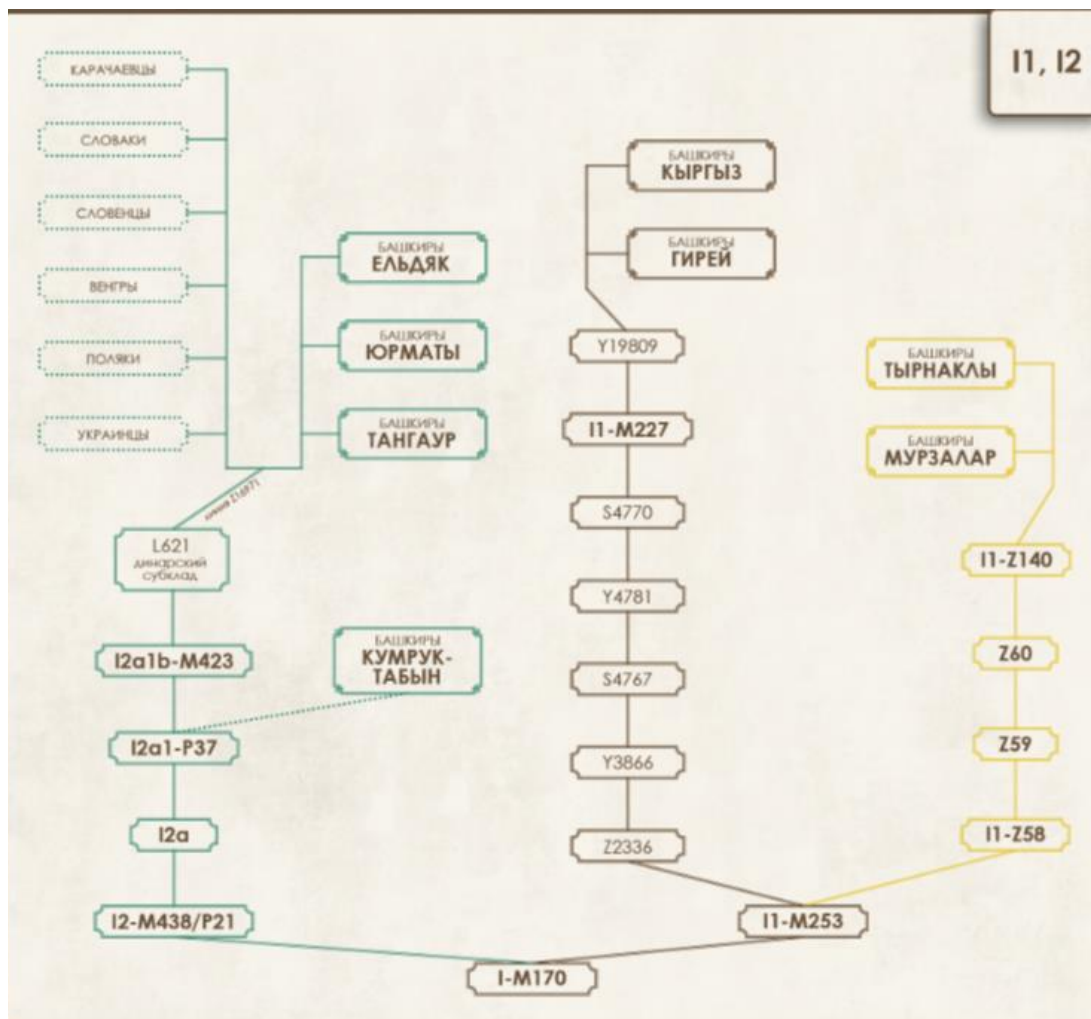

Рис.2. Башкирские кланы на филогенетическом древе субкладов «западно-евразийской» гаплогруппы I-M270.

В рамках подготовки и реализации проекта «История башкирских родов» был сделан анализ гаплотипов и у потомков башкирского рода Кыргыз. Результаты генотипирования показали, что у представителей этого рода (клана) по полиморфизму Y-хромосомы с наибольшей частотой представлена гаплогруппа **I-M253** (образцы ДНК были взяты в основном у башкир рода Кыргыз в Илишевском и Бакалинском районах РБ, в ходе проведенных в 2014 г. экспедиций по сбору генетического материала под общим руководством проф. МГНЦ РАН Е.В. Балановской). Указанная гаплогруппа представлена у башкир несколькими субкладами. По результатам генотипирования в коммерческих лабораториях было установлено, что представители рода Кыргыз, а также потомки соседнего рода (клана) Гирей принадлежат к **субкладу I1-M227** указанной гаплогруппы I-M253, а родовые группы айлинской территориальной группы племен – Мурзалар и Тырнаклы – к **субкладу I1-Z1402** гаплогруппы I-M253. (см. Рис.2.

Башкирские кланы на филогенетическом древе субкладов «западно-евразийской» гаплогруппы I-M270). Отдельные представители этой гаплогруппы встречаются среди некоторых семейно-родовых групп минских и юрматынских башкир. Наиболее вероятно, что субклад I1-M227 возник на территории Швеции, учитывая связь разных субкладов I1 с германскими народами, можно предположить, что и субклад I1-M227 имел изначально германское (скандинавское) происхождение. Линия, в которую входят линии I1-M72 и предки башкир рода Гирей и Кыргыз, возникла, с наибольшей вероятностью, в регионе Восточной Балтики (Литва и территория Северо-Восточной Польши) в начале I тыс. н. э. Этот регион с древнейших времен населяли представители различных балтских племен (ИБР Кыргыз: 58-60).

Представляет интерес относительная близость в генетическом плане современным кыргызам представителей целого ряда других башкирских родов (кланов), о чем будет изложено ниже.

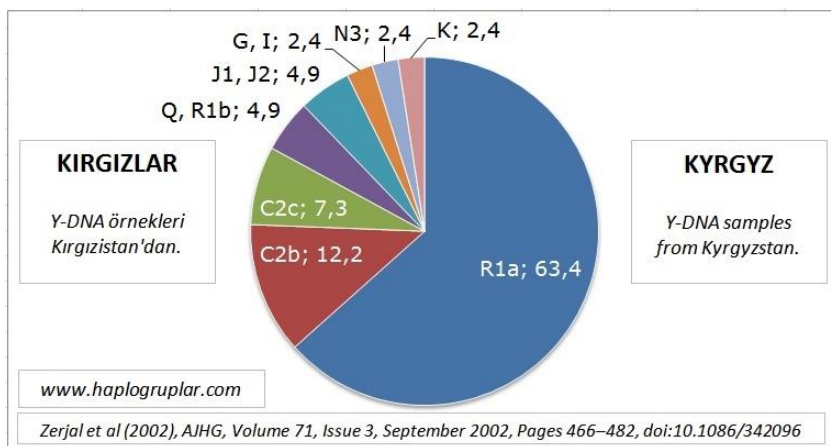

Рис.3. Распределение гаплогрупп кыргызов Кыргызстана по публикации: A Genetic Landscape Reshaped by Recent Events: Y-Chromosomal Insights into Central Asia, Volume 71, Issue 3, p.466-482, September 2002.

Последние исследования ученых показали преобладание у современных кыргызов (по разным расчетом от 50 % до 65 %) различных родственных субкладов Y-хромосомной гаплогруппа **R1a**. Согласно сведениям из кыргызского проекта генетических данных FTDNA: гаплогруппа R1a составляет – 55.3%, гаплогруппа C3 – 25.5%, гаплогруппа O – 8.5%, гаплогруппа N1 – 4.2%, гаплогруппа R1b – 4.2%, гаплогруппа J2 – 2.1% [Гаплогруппы 2023]. По другим данным (на основе работ Татьяны Зержал (Tatiana Zerjal) и ее коллег (R. Spencer Wells, Nadira Yuldasheva, Ruslan Ruzibakiev, Chris Tyler-Smit), процентный состав Y-гаплогруппы гаплогруппы R1a у кыргызов выявлен гораздо в большей степени у кыргызов Кыргызстана и представляется в следующем виде: R1a – 63,4 %, гаплогруппа C2b – 12,2 %, гаплогруппа C2c – 7,3 %, гаплогруппа Q – 4,9 % гаплогруппа R1b - 4,9 %, гаплогруппа J1 – 4,9 %, гаплогруппа J2 – 4,9 %, гаплогруппа

G – 2,4 %, гаплогруппа I 2,4 %, гаплогруппа N3 – 2,4 %, гаплогруппа K – 2,4 %. (Zerjal et al 2002) (см.: Рис.3. Распределение гаплогрупп кыргызов Кыргызстана).

Еще в большей степени гаплогруппа R1a1 распространена среди кыргызов в Синьцзян-Уйгурском АО Китая (см. Рис. 4. Распределение гаплогрупп кыргызов в Китае).

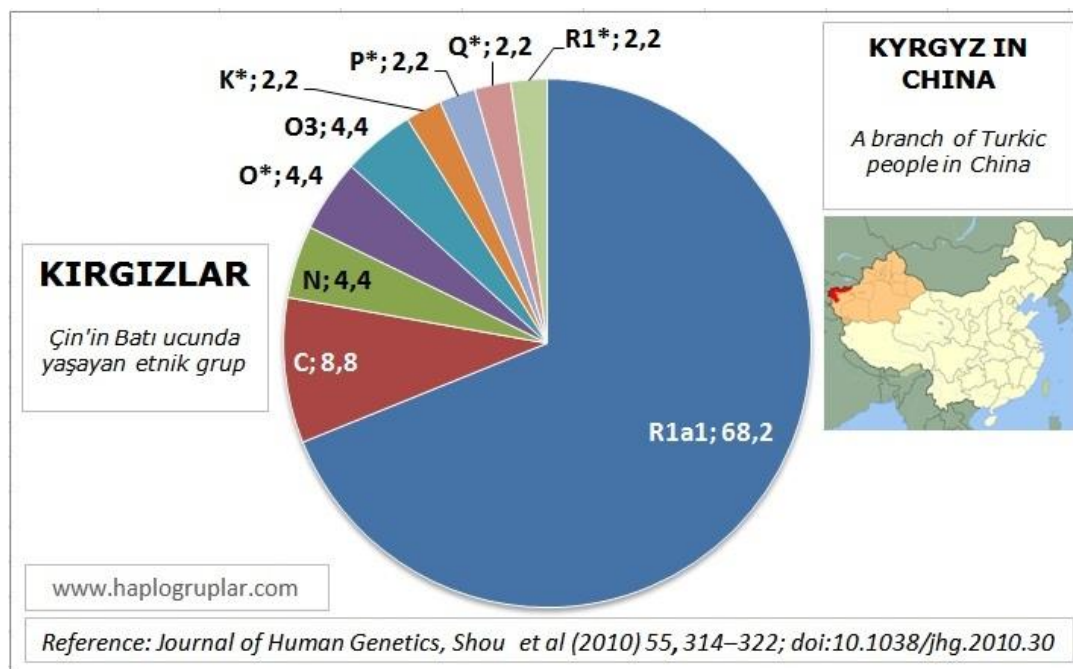

Рис.4. Распределение гаплогрупп кыргызов в Китае (по: İlhan Cengiz. Orta Asya'nın Genetik Yapısı. TENGRITAGH AKADEMIYESİ. Uyghur Academy of Art and Science).

Гаплогруппа **R1a** у современных кыргызов (см. FTDNA) делится на 2 субклада; основным является **Z2125**, выявленный у 90% носителей этой гаплогруппы, остальные 10% относятся к R1a (Z94*). Удивительно, но генетические данные практически полностью совпадают с родоплеменным делением кыргызов «санжыра», где правое и левое крыло кыргызов считается ядром кыргызов (90% R1a Z2125 соответственно), а подразделение «ичкилик» относится к племенам, имеющим изначально иное происхождение.

Гаплогруппа R1a1 преобладает среди потомков Адигине и Тагая (кыргызских родов Бугу, Саяк, Талкан и др.). Скорее всего, большая часть носителей гаплогруппы R1a среди современных кыргызов, коих примерно 50 % от всех кыргызов, являются потомками по прямой мужской линии одного человека, жившего в 10-11 веках (Сабитов и др., 2012; Сабитов и др., 2013). Это подтверждается и таким методом популяционной генетики, как анализ TMRCA (Time to Most Recent Common Ancestor), определяющий время жизни первого общего предка для данной популяции и проведенной генетиком О.А. Балаганской, а также таким важным письменным источником XVI в. Маджму

ат-Таварих, в котором были четко зафиксированы кыргызские санжира того периода (Материалы, 1973: 207-209). Кыргызы, носители линии YP1456 субклада R1a1-Y349 на филогенетическом древе R1a1-Z93, оказались близки южным алтайцам и теленгитам, некоторым группам казахов и литовским тюркам. Наиболее близко на указанном филогенетическом древе R1a1-Z93 находится башкирский клан Юрматы (линия YP348 указанного субклада R1a1-Y349 субклада R1a1-Z2125).

«Азиатские» субклады R1a1-Z93 гаплогруппы R1a1-M198 преобладают у целого ряда башкирских племен (кланов): Кыпчак, Тангаур, Тамьян и Теляу (находятся на линии Y2633 субклада R1a1-Z2123 и далее субклада R1a1-Z2125); многочисленной табынской группы племен, а также родов Кудей, Айле, Катай (на линии Y5977 того же субклада R1a1-Z2123). (см. Рис.5. Башкирские кланы на филогенетических древах субкладов «паневразийской» гаплогруппы R1a-M198).

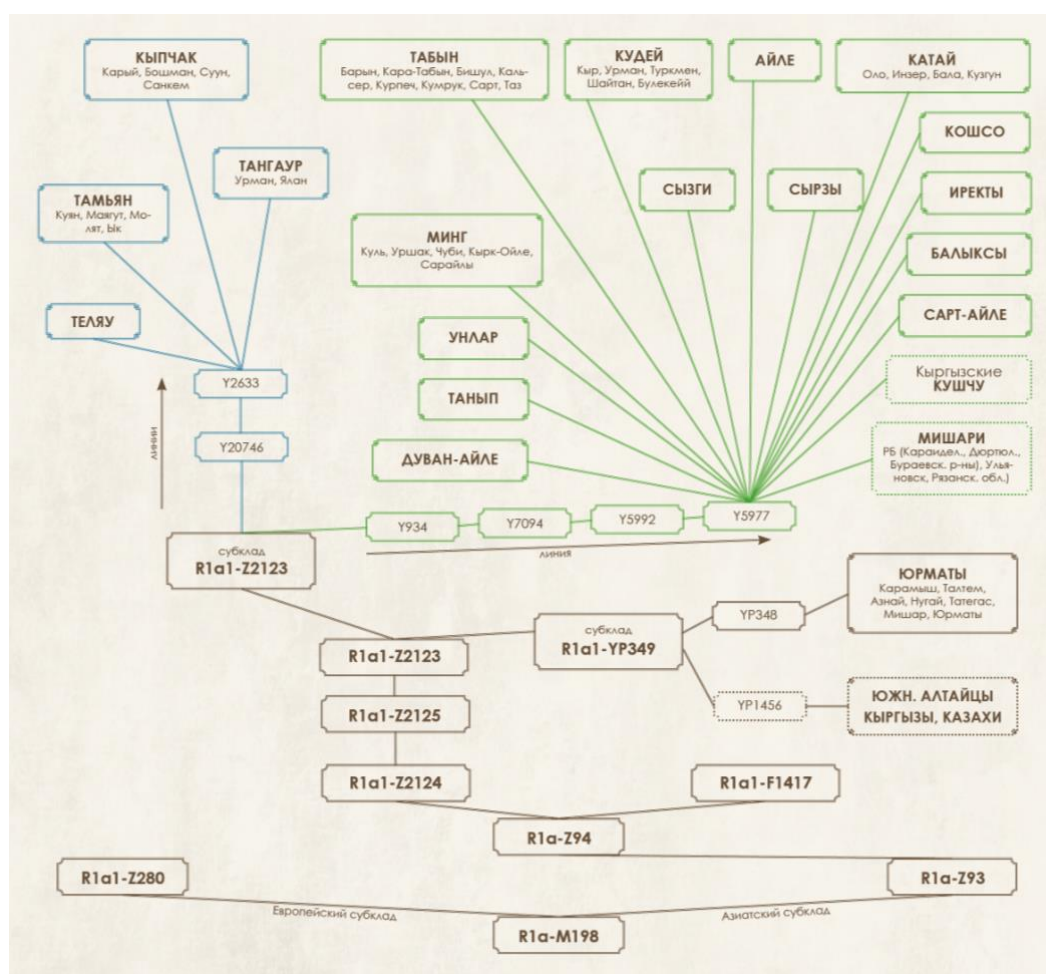

Рис. 5. Башкирские кланы на филогенетических древах субкладов «паневразийской» гаплогруппы R1a-M198.

Учитывая изложенное, соответствие между данными генетики, в частности, относительно указанных генетических субкладов гаплогруппы **R1a** и родословных, наблюдается при исследовании не только крупнейших башкирских родоплеменных объединений, как Табын и Кыпсак, относительно небольших – Тангаур, Катай, Айле, Сызги и других, но *«такая же корреляция наблюдается при сопоставлении данных о генетическом происхождении и данных родословных преданий кыргызских и казахских племен»* (ИБР Табын: 267).

Представляет интерес обнаруженная генетическая близость протестированных представителей башкирского рода Кошсо и кыргызского Кушчи из Таласской области Кыргызстана. Здесь отметим что по всей видимости, племя кушу (гэшу), известное науке по китайским хроникам и древнетюркским надписям, соответствует племени кушчи (кошсо), которое является составной частью родовой номенклатуры кыргызов, узбеков и башкир. Имеются сведения о том, что племя кушу должно было обитать к северу от Бешбалыка, скорее всего, на южных склонах Алтая. Известный историк Н.А. Аристов сопоставляет его с подразделением кушу (кошчу) в составе тяньшанских кыргызов (Аристов, 1896: 298). Обобщая имеющийся комплекс материалов, башкирский историк Р.Г. Кузеев делает следующее заключение: *«Если идентификация этнонима кушчу (кошсо) с племенем гэшу китайских источников правильна, то в VI-VII вв. кушчинцы участвовали в тюркской экспансии в Среднюю Азию и составляли одно из образований Западнотюркского каганата»* (Кузеев, 1974: 216). Для целей нашей работы представляют интерес результаты по так называемому модальному 12-маркерному гаплотипу генетической линии (кластера) гаплогруппы **R1a-M198**. Представители башкирских родов Кошсо из Мечетлинского района РБ и Сызги из Красноуфимского района Свердловской области принадлежат к той генетической линии, которая хорошо выделяется даже на 12 Y-STR-маркерах, что и представитель рода Кушчу Таласской области Кыргызстана: *«Специфичны значения Y-STR-маркеров DYS390 = 24 и DYS385b = 15, но наиболее специфично значение DYS439 = 12. Такое значение чрезвычайно редко встречается в гаплотипах гаплогруппы R1a-M198»* (ИБР Кошсо: 115-117).

Полученные результаты

Включение носителей этнонима Кыргыз в этническую среду башкир могло произойти уже в историческую эпоху, отмеченную как «кыргызское великодержавие». Предположительно в IX-X вв., во время кратковременных походов кыргызов, этноним (политоним) «кыргыз» получил широкое распространение в Центральной Азии. Кыргызы в 840 г. разгромили Уйгурский каганат, после чего часть уйгуров ушла в Восточный Туркестан, где стала известна под именем тугуз-гузов. Часть уйгуров вынуждена была переселиться на запад. Преследуя их, кыргызы к середине IX в. вышли к Среднему Иртышу, постепенно приближаясь к восточным отрогам Южного Урала, где пришли в соприкосновение с древними башкирами. Не случайно в верховьях реки Урал

и на Среднем Иртыше раскопаны курганы древнехакасской (древнекыргызской), так называемой тюхтятской культуры IX-X вв.

Род Кыргыз в составе башкир возник в результате наложения на местный приуральский этнический субстрат, маркируемый гаплогруппой I1-M227, небольшой группы мигрантов - енисейских кыргызов. Следовательно, исходя из данных письменных источников, кыргызский компонент в этногенезе башкир, по всей видимости, входит в число древних компонентов. Небольшая группа носителей этнонима «Кыргыз», доминировавшая политически, не оставила заметного следа в генетике потомков башкирского рода Кыргыз. Дав свое имя этой численно преобладавшей группе населения, она растворилась в ней. В то же время в генетическом плане современным кыргызам относительно близок, на некоторых линиях филогенетических древ субкладов «паневразийской» гаплогруппы R1a-M198, ряд башкирских кланов. В первую очередь, это потомки племени (клана) Юрматы, также близки между собой потомки башкирского клана Кошсо и клана (рода) Кушчи Таласской области Кыргызстана. В этой связи не случайным выглядят сведения, записанные известным исследователем истории кыргызов С.М. Абрамзоном у информатора С.Джумаева, сообщившего, что *«по происхождению башкиры ближе к киргизам, чем казахам»*. Указанные сведения были зафиксированы В.Абрамзоном в ходе экспедиции 1954 г., когда было записано известное предание-родословная кыргызов, согласно которой *«у Бурута (Бурут – один из экзоэтнонимов кыргызов – авт.) были сыновья Кабыран и Усун; у Кабырана – Эштек и Нуркунан. От Усуна произошли все казахи, от Нуркунана – ойгуты, киргизы и джедигеры, а от Эштека (эштеками или естеками называли башкир казахи – авт.) – башкиры»* (Абрамзон, 1990: 74).

Заключение

Историко-картографический материал ученых (географов, диалектологов, историков) средних веков, этнокультурные параллели сюжетов народных преданий-легенд, а также идентичные этнонимы и топонимы указывают на наличие общих этнокультурных компонентов башкир и кыргызов. Результаты генетических исследований башкирских и кыргызских кланов (родов) подтверждают сложный характер их формирования и позволяют уточнить, какие именно этнические пласты этих народов имеют относительную этногенетическую близость.

Литература

Абрамзон С.М., 1990. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе: Кыргызстан. 480 с.

Амантаева С., 2017. Кыргыз дустар – Башкортостанда // Йэшлек. 23-се июн.

Аминев З.Г., 2013. Эпос «Урал батыр» и мифология башкир. Уфа: Издательство «ДизайнПресс». 160 с.

Аристов Н.А., 1896. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. СПб. Вып. III–IV.

Аюпов Т., 2017. Кыргызско-башкирские этногенетические и историко-культурные взаимосвязи / Науч. ред. О. Дж. Осмонов. Б: Триада Принт. 242 с.

Аюпов Т.М., 2023. Генеалогические предания — ценный источник изучения кыргызско-башкирских историко-культурных связей // Народы и религии Евразии, 28(4). С. 110-121.

Бартольд В.В., 1973. Сочинения / В. В. Бартольд. М.: Наука. Т. 8. 724 с.

«Гаплогруппы казахов, узбеков и киргизов - коренных жителей Средней Азии», 2023. [Ссылка на электр. ресурс: https://haplogroup.narod.ru/centr_asia.html (проверено 10.12.2023 г.).]

История башкирских родов. Кыргыз, 2015. Том 10 / С.И. Хамидуллин, Ю.М. Юсупов, Р.Р. Асылгузин, Р.Р. Шайхеев, И.Р. Саитбатталов, В.Г. Волков, А.А. Каримов, А.М. Зайнуллин, Р.М. Камалов, Ф.С. Марваров, Р.М. Рыскулов, А.Р. Асылгузин, А.Я. Гумерова, Г.Ю. Галеева, Г.Д. Султанова. Уфа: ГУП РБ Уфимский полиграфкомбинат. 808 с.

История башкирских родов. Табын, 2017. Том 28. Ч. 2 / С.И. Хамидуллин, Б.А. Азнабаев, И.Р. Саитбатталов, И.З. Султанмуратов, Р.Р. Шайхеев, Р.Р. Асылгузин, В.Г. Волков, А.А. Каримов, А.М. Зайнуллин. Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН; КИТАП. 832 с.: илл.

История башкирских родов. Кошсо, Сызги, Упей, 2016. Том 18 / С.И. Хамидуллин, Б.А. Азнабаев, И.З. Султанмуратов, И.Р. Саитбатталов, Р.Р. Шайхеев, Р.Р. Асылгузин, А.М. Зайнуллин, В.Г. Волков, А.А. Каримов. Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН; Уфимский полиграфкомбинат. 527 с.: илл.

История Хакасии, 1993. История Хакасии с древнейших времен до 1917 года /Под ред. Л.Р. Кызласова. М.: Восточная литература, Наука. 528 с.

Исянгулов Ш.Н., 2015. Башкиро-кыргызские этногенетические связи // Вестник Челябинского государственного университета. № 16 (371). История. Вып. 65. С. 26–31.

Кузеев Р.Г., 1974. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. М.: Наука. 572 с.

Кызласов Л.Р., 1984. История Южной Сибири в средние века. М.: Высшая школа. 167 с.

Мажитов Н.А., 1995. Эпос «Урал батыр» – важнейший источник по истории древних башкир // Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира: Тезисы докладов научного симпозиума. Б. С. 54 – 55.

Махмуд ал-Кашгари, 2005. Диван лугат ат-турк. Диван лугат ат-турк. – Перевод, предисловие и комментарии З.-А.М. Ауэзовой. Алматы: Дайк-Пресс. 1288 с.

Мамуров А., 2008. «Илькаем»: башкирам праздник посвящен // Эхо Оша. 30 января.

Материалы по истории кыргызов и Кыргызии, 1973. Выпуск I. (Ромодин В.А. - редактор). Москва. 283 с.

Молдобаев И.Б., 1982. Башкирско-киргизские параллели в этнонимике эпоса «Манас» // Вопросы этнической истории Южного Урала. Уфа. 83 с.

Молдобаев И.Б., 1985. Отражение этнических связей киргизов в эпосе «Манас». Издательство «Илим». Фрунзе.

Россыпь, 2006. Россыпь башкирских звезд в Кыргызстане // 25 кадр (Журнал). № 6 (15). С. 20-23.

Сабитов Ж.М., Даулет Б., 2012. «Потомки Адигине и Тагая среди кыргызов»// The Russian Journal of Genetic Genealogy. Vol 4, No 2 (2012)/Vol 5, No 1 (2013). С. 48-51.

Сабитов Ж., 2013. Происхождение кыргызов с точки зрения полиморфизма Y – хромосомы. Агентство АКИpress. 30 сентября 2013 г. [ссылка на электр. ресурс: https://kgcode.akipress.org/unews/un_post:1828].

Таштаналиев Б., 2009. Башкыр кыргыздары // Аалам кыргыздары (Эл аралык коомдук, адабий-көркөм журнал). № 5. 34 б.

İlhan Cengiz. Orta Asya'nın Genetik Yapısı. TENGRITAGH AKADEMIYESİ. Uyghur Academy of Art and Science [ссылка на электр. ресурс: <https://biyologlar.com/orta-asyanin-genetik-yapisi>].

Kenzheakhmet Nurlan, 2021. Eurasian Historical Geography as Reflected in Geographical Literature and in Maps from the 13th to the Mid-17th Centuries. Deutsche Ostasienstudien 24. OSTASIEN Verlag.

Viae Regnorum, 1927. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishak al'Istakhri. Ed. M. J. de Goeje // Bibliotheca Geographorum Arabicorum. Pars I. Ed. 2. Leiden.

Zerjal et al, 2002. A Genetic Landscape Reshaped by Recent Events: Y-Chromosomal Insights into Central Asia, Volume 71, Issue 3. September. P.466–482. [Ссылка на электр ресурс: [http://www.cell.com/ajhg/abstract/S0002-9297\(07\)60328-0](http://www.cell.com/ajhg/abstract/S0002-9297(07)60328-0); İlhan Cengiz. Orta Asya'nın Genetik Yapısı. TENGRITAGH AKADEMIYESİ. Uyghur Academy of Art and Science [ссылка на электр. ресурс: <https://tengritagh.org/2015/07/23/orta-asyanin-genetik-yapisi/>].

Reference

Abramzon S.M., 1990. Kirgizy i ikh etnogeneticheskie i istoriko-kulturnye svyazi [The Kyrgyz and their ethnogenetic and historical-cultural links]. Frunze: Kyrgyzstan. 480 p. [in Russian].

Amantaeva S., 2017. Qyrgyz duchtar – Bashqortostanda. Yashlek. 23-se iyun. [in Bashkir].

Aminev Z.G., 2013. Epos «Ural batyr» i mifologiya bashkir [The «Ural Batyr» epic and the mythology of the Bashkirs]. DesignPress Publishers. Ufa. 160 p. [in Russian].

Aristov N.A., 1896. Zametki ob etnicheskom sostave tyurkskikh plemen i narodnostey i svedeniya ob ikh chislennosti [Notes on the ethnic composition of Turkic tribes and nationalities and information on their number]. Zhivaya starina [Living Antiquity]. Saint-Petersburg. Vol. III-IV. [in Russian].

Ayupov T., 2017. Kyrgyzsko-bashkirskie etnogeneticheskie i istoriko-kulturnye vzaimosvyazi [Kyrgyz-Bashkir ethnogenetic and historical-cultural interrelationships]. Nauch. red. O. Dzh. Osmonov [Scientific ed. by O. J. Osmonov]. Triad Print. Bishkek. 242 p. [in Russian].

Ayupov T.M., 2023. Genealogicheskie predaniya — tsennyy istochnik izucheniya kyrgyzsko-bashkirskikh istoriko-kulturnykh svyazey [Genealogical legends - a valuable source for studying Kyrgyz-Bashkir historical and cultural ties], Narody i religii Evrazii [Peoples and Religions of Eurasia], 28(4). P. 110-121. [in Russian].

Bartold V.V., 1973. Sochineniya V.V. Bartold [Essays, Bartold V. V.]. Moscow: Nauka. T. 8. 724 p. [in Russian].

«Gaplogruppy kazakhov, uzbekov i kirgizov - korennykh zhiteley Sredney Azii» [«Haplogroups of Kazakhs, Uzbeks and Kyrgyz - indigenous inhabitants of Central Asia»], 2023. [Electronic resource]. Available at: https://haplogroup.narod.ru/centr_asia.html (Accessed 10.12.2023. [in Russian].

Istoriya bashkirskikh rodov. Tabyn. Tom 28. Ch. 2 [IBR Tabyn - History of Bashkir clans. Tabyn. Vol. 28. Part. 2], 2017. S.I. Khamidullin, B.A. Aznabaev, I.R. Saitbattalov, I.Z. Sultanmuratov, R.R. Shaykheev, R.R. Asylguzhin, V.G. Volkov, A.A. Karimov, A.M. Zaynullin. Institute for the Study of

Language and Literature, Ufa Scientific Centre of the Russian Academy of Sciences. KITAP. Ufa. 832 p.: ill. [in Russian].

Istoriya bashkirskikh rodov. Koshso, Syzgi, Upey. Tom 18 [IBR Koshso - History of Bashkir clans. Koshso, Syzgi, Upey. Vol. 18], 2016. S.I. Khamidullin, B.A. Aznabaev, I.Z. Sultanmuratov, I.R. Saitbattalov, R.R. Shaykheev, R.R. Asylguzhin, A.M. Zaynullin, V.G. Volkov, A.A. Karimov. Institute for the Study of Language and Literature, Ufa Scientific Centre of the Russian Academy of Sciences. Ufa Polygraph Combine. 527 p.: ill. [in Russian].

Istoriya Khakasii s drevneyshikh vremen do 1917 goda [History of Khakassia from ancient times to 1917], 1993. Pod red. L.R. Kyzlasova [Edited by L. R. Kyzlasov]. Oriental literature. Nauka. Moscow. 528 p. [in Russian].

Isyangulov Sh.N., 2015. Bashkiro-kyrgyzskie etnogeneticheskie svyazi [Bashkir-Kyrgyz ethnogenetic links], Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta [Bulletin of Chelyabinsk State University]. History. Iss. 65. № 16 (371). P. 26–31. [in Russian].

Kuzeev R.G., 1974. Proiskhozhdenie bashkirskogo Naroda. Etnicheskiy sostav, istoriya rasseleniya [Origin of the Bashkir people. Ethnic composition, history of settlement]. Nauka. Moscow. 572 p. [in Russian].

Kyzlasov L.R., 1984. Istoriya Yuzhnoy Sibiri v srednie veka [History of Southern Siberia in the Middle Ages]. Higher School. Moscow. 167 p. [in Russian].

Mazhitov N.A., 1995. Epos «Ural batyr» – vazhneyshiy istochnik po istorii drevnikh bashkir [The «Ural Batyr» epic is the most important source on the history of the ancient Bashkirs], Epos «Manas» i epicheskoe nasledie narodov mira: Tezisy dokladov nauchnogo simpoziuma [The «Manas» Epic and the Epic Heritage of the Peoples of the World: Theses of Reports of the Scientific Symposium]. Bishkek. P. 54-55. [in Russian].

Makhmud al-Kashgari, 2005. Divan lugat at-turk. Divan lugat at-turk. – Perevod, predislovie i kommentarii Z.-A. M. Auezovoy [Sofa lugat at-turk by Mahmud al-Kashgari. Diwan lugat at-turk. - Translation, foreword and commentary by Z.-A. M. Auezova]. Dyke Press. Almaty. 1288 p. [in Russian].

Mamurov A., 2008. «Ilkaem»: bashkiram prazdnik posvyashchen [«Ilkaem»: a holiday dedicated to Bashkirs]. Ekho Osha [Echoes of Osh]. 30 January. [in Russian].

Materialy po istorii kyrgyzov i Kyrgyzii. Vypusk I. (Romodin V.A. - redaktor) [Materials on the history of the Kyrgyz and Kyrgyzia. Issue I. (V.A. Romodin - editor)], 1973. Moscow. 283 p. [in Russian].

Moldobaev I.B., 1982. Bashkirsko-kirgizskie paralleli v etnonimike eposa «Manas» [Bashkir-Kyrgyz parallels in the ethnonymy of the «Manas» epic], Voprosy etnicheskoy istorii Yuzhnogo Urala [Issues of ethnic history of the Southern Urals]. Ufa. 83 p. [in Russian].

Moldobaev I.B., 1985. «Otrazhenie etnicheskikh svyazey kirgizov v epose «Manas» [«Reflection of Kyrgyz ethnic ties in the «Manas» epic»]. Ilim Publishing House. Frunze. [in Russian].

Rossyp bashkirskikh zvezd v Kyrgyzstane [A placer of Bashkir stars in Kyrgyzstan], 25 kadr (Zhurnal) [25 Frame (Magazine)], 2006. № 6 (15). P. 20-23. [in Russian].

Sabitov Zh.M., Daulet B., 2012. «Potomki Adigine i Tagaya sredi kyrgyzov» [«Descendants of Adigine and Tagai among the Kyrgyz»]. The Russian Journal of Genetic Genealogy. Vol 4, No 2 (2012)/Vol 5, No 1 (2013). P. 48-51. [in Russian].

Sabitov Zh., 2013. Proiskhozhdenie kyrgyzov s tochki zreniya polimorfizma Y—khromosomy [Origin of the Kyrgyz from the point of view of Y-chromosome polymorphism]. AKIpress Agency. 30

September. [Electronic resource]. Available at: https://kgcode.akipress.org/unews/un_post:1828. [in Russian].

Tashtanaliev B., 2009. Bashkyr kyrgyzdary. Aalam kyrgyzdary (El aralyk koomduk, adabiy-körkөm zhurnal). № 5. 34 p. [in Bashkir].

İlhan Cengiz. Orta Asya'nın Genetik Yapısı. TENGRITAGH AKADEMIYESI. Uyghur Academy of Art and Science. [Electronic resource]: <https://biyologlar.com/orta-asyanin-genetik-yapisi>.

Kenzheakhmet N., 2021. Eurasian Historical Geography as Reflected in Geographical Literature and in Maps from the 13th to the Mid-17th Centuries. Deutsche Ostasienstudien 24. OSTASIEN Verlag.

Viae Regnorum, 1927. Viae Regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishak al'-Istakhri. Ed. M. J. de Goeje. Bibliotheca Geographorum Arabicorum. Pars I. Ed. 2. Leiden.

Zerjal et al, 2002. A Genetic Landscape Reshaped by Recent Events: Y-Chromosomal Insights into Central Asia, Volume 71, Issue 3. September. P. 466–482. [Ссылка на электр ресурс: [http://www.cell.com/ajhg/abstract/S0002-9297\(07\)60328-0](http://www.cell.com/ajhg/abstract/S0002-9297(07)60328-0); İlhan Cengiz. Orta Asya'nın Genetik Yapısı. TENGRITAGH AKADEMIYESI. Uyghur Academy of Art and Science. [Electronic resource]. Available at: <https://tengritagh.org/2015/07/23/orta-asyanin-genetik-yapisi/>.

A. Bikbulatova^a

^a*J. Balasagyn Kyrgyz National University, Bishkek, Republic of Kyrgyzstan
(E-mail: tataroved.anisa@yandex.com)*

A. Asilguzhin^b

^b*ANO Centre for the Research of Historical Heritage of the Peoples of Bashkortostan 'Shezhere', Ufa,
Republic of Bashkortostan
(E-mail: asylbert@gmail.com)*

*Corresponding author: asylbert@gmail.com

A. Maksutova^c

^c*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: albina_kzt83@mail.ru)*

Kyrgyz clan (tribe) within the Bashkirs: Bashkir-Kyrgyz ethnogenetic parallels

Abstract. The migration of tribal groups including the Khakas, Kirghiz, Un, Saryg, As, and Tabyn into Bashkiria dates back to the 9th-10th centuries and is associated with the westward expansion of the Khakas (Kyrgyz) during the era of the so-called 'Kyrgyz great power'. The works of medieval Eastern (Arab and Persian) geographers and historians provide significant information for reconstructing the settlement areas of the Bashkirs and Kyrgyz. By the time of Genghis Khan, as evidenced in the 'Kyssa-i Genghis Khan', the Kyrgyz had long been integrated into the Bashkir people, forming an independent Kyrgyz ulus (аймак, иләу). After the Bashkirs accepted Moscow (Russian) subjection in the middle of the 16th century, the tradition of autonomous political and legal status among the Bashkirs was preserved. The majority of the Bashkir clans officially (legally) secured the lands they occupied under the system of collective clan rights (fiefdom rights).

The results of genetic studies help clarify theories about the origin and migration paths of the ancestors of the Kyrgyz clan association within the Bashkirs, shed light on the genetic affinities between representatives of certain Bashkir and Kyrgyz clans.

Keywords: Bashkirs, Kyrgyz, genetic kinship, Kyrgyz ulus, haplogroup, subclade, ethnic contacts, epic.

А. Бикбулатова^а

^аЖ.Баласагын атындагы Кыргыз ұлттық университеті, Бішкек, Қырғызстан
(E-mail: tataroved.anisa@yandex.com)

***А. Асылгужин^б**

^б«Шежере» Башқұртстан халықтарының тарихи мұрасын зерттеу орталығы», Уфа,
Башқұртстан Республикасы
(E-mail: asylbert@gmail.com)

*Байланыс үшін автор: asylbert@gmail.com

А. Максумова^с

^сЛ.Н. Гумилев атындагы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: albina_kzt83@mail.ru)

Башқұртстан құрамындағы қырғыз руы. Башқұрт-қырғыз этногенетикалық параллельдері

Аннотация. Башқұртстанға хакас, қырғыз, ун, сарыг, ас, сондай-ақ табын сияқты тайпалық топтардың енуі IX-X ғасырларға жатады және хакастардың (қырғыздардың) батыс бағытта, «қырғыз ұлы державасы» деп аталатын дәуірде кеңеюімен байланысты. Башқұрттар мен қырғыздардың қоныстану аймағын қайта құру үшін маңызды ақпарат ортағасырлық шығыс (араб, парсы) географтары мен тарихшыларының еңбектерінде қамтылған. Шыңғыс ханның кезінде «Қисса-и Шыңғыс ханда» көрсетілгендей, қырғыздар бұрыннан башқұрт халқының бір бөлігі болып, Тәуелсіз Қырғыз ұлысын (аймақ, иләу) құрады. XVI ғасырдың ортасында башқұрттар Мәскеу (орыс) бодандығын қабылдағаннан кейін башқұрттардың автономды саяси-құқықтық мәртебесі дәстүрі сақталды. Башқұрт руларының көп бөлігі ресми түрде (заңды түрде) өздері иеленген жерлерді – рулардың ұжымдық құқығын (вотчиналық құқық) қамтамасыз етті.

Генетикалық зерттеулердің нәтижелері башқұрттар құрамындағы қырғыз рулық бірлестігінің ата-бабаларының шығу тегі мен көші-қон жолының нұсқаларын нақтылауға, бірқатар башқұрт және Қырғыз руларының (кландарының) сыналған өкілдерінің генетикалық жақындығы туралы сұрақтарды нақтылауға көмектеседі. Башқұрттардың бірқатар басқа рулық топтары Y хромосомасының әртүрлі туыстық субкладтарында Y хромосомасы бойынша Қырғыз руларымен (сондай-ақ бірқатар қазақ руларымен) салыстырмалы түрде жақын генетикалық туыстыққа ие. Гаплогруппа R1a. Башқұрттың Қошсо руы мен Қырғызстанның Талас облысындағы Кушчи руының сынамадан өткізілген сыналған өкілдерінің генетикалық жақындығы ерекше қызығушылық тудырады.

Кілт сөздер: башқұрттар, қырғыздар, генетикалық туыстық, қырғыз болысы, гаплогруппа, субклад, этникалық байланыстар, эпос.

Сведения об авторах:

Аниса Бикбулатова, доктор исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии, источниковедения и историографии, Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, ул. Фрунзе, 547, Бишкек, Республика Кыргызстан.

Альберт Асылгужин, докторант, сотрудник АНО «Центр изучения исторического наследия народов Башкортостана «Шежере»», ул. Островского, 18, Уфа, Республика Башкортостан.

ORCID: 0009-0001-0862-3873

Альбина Максумова, докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-8198-2629

Information about authors:

Anisa Bikbulatova, Doctor of History, Professor of the Department of Archaeology, Ethnology, Source Studies and Historiography, J. Balasagyn Kyrgyz National University, 547 Frunze Str., Bishkek, Republic of Kyrgyzstan.

Albert Asylguzhin, Doctoral Student, Researcher of the ANO Centre for the Research of Historical Heritage of the Peoples of Bashkortostan «Shezhezhera», 18 Ostrovskogo Str., Ufa, Republic of Bashkortostan.

ORCID: 0009-0001-0862-3873

Albina Maksutova, Doctoral Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-8198-2629

Авторлар туралы мәлімет:

Аниса Бикбулатова, тарих ғылымдарының докторы, археология, этнология, деректану және тарихнама кафедрасының профессоры, Ж. Баласағын атындағы Қырғыз ұлттық университеті, Фрунзе көшесі, 547, Бішкек, Қырғызстан Республикасы.

Альберт Асылгужин, докторант, «Шежере» Башқұртстан халықтарының тарихи мұрасын зерттеу орталығы АКеҰ қызметкері, Островский көшесі, 18, Уфа, Башқұртстан Республикасы.

ORCID: 0009-0001-0862-3873

Альбина Мақсұтова, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-8198-2629

Article

The main aspects of cultural influence between the Turkic Khaganates and the Chinese Empire

A. Taşağıl^a, *M. Amanova^b

^aUniversity of Yeditepe, Istanbul, Turkey
(E-mail: ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr)

^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: madina.amanova799@gmail.com)

*Corresponding author: madina.amanova799@gmail.com

ARTICLE INFO

Keywords:

the First and the Second Turkic Khaganates, early medieval China, mutual influence of cultures, diplomacy, religion, art, history of the Turks.

IRSTI 03.09.25

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-36-52>

ABSTRACT

The article explores the mutual cultural influence between the First and the Second Turkic Khaganates and the early medieval China. The authors consider the VI-VII centuries AD as an object of chronological research. In the 6th century, the first Turkic Khaganate was established and quickly became an important geopolitical neighbor of the Chinese Empire. The historical development of the Turkic Khaganate was closely linked to the Chinese Empire: it was the closest ally during periods of prosperity and the most significant threat during the Khaganate's decline. In the 7th century, the Turks lost their statehood for half a century and were subjugated by the Tang Empire. Despite this, it was at this time that the influence of Turkic culture on Chinese culture increased. The mutual influence of cultures was manifested in the following areas: religion, various traditions, art, music, objects of material culture, architecture, etc. The research makes it possible to better understand the aspects of diplomatic relations between the states, the motives for the development of the foreign policy vector between them. The article analyzes historical sources and uses archaeological and anthropological materials, and uses methods of systematic complex analysis.

Received 09 October 2024. Revised 11 November 2024. Accepted 27 November 2024. Available online 29 December 2024.

For citation: A. Taşağıl, M. Amanova The main aspects of cultural influence between the Turkic Khaganates and the Chinese Empire // Turkic Studies Journal. 2024. Vol. 6. No 4. P. 36-52.
DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-36-52>

Introduction

The ancient and early medieval history of Central Asia remains one of the least explored areas of world history. However, archaeological discoveries, historical and philological studies of recent decades support the assertion that the peoples inhabiting the inner regions of the Asian continent played a more significant role in the historical and cultural development of Eurasia than previously thought.

The cultural relations between the Turkic Khaganate and the Chinese Empire provide a unique example of interaction between two major civilizations in Central Asia. Formed in the 6th century, the Turkic Khaganate, already at the beginning of its historical development, rapidly expanded its influence, establishing contacts with various peoples and states, among which China under the Zhou and Qi dynasties playing a particularly significant role. The Khaganate's location at the crossroads of trade and migration routes contributed to the establishment of close cultural and economic ties, including those with Chinese civilization, known for its ancient traditions, a developed state system, and rich cultural heritage.

Cultural interaction between the Turkic Khaganate and China occurred through several key channels such as diplomacy, trade and knowledge exchange. These interactions spurred mutual influence in various fields, including language, writing, religion and art. Chinese sources document embassies, alliances and even marriage arrangements that strengthened political and cultural ties between the Khaganate and the Chinese dynasties. Trade also played a vital role, not only in economic exchange, but also in cultural assimilation: through the Silk Road, the Turks received Chinese goods, technology and ideas, which contributed to the enrichment of their own culture.

Studying the cultural ties between the Turkic Khaganate and medieval China helps us understand their interactions and assess the contribution of both civilizations to the region's cultural development.

The authors chose the 6th-7th centuries AD as the study period, focusing on the reign of the Ashina dynasty in the First and Second Turkic Khaganates. During this time, several Chinese dynasties rose and fell including the Wei (Zhou and Qi), Sui and early Tang dynasties, before the formation of the Uighur Khaganate. One of the objectives of this study is to systematize the materials obtained during the research. Given the broad scope of "culture," the information was organized into two main sections: the influence of the Chinese Empire on the Turks and the influence of the Turks on the Empire.

Materials and methods

The main material base of the study can be divided into two groups: primary sources and secondary research. The first group comprises primary sources, including Chinese chronicles and translations of ancient Turkic written monuments. Key information is found in the annals of the Northern Zhou dynasties (556-581) such as the *Yi Zhou Shu* (逸周書) completed in

629; Northern Qi (550-577) ‘The Book of Northern Qi’ (Běi Qí Shū – 北齊書), completed in 635; and Sui (581-618) ‘The Book of Sui’ (Suí Shū – 隋書), completed in 656. These works, along with ‘The History of the Northern Dynasties’ (Běishǐ – 北史) compiled in 656, provide essential insights. For the Tang period (618-906), primary sources include ‘Tang shu’ or the *Old Book of Tang* (舊唐書), completed in 945, and a new version of the history of the Tang dynasty ‘the New Book of Tang’ (新唐書) compiled between 1044-1060 (Klyashtorny, 1964 : 6). We should also mention some works of Chinese historians such as *Zizhi Tongjian* (資治通鑑) or ‘*The Comprehensive Mirror to Aid in Government*’ compiled by the famous historiographer of the Sun era Sima Guang between 1066-1085. The study references well-known translations of the above-mentioned works including Liu Mau- Tsai’s German translations (Liu Mau-Tsai, 1958) and I. Bichurin’s ‘Collection of information about the peoples living in Central Asia’ (Bichurin, 1958) translated into Russian.

The second group of sources includes research by historians, Turkologists, Sinologists, archaeologists, and anthropologists who have studied Turkic-Chinese relations. In this sense, notable works include L.N. Gumilyov’s ‘Ancient Turks’ (Gumilyov, 1967), S.G.Klyashtorny’s ‘History of Central Asia and monuments of runic writing’ (Klyashtorny, 1964), ‘Inner Asian Frontiers’ by O. Lattimore (Lattimore, 1940), and ‘The perilous frontier: Nomadic Empires and China’ by T.Barfield (Barfield, 1992) and others. Contemporary scholars whose work contributed to this study include Ganiev R.T. (Ganiev, 2017), Khamzin I.R. (Khamzin, 2023) and others.

Research background

The study highlights the complex relationship between the Turks and the Chinese Empire, emphasizing the importance of Chinese chronicles in studying the history of the Turks. Chinese chronicles are still the main source for studying the history of the Turks because they provide the most complete, detailed, and consistent information. This is in contrast to the Turkic runic inscriptions, which are unfortunately fragmented and incomplete. Western historians, as well as Chinese historical traditions, which base their research almost entirely on Chinese dynastic chronicles, cannot be completely objective about the history and life of nomadic states, which are referred to as «barbaric» in those chronicles.

Conversely, Russian, Soviet and contemporary Turkologists attempt to analyze Turkic history with greater balance and an appreciation for the unique aspects of Turkic culture, governance, and traditions. This approach incorporates the limited and fragmentary Turkic sources, such as runic inscriptions, with an eye toward interpreting them without preconceived notions. In their written monuments, the Turks use the term ‘tabgach’ for both the Chinese and the Sinicized Mongol tribes, likely because, by the time these monuments were written, there was no significant difference between them, and those Mongol tribes had fully assimilated with the Chinese. The frequent occurrence of this term in primary sources from the First and Second Turkic Khaganates (as well as other nomadic states of Central Asia) suggests not only

proximity but also significant interaction that likely influenced the trajectories of both the nomadic and imperial states.

Analysis

The influence of Chinese culture on the Turks. This study explores the cultural relations between the Turkic Khaganate and medieval China, emphasizing the complexity of their interactions. While they were distinct in their values, lifestyles, worldviews, and cultures, their close contact from the beginning of the Khaganate led to mutual influence. The study focuses on the periods of the First and Second Turkic Khaganates, corresponding with the late Toba Wei dynasties, Zhou and Qi, the Sui dynasty and early Tang dynasty in Chinese history. Depending on the domestic policy of each individual ruler, the situation on the frontier also changed, which partly influenced cultural exchanges as well. Diplomatic relations between Turks and Chinese included not only military alliances and trade relations, but also one of the most common practices to strengthen alliances such as heqin (dynastic marriage) between children or relatives of the rulers, which could also foster cultural ties. In this article, the authors aim to systematically present the main aspects of cultural interaction and exchange between these two states.

Chinese culture had a notable impact on the Turkic ruling elite. Liu Mau-Tsai posited that the Turks' belief in divine succession might have been inspired by Chinese traditions of emperors drawing their authority from heaven (Liu Mau-Tsai, 1957: 190). He singles out the full designation of the title of Mojo (Kapagan) Kagan '*Son (of Heaven (t'ien-nan), the holy, heavenly kagan T'u-kyue(Turks), who attained the reward of fruit (= vipâka) in heaven*', Chinese emperors also drew their power from heaven, worshipped heaven (Liu mau-tsai, 1957: 191). However, skepticism toward this idea arises from the traditional Turkic religious belief system, Tengrianism, where Heaven (Tengri) was their supreme deity.

V.V. Bartold writes about it: 'It is said about the cult of heaven and earth, and sometimes "Turkish sky" and "Turkish earth and water" are used. The same word tanpiri denotes heaven in the material sense and heaven as a deity. From those places where earth and water are mentioned (djar, sub), one can also conclude that earth and water as a single deity and not as a collection of spirits of the earth are meant' (Shaimerdinova, 2014: 65). I.L. Kyzlasov comes to the conclusion that the Turks practised monotheistic religion. He believes that the Orkhon-Yenisei monuments for the first time reveal to science the existence of monotheistic religion in early medieval South Siberia and north-western Mongolia. I.L. Kyzlasov notes that the Yenisei rock inscriptions associated with monotheism do not mention the name of the deity, and this, of course, is not accidental. In a number of different lines the deity is referred to as taniri – an ancient word, dating back to Turkic paganism, in which it meant the sky (Kyzlasov, 2001: 246).

Religion. It cannot be denied, however, that cultural exchange with China, particularly with the Qi dynasty, influenced the Turkic elite, including the spread of Buddhism. Buddhist

monks appeared at the Khan's court and converted Tobo Khan (Gumilyov, 1967: 32). However, according to Chinese sources, the Turkic elite had already been exposed to Buddhism during the reign of Mugan khagan. It can be assumed, based on Chinese sources, that the Chinese capital hosted a significant Turkic population, some of whom practiced Buddhism. In the late 550s, Emperor Xiao Ming Di 孝閔帝, founder of the Northern Zhou 北周 dynasty (557-581), ordered the construction of a Buddhist temple for the Turkic community (Liu Mau-Tsai, 1958: 38-39).

This act was intended not only to placate the Turks living in Chang'an 長安 but also to serve as a friendly political gesture towards Mugan khagan (木桿). The subsequent emperor Ming Di 明帝, commemorated the consecration of the temple with an inscription praising Muqan's virtues, including his supposed conversion to Buddhism. However, the authenticity of this claim is debated by many scholars, who argue that it reflects Chinese aspirations more than historical facts. After the death of Mugan khagan, Tobo khagan ascended the throne and, according to Chinese sources, he was converted to Buddhism by a monk named Huilin 惠琳. Tobo then built a Buddhist temple, and in 574, at Tobo Khagan's request, the Chinese emperor of the Qi dynasty sent him the *Parinirvāṇasūtra* (Niepan jing 涅槃經), translated from Chinese into Turkic (Porció, 2015: 19).

Further insights into Turkic religious life can be found in the work of Klashtorny and Lishvitz on the Bugut inscription, which notes that Taspar (Tobo) formally adopted Buddhism shortly after Emperor Wu-Di 宇文邕 of Northern Zhou began persecuting the religion in 574. The famous Indian missionary monk Chinagupta, fleeing persecution, spent ten years (574–584) among the Turks, successfully preaching Buddhism at the Kagan's court. During this period some sutras were translated into Turkic and recorded for Taspar.

Besides the Bugut inscription, another striking evidence of the influence of Buddhism on the Turkic elite of that time is *The Khüis Tolgoi inscription*, found in 1975, written in the Brahmi alphabet. The very fact that the Brahmi alphabet was used in the steppes of Central Asia is attested only during the First Turkic Khaganate. (link) The key point in the text of the monument is the mention of Niri Khaganate (587-599), but researchers doubt that the text itself was composed during his reign or on his order. Essentially he is the main protagonist of the narrative in the text, the second protagonist is a certain bodhisattva toroX qayan. (link) In Buddhism, a bodhisattva is someone who is on the path towards bodhi ('awakening') (Skilling, 2021). Researchers believe that this protagonist could be the ruler of the Uigur tribe under the First Turkic Khaganate – Pusa (菩薩), However, there is some inconsistency, since the title 'qayan' is mentioned in the text, which was never mentioned in the Chinese sources. It is assumed that even if he did not possess the title, he was self-proclaimed within the circle of his tribe (Maue, Ölmez, 2018: 80).

Taking the defeat of Niri by the Thiele as a historical point of reference, it seems that the The Khüis Tolgoi inscription marks the beginning of the Uyghur ascendancy among the Thiele tribes in the north. The Brāhmī script and Mongolian language may have been chosen in imitation of the imperial inscriptions of the First Turkic Khaganate (Bugut) (Maue, Ölmez, 2018: 80).

The inscriptions found in Eastern Kazakhstan (Tarbagatai) can also be mentioned. Three inscriptions, presumably belonging also to the First Turkic khaganate. D. Maue, examining these inscriptions, came to the conclusion that No. 1 and No. 3 were written in Brahmi language, No. 2 in a Bactrian script. Another interesting feature is a schematically embossed face with two pairs of eyes, which was a sign of special sagacity in the East and a point above the bridge of the nose (symbolic third eye), located on the right side of the inscription No. 1. The latter is probably also connected with the spread of Buddhist traditions. Baitenov E. studying these monuments comes to the conclusion that perhaps they were erected in honour of Taspar (Tobo) Kagan (Baitenov, 2012: 50)

According to Klyashtorny and Lishvitz, the rulers of the Khaganate viewed Buddhism as a universal form of religion that could help create an ideological community within their heterogeneous empire (Klyashtorny, Lishvitz, 1971: 125). However, after 581 AD, with the rise of the Sui dynasty in China and the defeat of Qi, the Turks became disillusioned with Buddhism (Gumilyov, 1967: 32).

During the Second Turkic Khaganate, after fifty years under the influence of Tang China, a new system of values emerged, proposed by Tonyukuk - a return to the original values of the nomads. However, sources point to the fact that Bilge Kagan at the beginning of his reign showed interest in Chinese cultural traditions and expressed a desire to adopt certain aspects, including plans to build cities and Buddhist temples, which were ultimately not realized (Porció, 2015: 23). Hostility towards China and Chinese cultural influence is also evident in the Orkhon monuments dedicated to Bilge Kagan and Kültegin. For example: *'They [the Chinese] give [us] gold, silver and silk in abundance. The speech of tabgachas is always sweet, and jewelry is soft. By seducing with sweet speech and luxurious jewelry, they strongly attracted to themselves the peoples living far away. Those, who settled close to them [the Chinese], then learnt bad wisdom there. The Tabgachas prevented the truly wise and brave men to come forward...'* (Barfield, 1992: 123).

Chinese products were an integral part of the daily life of the nomadic Turkic tribes. Firstly, they were received as tribute from the Chinese emperors, with payments reaching up to a devastating 100,000 pieces of silk, though these payments were briefly halted during Emperor Wen-Di's reign. Secondly, the territory of the Turkic Khaganate controlled key segments of the Great Silk Road facilitating trade and securing economic benefits for the region. The main Chinese imports included coins, mirrors, silk, etc. According to archaeological research, coins were relatively rare in cultural monuments and funerary complexes in South Siberia and Mongolia. A. Tishkin and N. Seregin suggest that Chinese coins were not just used as currency but also had a sacral function, serving as amulets. This can be evidenced by benevolent inscriptions found on individual specimens. Also, there is an assumption that Chinese coins might have also been used as decorative items on patches and pendants, though such finds in male burials are infrequent (Tishkin, Seregin, 2013: 55).

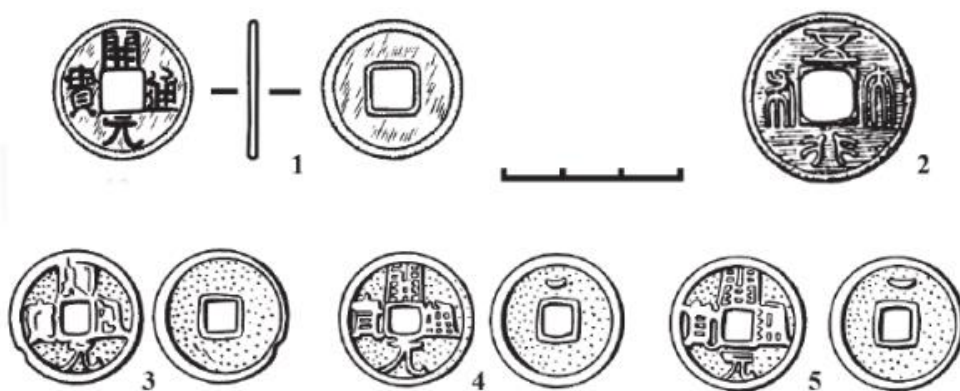

Fig.1. Coins from the burials of early medieval Turks. (Tishkin, Seregin, 2013: 51)

Mirrors. Metal mirrors or their fragments were found in 19 different Turkic monuments. They mostly date back to the 7th-9th century AD. The most widespread types are the Chinese round mirrors with a central bump-loop, surrounded by mythical animals amidst grapevines - an ornament popular across Central Asia to Vietnam. Outside of the Celestial Empire, eight-lobed mirrors also were found, with two examples discovered among Turkic cultural artifacts. The reverse side often featured depictions of the phoenix or qilin, while the outer ornamental field contained motifs of flying orioles and flowers (Tishkin, Seregin, 2013: 57). The use of mirrors was also of sacral nature, being part of funeral and memorial practices of nomads, symbolizing the high status of the deceased.

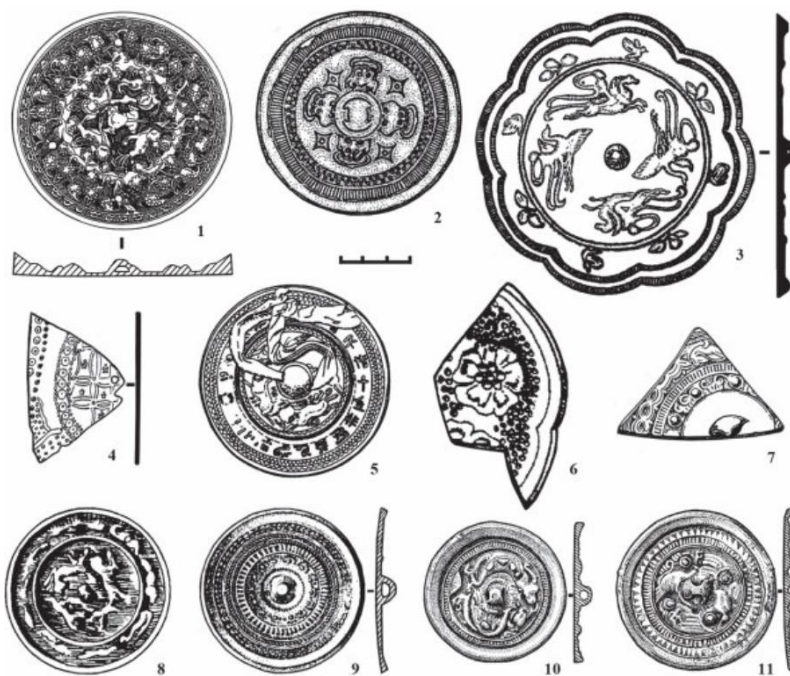

Fig.2. Metal mirrors found in the burials of early medieval Turks. (Tishkin, Seregin, 2013: 56)

Silk. Silk was the most widespread among the items of Chinese imports. While the Western Turks sold their silk in exchange trade, the Eastern Turks often used it for clothing. Liu Maotsai points to a historical story described in the *Suishu* 'When Zhangan Khagan in 607 appealed to Emperor Sui with a request to introduce Chinese costumes, his request was not satisfied'. This suggests that the Turkic elite of that era aspired to resemble the emperor's Chinese subjects, but they were advised to retain their traditional attire to signify their ethnicity (Liu Mau-Tsai, 1957: 197). Analyses of excavated materials from funerary complexes of early medieval Central Asian Turks show that Chinese goods represented a very important element of nomadic material culture. Chinese items held great value among nomads (Seregin, Chen, 2020: 185).

The *Suishu* indicates that Emperor Sui fulfilled the wish of Kimin (Zhangan) Kagan to build a Chinese-style castle with beams and rooms. It is noted that Kagan himself considered felt dwellings too primitive. Not only the castle itself, but also all the accessories were delivered to Zhangan's headquarters by the emperor (Liu Mau-Tsai, 1957: 198).

Chinese sources also describe the funeral rites of the Turks and how they evolved. Initially, the Turkic tribes (*tü-kuye*) practiced cremation during specific seasons. Later, they began burying the deceased and constructing burial mounds. The early Turks burned bodies on designated days with burial times determined by the greening or withering of plants, as they did not initially possess an annual calendar. Whether the twelve-year cycle for dating years, and dating in general, was their own invention or adopted through interactions with other nomadic groups or Chinese dynasties like the Northern Zhou, Northern Qi, and Sui remains uncertain.

However, sources mention the use of the Oriental calendar by the Turks, as exemplified by a letter from Sha-po-lue to Emperor Sui dated: 'Year of the Dragon (*tec/z'e*) (584), 9th month, 10th day' (Liu Mau-Tsai, 1957: 197). Initially, cremation was the custom, and only ashes were buried. By 628, however, Tang emperor Taizong 太宗 noted: 'It used to be customary for the Turks to burn corpses, but now they bury them and build burial mounds'. «This seems to have been influenced either by the nomadic Tele tribes or by the Chinese. N.N. Seregin believes the Chinese had an impact on Turkic burial practices (Seregin, 2014: 213).

Turkic influence. When examining Turkic cultural influence on China, it is essential to pay attention to the specific period and the dynasty under which this influence occurred. During the period under consideration, the Zhou and Qi dynasties were prominent at the height of the First Turkic Khaganate, while the Sui dynasty marked its decline. The Tang dynasty kept the Turkic tribes under its influence until the formation of the Second Turkic Khaganate, and later coexisted with it. Lev Gumiyov points out that the Toba Wei dynasty in northern China, along with its successor, the Zhou, were not ethnically Chinese, but rather Sinicized Toba tribes (Gumilyov, 1967: 11). This could partially explain the impact of foreign rule on the customs and daily life of northern China. The southern Chinese viewed themselves as the inheritors of ancient Han culture. They regarded northerners as having lost their literary ability and good manners, but adept in warfare, inconsistent in personal relationships, and

indifferent to etiquette. Women in northern China enjoyed greater freedom, handling legal matters, engaging in commerce, and asserting their rights in court. Southern writers critical of women's rights attributed this situation to the steppe traditions of the Toba Wei. Northerners preferred drinking yoghurt mixed with water instead of tea at court, mocking the tea drinking habits of the pampered southerners (Barfield, 1992: 116).

Unlike them, the Sui dynasty, which united a fragmented China, adhered or attempted to adhere to the Han tradition and retreat from any nomadic influence on worldview and lifestyle. According to Chinese sources and studies of that period, the Sui dynasty fell during the decline of the Turkic Khaganate. Emperor Wen Di hastened to take advantage of this situation by ceasing the annual tributes to the nomads, which typically included silk and other household items. However, the emperor soon realized that a policy of brute force was not ideal.

During the Sui Dynasty, cultural exchange between the Turks and the Chinese diminished but did not cease entirely. The policies of Wen Di and his successor Yandi, aimed to sow discord among the Turkic tribes, by supporting different sides through dynastic marriages, with tributes disguised as wedding gifts. Despite their efforts, the Sui emperors were unable to fully establish external relations with the nomadic tribes, and by the early 7th century AD the Tang dynasty had ascended, with Emperor Taizong taking the throne.

One of the brightest influential figures in Turkic-Chinese relations was Emperor Taizong, whom L. Gumilyov referred to as 'Tabgach Khan' and T. Barfield as 'Chinese Khagan'. Taizong prevented the Turkic tribes from consolidating into a state after their disintegration in 630, leading to a period of fifty years during which the Turks were effectively under Tang rule. This motif is often found in the Orkhon inscriptions: *'Those Begs who were in China took to themselves Tabgach [Chinese] titles and submitted to the Kagan of Tabgach [Chinese emperor]. For fifty years they gave him their labours and strength. They handed their empire and its laws to the Kagan of Tabgach. The whole mass of the Turkic people said thus: 'I was a people who had my empire. Where is my empire now? For whom am I mining the States?' They said: 'I was a people who had my Kagan. Where is my kagan now? To which Kagan do I give my labours and strength?' - they said. Thus, having said that, they became enemies of the Tabgach Kagan'*.

However, this period can be considered as the most vivid example of the Turks' influence on the Celestial Kingdom, particularly in areas such as music, poetry, clothing and values.

Music. Music held a significant place in the traditional Chinese worldview, and during the Tang period, intensive cultural communication with Turkic tribes was established, resulting in notable and mutual influence. Traditional Chinese sources emphasize the substantial impact of Hu music, a term that, as noted by Liu Mau-Tsai, referred broadly to various 'barbarians', with particular emphasis on the Western Turks. The policies of Emperor Taizong (唐太宗, 627-649), who valued culture and the arts, contributed to significant developments in music, fostering the training of numerous musicians. Music during this period was not limited to the court but was enjoyed by the public as well.

Music in Tang China was categorized into two main types: Ya music (雅乐), ceremonial or court music performed during palace events and religious ceremonies; and Su music (俗乐),

folk music performed at all local ceremonies, theatres and in public spaces. There are clear differences between these two types of music (Öztürk, 2023:55). In the Tang era, orchestras were structured not by instruments but by the position of performers, divided into a standing section and a sitting section. The upper part of the hall featured the sitting section, and the standing section performs in the lower part of the hall. The standing section contains the musicians and dancers, with the musicians accompanying the dance to some extent. In the standing section, eight music systems are represented. They are: An music (安乐), Taiping music (太平乐), Pozhen music (破阵乐), Qingshan music (庆善乐), Dading music (大定乐), Shanyuan music (上元乐), Shengshou music (圣寿乐), and Guangsheng music (光圣乐). In contrast, the sitting section accompanied dance less frequently and comprised six systems: Yan music (宴/燕乐), Changshou music (长寿乐), Tianshou music (天授乐), Niaoge Wansui music (鸟歌万岁乐), Lunchi music (龙池乐), and Xiao Pozhen music (小破阵乐). Many of the instruments employed in these systems originated from Turkic musical traditions (Öztürk, 2023: 59).

Archaeological discoveries from Tang-era tombs in the western part of Anxi city revealed depictions of musicians seated on camels. One of the most notable artifact features a platform with intricate carvings, upon which an eight-person orchestra is seated. Seven male musicians of varying appearance sit on the four sides of the platform. They are dressed in *Hu* (Turkic) clothes with round collars and narrow sleeves. The height of the human figures is 12 cm. These musicians are holding sheng, xiao, pipa, shuqin and di musical instruments. A dancer, distinguished by her tied-up hair and red-painted face, stands at the platform's center, posed mid-performance (Öztürk, 2023: 62).

Turkic dancers and their music were integral to the Tang court's ceremonies and celebrations. According to Tang Shu, 'when Zhou Wu Di (周武帝, 561-578) married to a Gokturk princess (Turkic) origin, numerous envoys and musicians from regions like Qiuqi (Kucha), Shule (Kashgar), An (Bukhara) and Kan (Samarkand) came to Chang'an (the capital of the Tang Dynasty).' The Sui Shu noted the following: 'During the reign of Zhou Wu Di, a musician named Suzhi Po (苏祇婆) from Qiuqi (Kucha) came to China with a bride-to-be Gokturk of (Turkic) origin. This man accompanied a Gokturk bride to China. Proficient with the pipa (琵琶), Suzhi Po's skill in producing seven notes intrigued the Chinese, prompting him to explain that his family had passed down this knowledge for generations in the Turkic region. He replied as follows: My father is a famous musician in the Turkestan region (Turkic region). From father to son, from generation to generation, we have known these seven notes for a very long time. From then on, the seminote system, in which the Chinese took great interest, became a turning point in the development of Chinese music. This exchange marked a significant moment in Chinese music, influencing its development (Öztürk, 2023:65). Some sources refer to Suzhi Po as Sukup Akari, a musician of Kuchi origin, highlighting the Turkic contributions to Chinese culture (Liu Mau-Tsai, 1957: 200).

Beyond music and musical instruments, the romanticisation of felt dwellings, a Turkic tradition, found favor during the early Tang era. Both Liu Mau-Tsai and L. Gumilyov have

translated poems from the Chinese poet Bo Juyi that celebrate these dwellings. Liu Mau-Tsai pointed out that the practice of installing felt dwellings, especially in cold seasons was quite popular during the early Tang era.

Historians such as Liu Mau-Tsai and T. Barfield agree that during the reign of Taizong, nomadic culture permeated Chinese society. This influence extended to dress, genres of music and instruments, games that parodied the traditions of the Turks, and even the imperial court itself. A Taizong's son, Li Cheng-qian, exemplified this cultural blending; he favored Turkic customs, kept Turkic servants, and even spoke their language. He ignored accepted Chinese behaviour and used violence against anyone who insulted him. He was accused of behaviour unbecoming of an heir and was deprived of his Turkic servants. Thereafter, Li Cheng-qian observed the external forms of decency, but kept in the palace of the close Chinese who looked like Turks, and spoke the Turkic language. He erected a yurt in the courtyard, decorated with banners bearing the head of a wolf. Once, for entertainment, he staged a mock funeral for a Kagan, acting as the deceased while surrounded by mourners. Despite this, he continued to keep close Chinese associates who resembled Turks and maintained Turkic customs, longing for the freedom of the steppe life (Barfield, 1992: 118).

Results

Among the aspects of cultural interaction identified during the research and analysis of the collected material, the following points can be highlighted:

The influence of Turkic culture on China was particularly noticeable in the aspect of music, musical instruments, dance and entertainment, especially during the early Tang period. The Sui dynasty records already indicate some musical genres and styles borrowed from Turkic tribes. Archaeological excavations of Tang tombs prove this. During the Sui dynasty, the primary channels of cultural interaction were through Chinese princesses given in marriage as part of the diplomatic tradition of dynastic marriage, which was widely practiced during this period.

However, during the reign of Emperor Taizong, especially in the years when the Turkic tribes were completely deprived of statehood for nearly half a century. the channels of cultural exchange expanded significantly. There was a tendency to set up felt tents in winter, wear 'nomadic' clothing, and play games that imitated nomadic traditions.

The cultural influence of early medieval China was extremely extensive. It especially affected the elite of the Turkic nobility. For instance, Tobo Kagan adopted Buddhism under the influence of the Chinese emperor. Although some scholars consider the spread of Buddhism, the sending of missionaries and the translation of Buddhist texts into the Turkic language as political maneuvers aimed at rapprochement and exerting influence on the Turkic court, it is impossible to overlook the significant impact this had. Additionally, Turkic funeral rites changed, gradually adopting Chinese practices. Beyond spiritual culture, material culture also spread through trade routes. Chinese imported goods such as silk, coins, and mirrors were widely used by the Turkic nobility, even functioning as a form of currency in the region.

Conclusion

The cultural aspect of mutual influence in the Turkic-Chinese diplomatic ties of the early medieval period is a complex topic. Even during the formation of the First Turkic Khaganate, the Chinese Zhou Empire became the closest ally for the early Turks. Throughout the history of the Turkic Khaganate, the Chinese Empire continued to exert decisive influence. For the Chinese Empire, relations with their northern neighbours were also a cornerstone of foreign policy. These two regional hegemonies influenced each other to such an extent that some Western scholars believe that the ethnogenesis of the Turks is linked to the historical development of the Chinese Empire. It can be concluded that cultural exchange between the Turkic Khaganate and early medieval China enriched both cultures, transformed their arts, and had a broadly positive effect.

Reference

- Байтенов Э.М., 2012. Раннесредневековые надписи в Тарбагатае (Восточный Казахстан) // Сборник материалов международного научно-практического семинара «Историко-культурное наследие и современная культура». Алматы, 2012, С. 48-51. [Электронный ресурс] – URL: <https://www.arheology.kz/2016-01-24-13-26-14/275-rannesrednevekove-nadpisi-v-tarbagatae-vostochnyj-kazakhstan.html> (дата обращения: 20.10.2024).
- Бичурин Н. Я., 1950. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.1. М., Л.: Издательство АН СССР. 379 с.
- Ганиев Р.Т., 2017. Древние тюрки и Китай в 553–581 гг.: приемы и методы внешней дипломатии // Вестник Томского государственного университета. №418. С. 78-84.
- Гумилев Л.Н., 1967. Древние тюрки. М.: Наука. 504 с.
- История Китая с древнейших времен до начала XXI века: в 10 т. Т. III: Троецарствие, Цзинь, Южные и Северные династии, Суй, Тан (220 – 907). 2014. М.: Восточная литература РАН. 991 с.
- Кляшторный С.Г., 1964. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М.: Наука. 214 с.
- Кляшторный С.Г., Лившиц В.А., 1971. Согдийская надпись из Бугута. М.: ГРВЛ. С. 121-146.
- Кызласов И.Л., 2001. Смена мировоззрения в Южной Сибири в Раннем средневековье (идеи единобожия в енисейских надписях) // Древние цивилизации Евразии. История и культура. М.: Восточная литература. С. 243-270.
- Сейдаметов Э.Х., Кадыров Р.Р., 2016. Погребальные обряды тюрков в средневековье // Наука, образование и культура. № 5 (8). С. 14-17.
- Серегин Н.Н., 2013. Китайские изделия из памятников раннесредневековых тюрков Центральной Азии // Теория и практика археологических исследований. №1 (7). С. 49-72.
- Серегин Н.Н., 2014. Об эволюции социальной системы раннесредневековых тюрков Центральной Азии в период зависимости от Китая // Известия Алтайского государственного университета, vol. 1. no. 4 (84). С. 211-215.
- Серегин Н.Н., Чен А., 2020. Китайский импорт из памятников тюрков Центральной Азии (VI–XI вв. н.э.): динамика распространения, историко-культурный контекст // Вестник Томского государственного университета. История. №66. С. 181-189.

Шаймердинова Н.Г., 2014. Древнетюркская картина мира в текстах письменных памятников: учеб. пособие. Астана: ЕНУ. 261 с.

Barfield T.J., 1992. *The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China 221 BC to AD 1757*. Cambridge, MA & Oxford, UK: Blackwell Publishers. 248 p.

Liu Mau-Tsai, 1957. Kulturelle Beziehungen Zwischen den Ost-Türken (= T'u-Küe) und China // *Central Asiatic Journal*. Vol. 3. No. 3. P. 190-205.

Maue D., Ölmez M., de la Vaissière E., Vovin A., 2018. The Khüis Tolgoi inscription // *Ideas behind symbols – languages behind scripts: Proceedings of the 60th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference (PIAC)*. Székesfehérvár, August 27- September 1 2017. Szeged: University of Szeged. 162 p.

Öztürk N.P., 2023. Tang Hanedanlığı Dönemi Çin Müziği ve Türk Kavimlerinin Çin Müziğine Etkileri // *Bilig*. №105. P. 55-78.

Porció T., 2015. The Turkic peoples of Central Asia and Buddhism // *Mongolica Pragensia '15 Linguistics, Ethnolinguistics, Religion and Culture Volume 8, No. 2*. P. 15-42.

Skilling P., 2021. *Questioning the Buddha: A Selection of Twenty-Five Sutras*. New York: Simon and Schuster. 680 p.

Taşağıl A., 2021. *Gök-Türkler I-II-III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 475 p.

Taşağıl A., 2013. *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 206 p.

Reference

Baitenov E.M., 2012. Ranesrednevekovye nadpisi v Tarbagatae (Vostochnyi Kazahstan) [Early medieval inscriptions in Tarbagatai (East Kazakhstan)], *Sbornik materialov mejdunarodnogo nauchno-prakticheskogo seminara «İstoriko-külturnoe nasledie I sovremennaja kultura»* [Collection of materials of the international scientific-practical seminar 'Historical and Cultural Heritage and Modern Culture'], Almaty. P. 48-51. [Electronic resource]. Available at: <https://www.arheology.kz/2016-01-24-13-26-14/275-rannesrednevekovye-nadpisi-v-tarbagatae-vostochnyj-kazahstan.html> (Accessed: 20.10.2024). [in Russian].

Bichurin N. Ya., 1950. *Sobranie svedenij o narodah, obitavshih v Srednej Azii v drevnie vremena* [A collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times]. P.1. Moscow, Leningrad: SA USSR. 379 p. [in Russian].

Ganiev R.T., 2017. Drevnie tyurki i Kitaj v 553–581 gg.: priemy i metody vneshnej diplomatii [Ancient Turks and China in 553-581: techniques and methods of foreign diplomacy]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*. №418. P. 78-84. [in Russian].

Gumilev L. N., 1967. *Drevnie tyurki* [Ancient Turks]. Moscow: Nauka. 504 p. [in Russian].

Istoriya Kitaya s drevnejshih vremen do nachala XXI veka: v 10 t. T. III: Troecarstvie, Czin', Yuzhnye i Severnye dinastii, Suj, Tan (220 – 907) [The history of China from ancient times to the beginning of the XXI century: in 10 vols. Vol. III: The Three Kingdoms, Jin, Southern and Northern dynasties, Sui, Tang (220-907)], 2014. Moscow: Vostochnaya literatura RAN. 991 p. [in Russian].

Klyashtornyj S.G., 1964. *Drevnetyurkskie runicheskie pamyatniki kak istochnik po istorii Srednej Azii* [Ancient Turkic Runic monuments as a source for the history of Central Asia]. Moscow: Nauka. 214 p. [in Russian].

Klyashtorniy S.G., Livshic V.A., 1971. Sogdijskaya nadpis' iz Buguta [The Sogdian inscription from Bugut]. Moscow: GRVL. P. 121-146. [in Russian].

Kyzlasov I.L., 2001. Smena mirovozzreniya v Yuzhnoj Sibiri v Rannem srednevekov'e (idei edinobozh'ya v enisejskih nadpisyah) [The change of worldview in Southern Siberia in the Early Middle Ages (the ideas of monotheism in the Yenisei inscriptions)]. Drevnie civilizacii Evrazii. Istoriya i kul'tura. Moscow: Vostochnaya literatura. P. 243-270. [in Russian].

Sejdametov E.H., Kadyrov R.R., 2016. Pogrebal'nye obryady tyurkov v srednevekov'e [Funeral rites of the Turks in the Middle Ages]. Nauka, obrazovanie i kul'tura. № 5 (8). P. 14-17. [in Russian].

Seregin N.N., 2013. Kitajskie izdeliya iz pamyatnikov rannesrednevekovykh tyurok Central'noj Azii [Chinese products from the monuments of the early medieval Turks of Central Asia]. Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovanij. №1 (7). P. 49-72. [in Russian].

Seregin N.N., 2014. Ob evolyucii social'noj sistemy rannesrednevekovykh tyurok Central'noj Azii v period zavisimosti ot Kitaya [On the evolution of the social system of the Early medieval Turks of Central Asia during the period of dependence on China]. Izvestiya Altajskogo gosudarstvennogo universiteta, vol. 1. no. 4 (84). P. 211-215. [in Russian].

Seregin N.N., Chen A., 2020. Kitajskij import iz pamyatnikov tyurok central'noj Azii (VI-XI vv. n.e.): dinamika rasprostraneniya, istoriko-kul'turnyj kontekst [Chinese imports from the monuments of the Turks of Central Asia (VI-XI centuries AD): dynamics of distribution, historical and cultural context]. The Bulletin of Tomsk State University. History. №66. P. 181-189. [in Russian].

Shajmerdinova N.G., 2014. Drevnetyurkskaya kartina mira v tekstah pis'mennykh pamyatnikov [The ancient Turkic picture of the world in the texts of written monuments]: textbook. Astana: ENU. 261 p. [in Russian].

Barfield T.J., 1992. The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China 221 BC to AD 1757. Cambridge, MA & Oxford, UK: Blackwell Publishers. 248 p.

Liu Mau-Tsai, 1957. Kulturelle Beziehungen Zwischen den Ost-Türken (= T'u-Küe) und China [Cultural relations Between the Eastern Turks (= T'u-Küe) and China]. Central Asiatic Journal. Vol. 3. No. 3. P. 190-205. [in German].

Maue D., Ölmez M., de la Vaissière E., Vovin A., 2018. The Khüis Tolgoi inscription. Ideas behind symbols – languages behind scripts: Proceedings of the 60th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference (PIAC). Székesfehérvár, August 27- September 1 2017. Szeged: University of Szeged. 162 p.

Öztürk N.P., 2023. Tang Hanedanlığı Dönemi Çin Müziği ve Türk Kavimlerinin Çin Müziğine Etkileri [Chinese Music of the Tang Dynasty Period and the Effects of Turkish Tribes on Chinese Music]. Bilig. №105. P. 55-78. [in Turkish].

Porció T., 2015. The Turkic peoples of Central Asia and Buddhism. Mongolica Pragensia '15 Linguistics, Ethnolinguistics, Religion and Culture Volume 8, No. 2. P. 15-42.

Skilling P., 2021. Questioning the Buddha: A Selection of Twenty-Five Sutras. New York: Simon and Schuster. 680 p.

Taşağıl A., 2021. Gök-Türkler I-II-III [Gök-Turks I-II-III]. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 475 p. [in Turkish].

Taşağıl A., 2013. Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları [According to Chinese Sources, the Ancient Turkish Tribes]. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 206 p. [in Turkish].

А. Ташағыл^а

^а*Yeditepe universiteti, Ыстамбұл, Түркия*
(E-mail: ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr)

***М. Аманова^б**

^б*Л.Н. Гумилев Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы*
(E-mail: madina.amanova799@gmail.com)

*Байланыс үшін автор: madina.amanova799@gmail.com

Түркі қағанаттары мен Қытай империясы арасындағы мәдени ықпалдың негізгі аспектілері

Аннотация. Мақалада Бірінші және Екінші Түркі қағанаттары мен Чжоу, Ци, Суй және ерте Тан әулеттері кезеңіндегі ерте ортағасырлық Қытай империясының өзара мәдени ықпалы зерттелген. Хронологиялық зерттеу объектісі ретінде мақала авторлары б.з. VI-VII ғасырларды қарастырады. Біздің дәуіріміздің VI ғасырында алғашқы түркі мемлекеті – Түркі қағанаты құрылды, ол тез арада Қытай империясы үшін маңызды геосаяси көршіге айналды, оның тарихи дамуы Қытай империясымен сыртқы саяси байланыстармен тығыз байланысты болды, өйткені ол қағанаттың өркендеу кезеңінде ең жақын одақтас, ал құлау кезеңінде ең зор қатер еді. Қытай мәдениетінің ықпалы қағанаттың алғашқы кезеңдерінен-ақ байқалады, ол дипломатиялық байланыстар мен тығыз сауда қатынастары арқылы іске асты. VII ғасырда Ежелгі түріктер жарты ғасыр бойы мемлекеттілігінен айырылып, Тан империясына бағынышты болды. Осыған қарамастан, дәл осы уақытта түркі мәдениетінің Қытай мәдениетіне ықпалы күшейе түскені көрінеді. Мәдениеттердің өзара ықпалы келесі салаларда байқалады: дін, түрлі дәстүрлер, өнер, музыка, материалдық мәдениет заттары, сәулет және т. б.

Түркі қағанаттары мен Қытай империясының рухани және материалдық мәдениеттерінің өзара ықпалын зерттеу мемлекеттер арасындағы дипломатиялық қатынастардың аспектілерін, олардың арасындағы сыртқы саяси вектордың даму себептерін жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Мақалада тарихи дереккөздерге талдау жасалды және археологиялық, антропологиялық материалдар пайдаланылды, жүйелі кешенді талдау әдістері қолданылды.

Кілт сөздер: Бірінші және Екінші Түркі қағанаттары, ерте ортағасырлық Қытай, мәдениеттердің өзара ықпалы, дипломатия, дін, өнер, түркі тарихы.

А. Ташагыл^а

^аУниверситет Йедитепе, Стамбул, Турция

(E-mail: ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr)

***М. Аманова^б**

^бЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан

(E-mail: madina.amanova799@gmail.com)

*Автор для корреспонденции: madina.amanova799@gmail.com

Основные аспекты культурного влияния тюркских каганатов и Китайской империи

Аннотация. В статье исследуется взаимное культурное влияние первого и второго тюркских каганатов и раннесредневековой Китайской империи периода династий Чжоу, Ци, Суй и ранней Тан. В качестве объекта хронологического исследования авторы статьи рассматривают VI-VII вв. н.э. В VI веке нашей эры сформировалось первое тюркское государство – первый тюркский каганат, который быстро стал важным геополитическим соседом для Китайской империи, историческое развитие которого было тесно связано с внешнеполитическими связями с Китайской империей, поскольку империя была ближайшим союзником как в период процветания каганата, так и самой серьезной угрозой в период его падения. Влияние китайской культуры прослеживается уже с ранних этапов истории каганата. В VII веке древние тюрки на полвека лишились своей государственности и подчинились империи Тан. Несмотря на это, именно в это время усиливается влияние тюркской культуры на китайскую. Взаимовлияние культур проявлялось в следующих сферах: религии, различных традициях, искусстве, музыке, предметах материальной культуры, архитектуре и др.

Изучение взаимовлияния духовной и материальной культур тюркских каганатов и Китайской империи дает возможность лучше понять аспекты дипломатических отношений между государствами, мотивы развития внешнеполитического вектора между ними.

В статье осуществлён анализ исторических источников, использованы археологические и антропологические материалы, а также использованы методы системного комплексного анализа.

Ключевые слова: первый и второй тюркские каганаты, раннесредневековый Китай, взаимовлияние культур, дипломатия, религия, искусство, история тюрков.

Information about authors:

Taşağıl Ahmet, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the History Department, Yeditepe University, 26 Kayışdağı Str., Istanbul, Turkey.

ORCID: 0000-0002-1435-8877

Scopus ID: 57226530332

Amanova Madina, Doctoral Student, Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0009-0002-1064-999X

Авторлар туралы мәлімет:

Ташағыл Ахмет, тарих ғылымдарының докторы, профессор, тарих кафедрасының меңгерушісі, Йедитепе университеті, Қайысдағы көшесі, 26, Ыстамбұл, Түркия.

ORCID: 0000-0002-1435-8877

Scopus ID: 57226530332

Аманова Мадина, докторант, түркітану кафедрасы, Л.Н. Гумилев Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0009-0002-1064-999X

Сведения об авторах:

Ташағыл Ахмет, доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории, Университет Йедитепе, улица Кайысдагы, 26, Стамбул, Турция.

ORCID: 0000-0002-1435-8877

Scopus ID: 57226530332

Аманова Мадина, докторант, кафедра тюркологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, улица К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0009-0002-1064-999X

Article

Бидайық-асар қалашығынан табылған музыкалық аспап тарихы (біздің дәуіріміздің II-IV ғасырлары)¹

*Ә. Тәжекеев^а, З. Жәкішева^б

^аӘ.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласы филиалы, Астана, Қазақстан Республикасы (E-mail: a.tazhekeyev@mail.com).

*Байланыс үшін автор: a.tazhekeyev@mail.com

^бЫқылас атындағы халықтық музыка аспаптары музейі, Алматы, Қазақстан Республикасы (E-mail: zabira.zhakisheva@gmail.com)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

Сырдария, Арал маңы, домбыра, Қоссаз, Жетіасар, шанақ, археология, керуіш.

МРНТИ 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-53-71>

Зерттеу жұмысында Шығыс Арал маңындағы Жетіасар мәдениетінің Бидайық-асар қонысынан Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының (әрі қарай ХАЭЭ) археологиялық зерттеу жұмыстары кезінде табылған, ағаштан жасалған музыкалық аспаптардың фрагменттері жайлы сөз болады. ХАЭЭ тарапынан Жетіасар шатқалындағы ескерткіштерде алғаш археологиялық ізденістері 1946 ж. басталып, 1948, 1949, 1951 жж. аралығында жүргізіледі. ХАЭЭ жетекшісі С.П.Толстовтың бастамасымен осы қалашықтарға қазба жұмыстары жүргізіліп, олардың ұқсастықтарына қарап, «жетіасар мәдениеті» деген атау берілді. Далалық зерттеу жұмыстары 70-80 жылдары жалғасын тапты.

Бидайық-асар қалашығының б.д. IV ғ. мерзімделетін екінші құрылыс кезеңі, тоғызыншы мәдени қабатынан табылған музыкалық аспап ғылыми қызығушылық туғызып отыр. Сонымен қатар, домбыраның шығу тегі мен мерзіміне қатысты тың деректер беруде. Музыкалық аспаптардың фрагменттері бойынша ғылыми реконструкциялар жасалып, музыкалық археология бағытындағы ғалымдардың қызығушылығын туғызуда.

Өткен ғасырдың 70-80-жылдарындағы зерттеулер бойынша Бидайық-асар қалашығы шамамен б.д. I мыңжылдығының I жартысында өмір сүрген. Осы мерзімделуді негізге ала отырып, ескерткіштен табылған музыкалық аспаптарды ағаштан жасалған, ең ежелгі ішекті аспаптардың тобына жатқызуға болады. Шанағының асты мен үсті ашық, домбыра шанағына жақын келесі музыкалық аспап Жетіасар мәдениетінде музыкалық аспаптардың бірнеше түрі қолданыста болғандығын көрсетеді. Қазіргі уақытта бұл аспаптың шығу тегіне және басқа музыкалық аспаптарға ұқсастығына қарай бірнеше болжамдар қалыптасты.

Received 22 July 2024. Revised 30 July 2024. Accepted 26 November 2024. Available online 29 December 2024.

Дәйексөз үшін: Ә. Тәжекеев, З. Жәкішева Бидайық-асар қалашығынан табылған музыкалық аспап тарихы (біздің дәуіріміздің II-IV ғасырлары) // Turkic Studies Journal. 2024. Т. 6. № 4. 53-71 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-53-71>

For citation: A.Tazhekeyev, Z. Zhakisheva History of the musical instrument found in the town of Bidayik-Asar (2nd–4th Centuries CE) // Turkic Studies Journal. 2024. Vol. 6. No 4. P. 53-71. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-53-71>

¹ Ғылыми мақала ҚР ҒЖБМ ҒК қаржыландыратын АР19578213 «Шығыс Арал маңының археологиялық мұраларын өзектендіру (Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының жаңа архивтік деректерін жүйелеу)» жобасы аясында орындалды.

Кіріспе

XX ғасырдың 70-80-жылдары ХАЭЭ-ның археологиялық зерттеу жұмыстары Жетіасар ескерткіштеріне арналды. Жетіасар мәдениетінің ірі қоныстарының бірі Бидайық-асар мен Томпақ-асардағы археологиялық қазба жұмыстары барысында жүздеген ағаш бұйымдардың фрагменттері анықталған. Солардың ішіндегі ғылыми қызығушылықты туғызып отырған музыкалық аспаптар бөліктері табылған қоныстар жайлы жан-жақты деректер де қарастырылды.

Қызылорда облысы, Қармақшы, Жалағаш, Сырдария аудандары, Сырдарияның ежелгі салалары бойында шамамен б.д.д. I мыңжылдығы мен б.д. VIII-IX ғғ. аралығында елуге жуық ірі бекіністер болған. Олардың отызға жуығы Жетіасар шатқалында бес-жетіден топтасып, ежелгі Қуаңдария мен Ескідариялықтың арналары мен қолдан қазылған ірі каналдар бойында орналасқан. Бірнеше қабаттан тұратын, қорғаныс жүйесі мықты жасалған, биіктігі 10-15 метрге жететін асарлар биік төбе түрінде сақталған. Кейбір қалашықтардың бекіністі мұнаралары мен жебе ататын ойықтары әлі күнге дейін сақталып қалған.

1946 жылы ХАЭЭ-сы Жетіасар ескерткіштерінде алғашғы археологиялық ізденіс жұмыстарын бастады (Толстов, 1948).

Жетіасар мәдениетінің ескерткіштеріне жүргізілген зерттеулерді 4 кезеңге бөлуге болады:

1. Алғашқы өлкетанушылық кезең XIX ғ. 60-жылдан бастап 1945 жылға дейінгі зерттеулер (Тәжекеев, Құрманязов, Каналхан, 2022);
2. 1946-1971 жж. (Тәжекеев, Құрманязов, 2016: 233-237);
3. 1971-1991 жж.;
4. Тәуелсіздік жылдарындағы жаңа зерттеулер (Тәжекеев және т.б., 2016: 250-255).

ХАЭЭ-сы жетекшісі С.П.Толстовтың бастамасымен осы қоныстар мен жерлеу ескерткіштеріне археологиялық зерттеулер жүргізіліп, олардың ортақ белгілеріне қарай «жетіасар мәдениеті» деген шартты атау береді (Толстов, 1952: 14-27). Археологиялық қазбалар жетіасар мәдениетінің ең ірі ескерткіштері Алтын-асар, Жетіасар 9, Томпақ-асар, Бидайық-асар қоныстарында және оның маңындағы обаларында жүзеге асты.

Жетіасар мәдениеті ірі, бекіністі қоныстарымен ғана емес, археологиялық заттар кешенімен ерекшеленеді. Солардың ішінде музыкалық аспаптар туралы тың деректер мен кейбір қорытындылар жасалды.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Бидайық-асар ескерткішінен табылған музыкалық аспаптар фрагменттерін Л.М.Левина (қазба авторы) қандайда бір бұйымға тиесілі деп көрсетпей, белгісіз бұйымдардың фрагменттері деп келтірген (Левина, 1996). Сондықтан РФ Шығыс халықтарының өнері музейінде сақталып келген ағаштан жасалған бұйымдармен алғаш

жұмыс жасау барысында қайта зерттеліп, бөліктері алғаш рет құрастырылып, олардың музыкалық аспаптарға тиесілі екені анықталды. Аспаптың жалпы нобайы жайлы түсінік қалыптасқаннан кейін, оның шығу тегі, оған ұқсас аспаптар жайлы көптеген материалдар жинақталды. Тарихи салыстырмалы әдіспен қатар, жалпы Жетіасар мәдениеті ескерткіштерінің мерзімделуіне талдау жасалды. Себебі музыкалық аспапты қай мерзімге жатқызу мәселесін шешетін бірден-бір әдіс ол ескерткіштердің құрылымы және керамикалық кешендерінің мерзімделуі болып табылады.

Алтын-асар қалашығындағы (1948, 1949 және 1951 жж.), Жетіасар №9 қалашығындағы (1951 ж.) және Жетіасар мәдениетінің басқа да ескерткіштеріндегі (1958, 1962-1963 және 1966 жж.) археологиялық қазбалардың нәтижесінде жинақталған керамика кешені негізінде Л.М. Левина «Керамика Нижней и Средней Сырдарьи в I тысячелетии н.э.» (1971 ж.) еңбегін жарыққа шығарды (Левина, 1971). Ол Жетіасар ескерткіштерін үш кезеңге бөліп қарастырды:

Жетіасар I кезеңіне Алтын-асардың «Үлкен үйінің» төменгі қабатынан табылған керамика және Жол-асар, Кіші Қос-асар, Үлкен Қос-асар, Томпақ-асар, Қара-асар, Домалақ-асар, Бидайық-асар, Ашақ-асар, Ұңгірлі-асар, Байболат-асар қоныстарының бір уақыттағы қабаттарының керамикасы жатады. Мерзімі: б.д.д. I ғ. – б.д. IV ғ. (б.д. III ғ. соңы болуы да мүмкін).

Жетіасар II кезеңіне Алтын-асардың «Үлкен үйінің» жоғарғы қабатынан табылған керамика және осы уақытқа жататын Жалпақ-асар, Құрайлы-асар, Жетіасар 9, Үлкен Қос-асар, Моншақты-асар қоныстарынан жинақталған керамикалар жатады. Мерзімі: б.д. IV-VII ғғ. (III ғ. аяғы мен VII ғ. басы болуы мүмкін).

Жетіасар III кезеңіне Сорлы-асар, Ақтөбе, Аққорған, Ахметқала, Үлкен Қара-асар, Моншақ-асардың кейбір қабаттарынан, Алтын-асардағы «Үлкен үйдің» ең жоғарғы қабаты, Робенсай-асар, Үлкен Қос-асар қоныстарының керамикасы жатады. Мерзімі: б.д. VII ғ. аяғы мен VIII-IX ғғ. мерзімделеді (Левина, 1971: 64-70).

Бидайық-асар қалашығынан табылған барлық археологиялық заттар кешені Жетіасар I кезеңімен мерзімделеді. Бидайық-асарға жақын Алтын-асар, Қос-асар, Томпақ-асар қорымдарының басым бөлігі б.д. II-IV ғғ. жатады (Медникова, 2023). Осы мерзімдеулерге сүйеніп, Бидайық-асар аспабын осы кезеңге, нақтырақ айтқанда, б.д. II-IV ғғ. тиесілі деп пайымдауға болады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Бидайық-асар музыкалық аспабы 1973 ж. табылғанымен, алғаш рет ол жайлы Л.М.Левинаның «Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э.» атты (1996) еңбегінде жарияланған. Бірақ оны белгісіз ағаш бұйымы деп атап, табылған мәдени қабаты мен оның сыртына салынған жануарлардың сипаттамаларын берген (Левина, 1996: 244). ХАЭЭ-ның архив материалдары ішінен бұл бұйым жайлы басқа деректер кездестірмедік.

Жетіасар ескерткіштерінің бай материалдық мәдениеті төмендегідей бірнеше категорияларға бөліп қарастырылады:

- Қыш ыдыстар кешені;
- Ат әбзелдері мен қару-жарақтар;
- Шаруашылық, тұрмыстық заттар және еңбек құралдары;
- Сан алуан киім түрлері;
- Белбеулер;
- Әшекей бұйымдар;
- Айналар және дәретхана заттарының жиынтығы;
- Беті ойылып безендірілген ирандық тастар;
- Жануар және адам бейнесіндегі басқа да культтық заттар;
- Ағаштан жасалған сан алуан бұйымдар мен оның фрагменттері.

Қазіргі уақытта бұл археологиялық материалдар Ресей Федерациясының Н.Н.Миклухо-Маклай атындағы Этнология және антропология институты мен Мемлекеттік тарихи музейінде сақталған. Ал біз қарастырып отырған музыкалық аспап Шығыс халықтары өнері музейі қорынан анықталып отыр.

Музыкалық аспап бөліктері Бидайық-асар қалашығының II құрылыс кезеңінің IX мәдени қабатынан (1973 ж.) табылған. Шанағының астында суреттері бар белгісіз ағаш бұйым ретінде тіркелген жәдігер алғаш рет музыкалық аспап ретінде қарастырылуда. Кескіндер «қаңқа» техникасында, терең ойылған штрихтармен жасалған және осы жазықтықта жануарлардың бірнеше түрі (мүмкін жылқылар) ұсынылған. Жүздеген ағаш бұйымдар мен олардың бөліктері ретінде аса мән беріліп зерттелмеген (Левина, 1996: 244) (1, 2-сурет).

1-сурет. Бидайық-асар қалашығынан табылған аспаптың астыңғы жағынан қарағандағы көрінісі. Шығыс халықтары өнері музейінің қорынан алынды (ГМВ КП 56565/404).

Фото авторы – Ә.Ә.Тәжекеев.

2-сурет. Бидайық-асар қалашығынан табылған аспап алдынан көрінісі. Шығыс халықтары өнері музейінің қорынан алынды (ГМВ КП 56565/404).

Фото авторы – Ә.Ә.Тәжекеев.

Осындай суреттер Жетіасар ескерткіштерінде ақбөкен мен қарақұйрық сияқты жануарлардың бейнелері әдетте қызыл өңді жылтыратылған ыдыстың сыртына ойылған өрнектермен бейнеленген. Бұл Жетіасар оазисінің жануарлар дүниесін көрсетіп қана қоймай, музыкалық аспапты жетіасарлықтарға тиісілі деген болжам жасауға мүмкіндік береді.

Талдау

ХАЭЭ-ның архив материалдарымен жұмыс жасау барысында автордың қатысуымен 2018 жылы Шығыс халықтары өнері музейінің қорындағы Жетіасар қоныстары мен обаларынан табылған ағаштан жасалған бұйымдардың бөліктері қайта қаралды. Соның ішінде ерекше көзге ілініп, қызығушылық туғызған Бидайық-асардан табылған ағаш бұйым болды. Көптеген фрагменттерден құрастырылған бұйым музыкалық аспап екені анықталып, «Қос мойынды» немесе «Қоссаз» домбыраның ата-тегі деген болжам жасалды (Тәжекеев, 2019: 34-37) (3-сурет). Бұған қоса тағы бір музыкалық аспаптың шанағы анықталды.

Музыкалық аспаптың бөліктері музей қорында сақталғандықтан, болашақтағы зерттеулер үшін маңыздылығын ескере отырып, әрбір фрагменттің жан-жақты сипаттамаларын беріп отырмыз.

Музейде сақталған музыкалық аспаптың толық сипаттамасы автордың «Біздің дәуіріміздің IV ғасырымен мерзімделетін «Қоссаз» домбыра» (2019 ж) атты мақаласында берілген: «Музыкалық аспаптың бір мойны, құлағы, екінші мойнының басы, шанағының жартысы және шегі байланатын түймесі бар. Аспаптың жалпы ұзындығы 65,5 см.

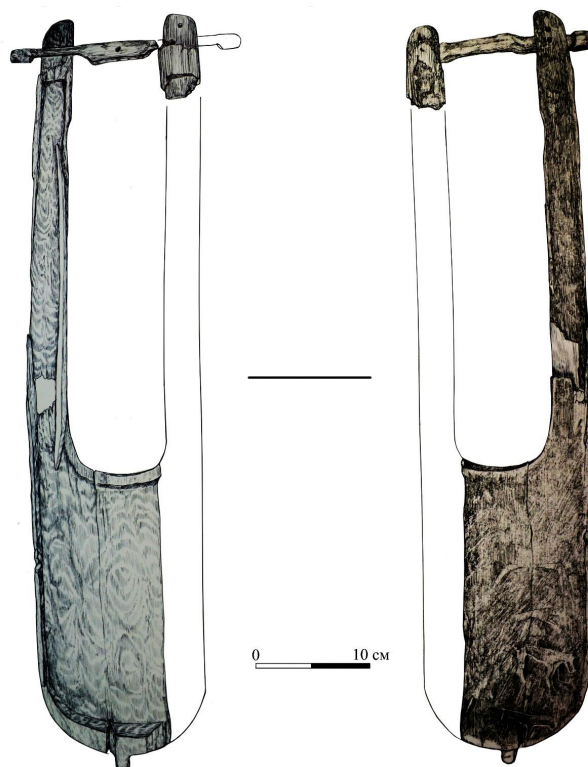
– Аспаптың шанағының табаны тегіс, ұзындығы – 25,5 см; биіктігі – 3 см; қалыңдығы 0,5-0,6 см. Шанағының беті сақталмаған. Шанағының астында тазының, белгісіз

аңның (қасқыр?), ақбөкеннің, қара құйрықтың ойылып салынған суреттері бар. Шегі байланатын түймесінде тесігі бар, түйменің көлемі – 1,5x1,3 см тең.

– Басымен қоса есептегенде *мойынының* ұзындығы – 40 см, шанағына қосылар тұсының ені – 4 см; басы жағында – 3 см, ені – 3 см. Мойнының да беті сақталмаған, мүмкін терімен тартылған болуы керек.

– Құлағы бекітілетін *бас жағы* жартылай дөңес, ұзындығы – 6 см, ені – 3 см. Шегі мен құлағы байланып бекітілетін екі тесік жасалған. Екінші мойны сақталмағанымен, өлшемдері бірдей екінші басы бар.

– Екі мойнының қосып тұратын *құлағы* ішектерді тартып тұратындықтан, құрылымы күрделі жасалған. Ұзындығы – 13 см, екі басы болған, бірақ, біреуі ғана сақталған. Басында бір тесігі және құлақтың дәл ортасында бір тесігі бар. Құлағының домбыра басына бекітілетін тұсы 1 см-ге дейін ойылып жонылған, ал ортасы ұзындығы – 7 см, ені – 1,8 см. Орта тұсы бір жағы бір, ал екінші шағы екі қырлы болып келген» (Тәжекеев, 2019: 34-37).

3-сурет. Бидайық-асар қалашығынан табылған аспаптың сызбасы.

Сызба авторы – А.Ж. Назаров.

(Тәжекеев Ә.Ә., 2019. Біздің дәуіріміздің IV ғасырымен мерзімделетін «Қоссаз» домбыра // «Археологиялық қазба жұмыстарынан табылған көне музыкалық аспаптар: жиналу және зерттелу мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары.

Алматы. Б. 34-37, 28-сурет)

Осы мақала авторларының бірі, аспаптанушы-этнолог З.Жәкішова «Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары. Тарихи-этнографиялық зерттеу» тақырыбы бойынша жазған диссертациясында және кітаптары мен ғылыми мақалаларында қазақтың музыкалық аспаптарының шығу тегі жайлы кеңінен тоқталған. Бірақ Бидайық-асар аспабы бұл тақырыпқа қайта оралуға ғылыми қызығушылықты туғызып отыр (Жәкішева, 2009; Жәкішева, 2014).

Сұлбасы домбыраға келетін музыкалық аспаптардың бейнесі петроглифтерде немесе балбал тастарда ежелгі дәуірлерден түркі кезеңіне дейін кездеседі.

Домбыраға ұқсас музыкалық аспаптар туралы мәліметтерді ежелгі Хорезмнен аламыз. Р.Л.Садокова (Садокова, 1970: 78-84) анықтағандай, шанағы әртүрлі геометриялық пішінді және қазақтың домбырасы сияқты ұзын мойынды екі ішекті шертпелі аспаптар Хорезмге тән. Бұл олжалар (терракоталық мүсіншелер) біздің заманымыздың бірінші ғасырларына жатады (Мешкерис, 1998: 11, табл. I, 7).

Мұрат Әбуғазының айтуынша, алғаш домбыраға ұқсас музыкалық аспаптардың шыққан жері Алтай маңына тиісілі. Моңғолияның Нүкін-хад (Үңгіртас) үңгірінен археологиялық қазба жұмыстары барысында домбыраға ұқсас музыкалық аспап табылған. Оны ғалым Қ. Сартқожаұлы домбыра тектес екі ішекті, тоғыз пернелі көне саз аспабы деп болжам жасаған (Әбуғазы, 2016).

Моңғолиядан табылған музыкалық аспапта Бидайық-асар аспабындағыдай шанағына жануарлардың (бұғы, бұлан) бейнелері ойылып салынған. Музыкалық аспапты шамамен б.з. VII ғасырымен мерзімдейді.

«Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты энциклопедияда (2014) қазақтың ежелден келе жатқан саз аспабы шертердің сипаттамасы берілген: «Домбыраға ұқсас, екі немесе үш шекті «шертер» деп аталатын көне ұлттық саз аспабы ағаштан бітеудей ойылып (көлемі 60-70 см), шанағы терімен (көнмен) қапталады. Шертердің көлемі домбыраға қарағанда кіші болып келеді. Жалпы түрі, ойнауы домбыраға ұқсас болғанымен, жасалуы жағынан қобызға жақынырақ болады» (Қазақтың этнограф., 2014: 703).

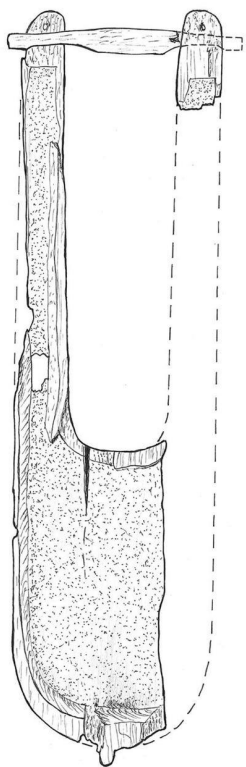
Осы шертер мен домбыра шанақтарын біріктіруден пайда болған саз аспапты «қоссаз» деп атайды. Жетілдірілген күрделі аспап қос мойынды, ішектері жеке-жеке тағылған (Қазақтың этнограф., 2011: 647). Қазақтың ұмыт болған музыкалық аспаптарын жан-жақты зерттеген, белгілі музыкатанушы Б.Сарыбаевтың еңбектерінен шертер жайында мол деректер алуға болады (Сарыбаев, 1981: 208; Сарыбаев, 1968:).

Нәтижелер

«Қос мойынды» немесе «Қоссаз» домбыраға қатысты аспап болуы мүмкін деген болжамға музыкалық археология саласының ғалымдары тарапынан қатты қызығушылық туды. Жәдігер музыкалық археология саласына тың дерек ретінде еніп отыр. Ғылыми айналымға енгізу барысында норвегиялық, неміс, ағылшын ғалымдары ортасында бірнеше рет талқылауға түсті. Нәтижесінде бірқатар тұжырымдарға қол жеткізілді.

Ә.Ә.Тәжекеевтің 2019 жылы осы аспап жайында жариялаған ғылыми мақаласы (Тәжекеев, 2019: 34-37) норвегиялық тәуелсіз зерттеуші Гирмунд Коллтвейттің назарына ілініп, ол мақаланы аудартып, Еуропа мен Израильдың ғылыми журналдарына жариялаған. Ол «...Қазақ аспабы – Ұлыбританияның Саттон-Ху обасынан табылған лира аспабының тобына жатады. Алайда Саттон-Ху лирасына қарағанда, қазақ аспабы үш ғасыр бұрын пайда болған. Мені қазақ аспабының Батыс Еуропада белгілі болған лира аспабымен ұқсастығы қайран қалдырады. Британдық лира 1930 жылы Саттон-Ху теңізіне батып, көміліп қалған кемеден анықталды және алғашқыда ол шағын «арфа» аспабы деп есептелген», – деп көрсеткен (Sutton Hoo instrument., 2021); (4-сурет).

Осындағы: «...алғашқыда ол шағын арфа деп есептелген», – деген тұжырымы шындыққа бір табан жақын келеді. Себебі, еуропалық елдердегі арфа аспаптарының пайда болу түп-тегі шығыстық, ортаазиялық аспаптар болып табылады. Арфаның көне нұсқасынан бастап, қазіргі заманауи жетілдірілген үлгі-нұсқаларына дейін еуропалық елдердің барлығында кездеседі. Сол себептен, еуропалық ғалымдар арфаны «жалтыхалықтық аспап» деп санаған.

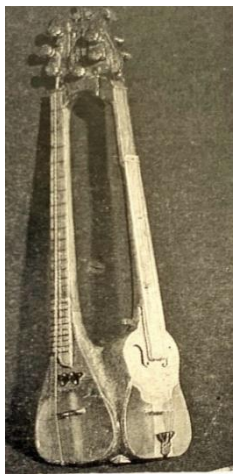
4-сурет. Бидайық-асар музыкалық аспабы мен Саттон-Ху обасынан табылған лира аспабы. (Kolltveit G., 2022. The Sutton Hoo lyre and the music of the Silk Road: anewfind of the fourth century AD reveals the Germanic lyre's missing eastern connections // Antiquity. Vol. 96 (385).

P. 208-212)

Аталған мақалада: «...Жетіасар» жерінен табылған қазақ аспабы британдық (англосаксондық) лира аспабымен ұқсас. ...Аспап әуелде Еуропада пайда болып, одан кейін Шығысқа апарылған және дыбысы жағынан скрипкаға ұқсас», – деген Г.Коллтвейттің пікірі көрсетілген (Sutton Noo instrument...: URL). Осы жерде Г.Коллтвейттің жетіасарлық аспапты: «Еуропада пайда болып, Шығысқа апарылған, дыбысы жағынан скрипкаға ұқсас», – деп айтқан тұжырымының қате екенін айтуға тиіспіз. Себебі аспаптың дыбысы скрипкаға ұқсас болса, ол ыспалы аспап болып шығады. Алайда жетіасарлық мұраның құрылысы ыспалы аспапқа жатпайды.

Осы жерде: «Жетіасарлық аспабы үш ғасыр бұрын пайда болған болса, ол лирамен қалай ұқсас болады?» – деген ой туындайды. Дұрысы, жетіасарлық аспаптан шамамен үш ғасырдан кейін кең тараған лираны шығыстық, түркілік, ортаазиялық байланысы бар деп болжам жасауға болады. Біздің пайымдауымызша, жетіасарлық аспап б.з. І мыңжылдығының ортасында пайда болып, кейін Еуропада таралуы да мүмкін. Оны «халықтардың ұлы қоныс аудару» кезеңімен байланыстыруға болады (Ли́ра или домбра., 2021)¹.

Аспаптың құрылысына келсек, екі мойын ағашы және мойын ағашқа орнатылған көлденең ағашқа мән беру керек. Мұндай аспаптар тамырлас түркі халықтарында «қос мойынды домбыра» немесе «қос шанақты домбыра», «қос саз» (қазақ), «хош саз» (ұйғыр) деп аталса, еуропалық елдерде «қос мойын гитара» немесе «қос шанақты гитара» деп аталады. Қазақтың қос шанақты қос сазының кейбір нұсқаларының бірі *шертер*, екіншісі *домбыра* түрінде жасалады. Мәселен, түркітілдес ұйғыр халқының қос мойынды «хош саз» аспабының бірі сатар, екіншісі *рабаб* түрінде жасалса, қазақ қоссазының бірі – бетіне тері жабылған үш ішекті *шертер* (бұл нұсқа *әйгілі «Қоңыр» этноботанының қолданысында жүр*), екіншісі қос ішекті домбыра үлгісінде немесе қос шанағы да домбыра түрінде жасалады. Оның біріне үш ішек, екіншісіне екі ішек тағылады. Бұл аспаптардың атаулары осындай ерекшеліктеріне байланысты аталады (5, 6, 7-суреттер).

5-сурет. Ұйғыр халқының хош саз аспабы. Шебер – М.Шамсутдинов.

Фото З.С.Жәкішеваның жеке архивінен.

6-сурет. Қазақтың қоссаз аспабы. Шебер – А.Құмаров.

Фото З.С.Жәкішеваның жеке архивінен.

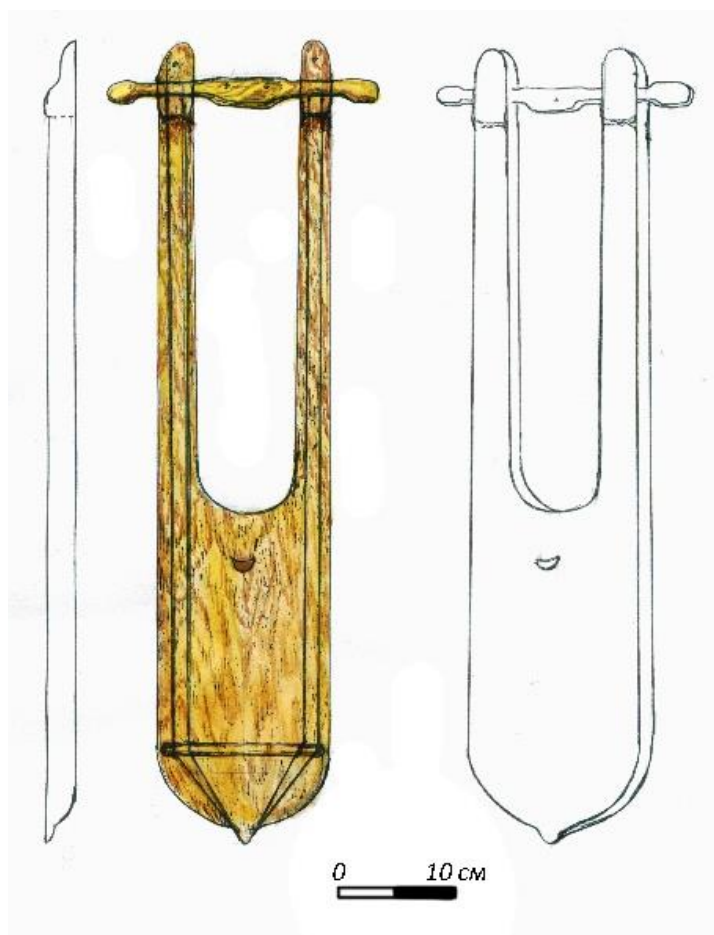

7-сурет. Париж музейінде сақталған еуропалық «Қос мойынды гитара».

Фото З.С.Жәкішеваның жеке архивінен.

¹ «Ли́ра или домбра?» Казахская находка вызвала споры за границей, 2021. // Tengri Life газеті 15.12.2021 [Электронный ресурс] <https://tengrinews.kz/mixnews/lira-dombra-kazhastanskaya-nahodka-vyizvala-sporiy-granitsey-456695/> (Дата обращения: 12.07.2024).

Қос мойынды немесе қос шанақты аспаптың жасалу технологиясы өте күрделі. Мұндай аспаптардың шанағы тұтас ағаштан ойып (шауып) жасалады. Мойын ағашы кей жағдайда шанақпен бірге шабылса, кейде шанақтан бөлек шығарылады және шектері міндетті түрде мойын басына орнатылатын құлақтығына бекітіледі. Мұндай әдіс-тәсіл ертеден қалыптасқан және қазақтың «тел бұрау», «теріс бұрау», «оң бұрау», «қосақ бұрау», «қалыс бұрау», «шалыс бұрау» деп аталатын домбыра күйлері үшін жасалады. Себебі домбыра күйлерінің дыбыстық ерекшеліктері бөлек-бөлек орнатылатын құлақ бұрауларына тәуелді болып келеді. Ал төмендегі Ә. Тәжекеев пен А. Назаров ұсынған сызбада мойын арасына көлденең ағаш салынған және қасына ыспалы аспапты ойнайтын ысқы қойылған. Бұл тұрғыдан алғанда, аталған жобадағы сызба ыспалы аспап болып есептеледі. Ал табылған мұраны «Қоссаз домбыра» деп, шертпелі аспапқа жатқызады (8-сурет).

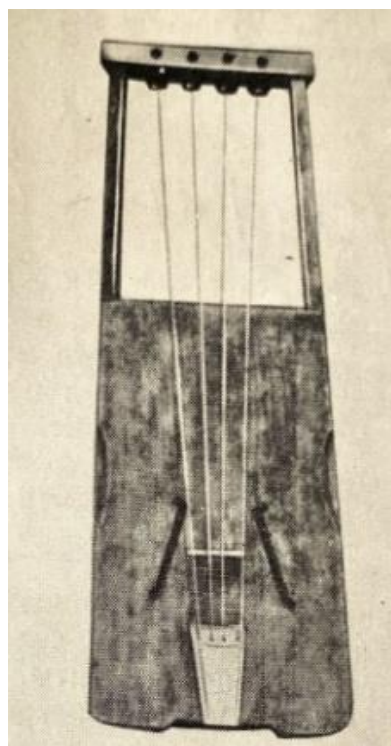

8-сурет. Ә.Ә.Тәжекеев, А.Ж.Назаров бойынша жасалған реконструкция жобасы.
(Тәжекеев Ә.Ә., 2019. Біздің дәуіріміздің IV ғасырымен мерзімделетін «Қоссаз» домбыра // «Археологиялық қазба жұмыстарынан табылған көне музыкалық аспаптар: жиналу және зерттелу мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы. Б. 34-37.31-сурет)

Көлденең салынған ағашқа ішектерді бұрайтын құлақтары орнатылмаса, музыкалық шығармалардың дыбыстық ерекшеліктерін реттеу мүмкін емес. Мәселен, жетіасарлық аспапқа ұқсас болып келетін эфиопияның көп ішекті *лирасы* мен эстонияның төрт ішекті *каннель* аспаптарының мойын ағашына құлақтар орнатылған (9, 10-суреттер). Бұл жағынан алғанда, аспаптардың жасалу әдіс-тәсілі, құрылысы, сыртқы үлгі-нұсқасы қазақтың шанағы тік бұрышты етіп жасалатын *керуіш* аспабына ұқсас. Яғни жетіасарлық аспаптың мойын арасындағы көлденең ағашқа құлақтық арқылы ішектер керіп тағылатындықтан, қазақтың *керуіш* аспабының бір нұсқасы деп қарастыруға болады. Сол себептен, жетіасарлық мұраның қоссаз немесе домбыра екенін әлі де болса нақтылай түсу керек секілді.

9-сурет. Қос мойын лира (Эфиопия).

10-сурет. Қос мойын каннель (Эстония).

Фотолар З.С. Жәкішеваның жеке архивінен.

Осы жерде қазақтың керуіш аспабы жайында айта кету керек. Мәселен, көптеген зерттеушілер керуіш, адырна, жетіген, арфа, лира т.б. секілді көп ішекті аспаптардың пайда болу төркінін б.з.д. III ғасырдан б.з. IX ғасыр аралығы деген болжамдар айтады. Олардың пайда болып, қалыптасуы әр халықта әр түрлі деңгейде болып, бірінде ерте, ал енді бірінде кештеу қолданысқа түсті.

Мәселен, Алтай өңірінің «Пазырық» (Келес) көне жұрты қазбасынан табылған тоң астында сақталған *керуішке* ұқсас аспаптың қалдығы б.д.д. V-IV ғғ. жатады (Садоков,

1971: 324; Руденко, 1967). Белгілі этнограф-ғалым С.Қасиманов 1910 жылы қазіргі Абай облысы, Абай ауданы өңірінен 5 ішекті керуіш аспабын кездестіргені жайындағы деректер береді. Ауызша жеткен ескілікті аңыз-әңгімелерде: «...Керуіш – әу баста кесте тоқитын қыздардың кергішінен пайда болған. Кесте тоқу – қыз-келіншектердің кәсібі болғандықтан, керуіште тек қыз-келіншектер ғана ойнайтын дәстүр қалыптасқан», – деп, керуіштің әу баста үй тұрмысы жағдайында пайда болғаны айтылады. Керуіш қазақтардың ертедегі шаруашылық тұрмысында үш түрлі бағытта қолданылады. Олар:

- үй малдары мен аңдардың терісін керіп, жайып, кептіретін керуіш түрінде;
- қыз-келіншектердің кесте тоқитын құралы түрінде;
- ән, әуендер мен шағын күй шығармаларын орындайтын музыкалық аспап түрінде қолданылатын болған.

Деректер бойынша ертедегі халық ұсталары өз талғамдарына сай керуішті тік бұрышты, доға, аша, аққу мойын тәрізді етіп, әртүрлі нұсқада жасайтын болған. Бұл жөнінде: «...Керуіш – представлял собой дугообразную трость с натянутыми на нее пятью струнами из конского волоса... Керуіш сопровождал исполнение песен, эпических легенд, поэм», – деген деректер сақталған (Дивону лугатит турк, 1967: 45). Ертедегі көне нұсқасына 4, 5 немесе 6 ішек тағылады және тізеге қойып ілмелеп, шертіп ойналады (11, 12-суреттер).

Бұл үрдіс қазіргі кезге дейін сақталған және атаулары жазба деректер мен музейлерде сақталған.

11-сурет. Керуіш. XX ғ. басы. Ықылас Дүкенұлы атындағы ұлттық музыкалық аспаптар музейі.
Фото З.С.Жәкішеваның жеке архивінен.

12-сурет. Аққу мойын керуіш.
Шебері – А.Ыспатайұлы.
Фото З.С.Жәкішеваның жеке архивінен.

Норвегиялық тәуелсіз зерттеуші Г.Коллтвейт: «Жетіасар жерінен табылған қазақ аспабын «англосаксондық лира аспабының аналогы» деп есептейді (Kolltveit, 2022: 208-

212). Осыған байланысты аспаптың құрылысы мен атауы жайында нақты бір тұжырым жасалған жоқ. Г.Коллтвейт: «...Біз болашақта осы аспапты тыңғылықты зерттеу үшін қазақ археологтарымен топ құра отырып, жақын қарым-қатынас орнатамыз деп үміттенемін», – деп көрсетеді британ басылымына берген сұқбатында (Sutton Hoo instrument...: URL)².

Қорытынды

Музыкалық археология – енді дамып келе жатқан археологияның ең қызықты салаларының бірі. Батыс елдерінде ол бөлек бағыт (сала) ретінде қалыптасқан. Музыкалық археология өнер ескерткіштері мен музыка мәдениетін терең зерттейді. Елімізде археологиялық зерттеулер нәтижесінде бірнеше ежелгі музыкалық аспаптар табылғаны белгілі. Солардың қатарында біз қарастырып отырған Бидайық-асар аспабы ішекті аспаптардың шығу тегіне қатысты деректер беріп қана қоймай, музыкалық археология ғылымына жаңа ақпараттар беруде.

Бидайық-асар қалашығы шамамен б.з. I мыңжылдығының I жартысында өмір сүрген. Осы мерзімделуді негізге ала отырып, ескерткіштен табылған музыкалық аспаптарды ағаштан жасалған, ең ежелгі ішекті аспаптар тобына жатқызып отырмыз. Сонымен қатар, шанағының асты мен үсті ашық, домбыра шанағына жақын келесі музыкалық аспап, Жетіасар мәдениетінде музыкалық аспаптардың бірнеше түрі қолданыста болғандығын көрсетеді.

Қазіргі уақытта бұл аспаптың шығу тегіне және басқа музыкалық аспаптарға ұқсастығына қарай бірнеше болжамдар қалыптасты.

1) «Қос саз» немесе «қос мойынды домбыра» аталатын музыкалық аспаптың ата-тегі. Этнографиялық деректер бойынша қоссаз – шертер мен домбыраның шанақтарын біріктіріп жасаған аспап. Пайда болған күрделі аспап қос мойынды болады және ішектері жеке-жеке тартылады;

2) *Лира тобына жататын аспап*. Ол жайында Ә.Тәжекеев пен Г.Коллтвейттің 2022 жылы Кембридж университетінің Археология департаментінде бірлескен лекциясында және 2023 жылы Вюрцбург университетінде «Artifacts – Images – Texts. Archaeology and the Historiography of Sound» атты конференцияда талқыланды. Г.Коллтвейттің лира материалының сирек болуы олардың Солтүстік Еуропаға Римдіктер/Жерорта теңізі арқылы емес, Шығыстан (Месопотамия) келгенін көрсетеді (The musical instrument..., 2022; Kolltveit, Tazhekeyev, 2023).

3) Аспаптың жасалу әдіс-тәсілі, құрылысы, сыртқы үлгі-нұсқасы қазақтың шанағы тік бұрышты етіп жасалатын *керуіш* аспабына ұқсас келеді. Соңғы салыстырмалы ізденіс жұмыстарының нәтижелері алғаш рет осы мақалада беріліп отыр.

² Sutton Hoo instrument has a COUSIN 2,485 miles away! 800-year-old lyre discovered in Kazakhstan matches the type found at the famous early medieval ship burial in England // Mail Online online newspaper, 15.12.2021 [Electronic resource]. <https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-10309145/Sutton-Hoo-lyre-COUSIN-2-485-miles-away-study-reveals.html> (Accessed: 12.07.2024)

Жетіасарлық музыкалық аспап музыкалық археология саласына тың дерек ретінде ғалымдардың қызығушылығын тудыруда. Генезисі, дайындалу әдісі (әсіресе ішекті байлау), материалы, мерзіміне қатысты әлі де ізденіс жұмыстары жүргізілетін болады.

Әдебиет

Әбуғазы М., 2016. Домбыра аспабының шығу тегі жайында. // Өнер порталы ақпарат көзі. 20.11.2016 [Электрондық ресурс] URL: <https://www.oner.kz/music/view/588-dombyra-asparbynyng-shygu-tegi-zhajynda> (қаралған күні: 22.04.19).

Кашгари М., 1967. Дивону лугатит турк. Индекс словарь. Т.: Фан. 545 с.

Жәкішева З.С., 2009. Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары. Алматы: «Алматы кітап баспасы». 232 б.

Жәкішева З.С., 2014. Қазақтың аспапты-музыкалық археологиясы // «Мәдени мұра» Астана.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2011. Энциклопедия. 1 том. Алматы. 647 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2014. Энциклопедия. 5 том. Алматы. 703 б.

Левина Л.М., 1971. Керамика нижней и средней Сырдарьи в I тыс. н.э. / Тр. ХАЭЭ. VII. М. 252 с.

Левина Л.М., 1996. Этнокультурная история Восточного Приаралья: I тысячелетие до н.э. - I тысячелетие н.э. М. 396 с.

Медникова М.Б., 2023. (Ответственный редактор) Население Восточного Приаралья в эпоху миграций I тысячелетия по данным антропологического источника. М. 226 с.

Мешкерис В.А., 1998. Эволюция, типология и миграция струнных инструментов Средней Азии VI-IV веков до н.э. – IV век н.э. Алтай, Хорезм, Восточная Парфия // Материалы к энциклопедии музыкальных инструментов народов мира. Выпуск I. Санкт-Петербург. С. 5-15.

Руденко С.И., 1953. Культура населения Горного Алтая в скифское время. М.-Л. 402 с.

Садоков Р.Л., 1970. Музыкальная культура древнего Хорезма. М. 136 с.

Садоков Р.Л., 1971. Тысяча осколков золотого саза // М.: «Советский композитор». 172 с.

Сарыбаев Б., 1981. Қазақтың музыкалық аспаптары. Алматы: Өнер. 208 б.

Сарыбаев Б., 1968. Шертер // Білім және еңбек. №11.

Тәжекеев Ә.Ә., Дәрменов Р.Т., Білалов С.Ө., Әмірғалина Г.Т., Шарапова Қ.Ә., Сұлтанжан Ж.Қ., 2016. Оңтүстік-Шығыс Арал маңының қала мәдениеті: Жетіасар ескерткіштеріндегі жаңа зерттеулер // «Қазақстанның тарихи-мәдени мұраларының өзекті мәселелері: өткені, бүгіні мен болашағы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы. Б. 250-255.

Тәжекеев Ә.Ә., Құрманязов И.С., 2016. Жетіасар мәдениеті ескерткіштерінің зерттеу тарихы (1946-1971 жж.)// Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. 4(83). Б. 233-237.

Тәжекеев Ә.Ә., 2019. Біздің дәуіріміздің IV ғасырымен мерзімделетін «Қоссаз» домбыра // «Археологиялық қазба жұмыстарынан табылған көне музыкалық аспаптар: жиналу және зерттелу мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы. Б. 34-37.

Тәжекеев А.А., Болелов С.Б., Дарменов Р.Т., Билалов С.У., 2019. Новые археологические исследования Жетыясарской культуры // Великая степь: история и культура. Том IV. Великое кочевание: наследие гуннов и сарматов в вещах и идеях. Каталог выставки. Нур-Султан. С. 98-104.

Тәжекеев Ә.Ә., Құрманғазов И.С., Каналхан Е., 2022. Жетіасар ескерткіштері өлкетанушы ғалымдардың еңбектері мен Ресей империясының картографиялық материалдарында (XIX ғ. аяғы – XX ғ. басы) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» №1 (29). С. 230-242 <https://doi.org/10.51943/2710-3994-2022-29-1-230-242>

Толстов С.П., 1948. По следам древнехорезмийской цивилизации // М.-Л. 328 с.

Толстов С.П., 1949. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция АН СССР в 1948 г. // Известия АН СССР. Серия истории и философии. Т. 6. вып. 3. М. С. 246-247.

Толстов С.П., 1952. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция АН СССР (1945-1948 гг.). ТХАЭ. Т. 1. М. С. 14-27.

Kolltveit G., Tazhekeyev A.A., 2023. 4th century stringed musical instrument from Bidayik-asar (Aral region, Kazakhstan) // 12th ISGMA-Conference: Artifacts – Images – Texts. Archaeology and the Historiography of Sound University of Wurzburg, 25. 29.09.2023.

Kolltveit G., 2022. The Sutton Hoo lyre and the music of the Silk Road: anewfind of the fourth century AD reveals the Germanic lyre's missing eastern connections // Antiquity. Vol. 96 (385). P. 208-212. <https://doi.org/10.15184/aqy.2021.164>

The musical instrument from Bidayik-asar, Kazakhstan: hypotheses regarding its use and its possible place within the lyre family, 2022. // Новости департамента археологии Кембриджского университета 09.11.2022. [Электронный ресурс] <https://www.arch.cam.ac.uk/events/asian-archaeology-group/musical-instrument-bidayik-asar-kazakhstan-hypotheses-regarding-its>(Дата обращения: 12.07.2024).

Reference

Abugazy M., 2016. Dombıra asbabınıñ şıǵw tegi jayında [About the origin of the drum instrument] Art portal is a source of information. 20.11.2016 [Electronic resource]. URL: <https://www.oner.kz/music/view/588-dombyra-aspabynyng-shygu-tegi-zhajynda> (Accessed: 22.04.19). [in Kazakh].

Qashgari M., 1967. «Devonu lugotit turk» [Compendium of the languages of the Turks], Index dictionary. Tashkent. [in Russian].

Jäkişeva Z.S., 2009. Qazaqtıñ дәstürli mwzıkalıq aspaptarı [Kazakh traditional musical instruments]. Almatı: «Almatıkitap baspası». 232 p. [in Kazakh].

Jäkişeva Z.S., 2014. Qazaqtıñ aspaptı-mwzıkalıq arxeologıyası [Kazakh instrumental and musical archaeology]. Astana: «Mädeni mura». [in Kazakh].

Kazaqtıñ étnografıyalıq kategorıyalar, uǵımdar men atawlarınıñ дәstürli jüyesi. Énciklopediya [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia], 2011. 1 volume. Almaty. 647 p. [in Kazakh].

Kazaqtıñ étnografıyalıq kategorıyalar, uǵımdar men atawlarınıñ дәstürli jüyesi. Énciklopediya [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia], 2014. 5 volumes. Almaty. 703 p. [in Kazakh].

Levina L.M., 1971. Keramika nizhney i sredney Syrdar'i v I tys. n.e. [Ceramics of the lower and middle Syr Darya in the 1st millennium AD.]. Tr. Haee. VII. Moscow. 252 p. [in Russian].

Levina L.M., 1996. Etnokülturnaia istoria Vostochnogo Priarälä I tysächeletie do n.e. - I tysächeletie n.e. [Ethnocultural history of the Eastern Aral region I millennium BC.] - I millennium AD. Moscow. 396 p. [in Russian].

Mednikova M.B., 2023. (Otvettstvennyy redaktor) Naseleniye Vostochnogo Priaral'ya v epokhu migratsiy I tysyacheletiya po dannym antropologicheskogo istochnika. Moscow. 226 p. [in Russian].

Meshkeris V.A., 1998. Evolyutsiya, tipologiya i migratsiya strunnykh instrumenntov Sredney Azii VI-IV vekov do n.e. – IV vek n.e. Altay, Khorezm, Vostochnaya parfiya [Evolution, typology and migration of stringed instruments of Central Asia VI-IV centuries BC – IV century AD. Altai, Khorezm, Eastern Parthia] Materialy k entsiklopedii Muzykal'nykh instrumentov Narodov mira Vypusk I. [Materials for the encyclopedia of Musical instruments of the Peoples of the world]. Saint-Petersburg. P. 5-15 [in Russian].

Rudenko S.I., 1953. Kul'tura naseleniya Gornogo Altaya v skifskoye vremya [Culture of the population of the Altai Mountains in the Scythian period]. Moscow-Leningrad. 402 p. [in Russian].

Sadokov R.L., 1970. Muzykal'naya kul'tura drevnego Khorezma [Musical culture of ancient Khorezm]. Moscow. 136 p. [in Russian].

Sadokov R.L., 1971. Tsyacha oskolkov zolotogo saza [Musical culture of ancient Khorezm]. Moscow. Sovetskiy kompozitor. 172 p. [in Russian].

Saribaev B., 1981. Qazaqtıñ muzıqalıq aspaptarı [Kazakh musical instruments]. Almatı: Öner. 208 p. [in Kazakh]

Saribaev B., 1968. Şerter [Sherter]. Bilim jäne eñbek [Education and work]. №11. [in Kazakh].

Tajekeev A.A., Darmanov R.T., Bilalov S.O., Amirgalina G.T., Sharapova K.A., Sultanzhan Zh.K., 2016. Oñtüstik-Şıǵıs Aral mañınıñ qala mädenieti: Jetiasar eskertkişterindegi jaña zerttewler [Urban culture of South-Eastern Aral suburbs: new researches on Zhetiasar monuments]. Proceedings of international scientific-practical conference «Actual issues of historical and cultural heritage of Kazakhstan: past, present and future». Almaty. P. 250-255. [in Kazakh].

Tajekeev A.A., Kurmaniyazov I.S., 2016. Jetiasar mädenieti eskertkişteriniñ zerttew tarixı (1946-1971 jj.) [Research history of monuments of Zhetiasar culture (1946-1971)]. Bulletin of KazNU named after Al-Farabi. History Series 4 (83). P. 233-237. [in Kazakh].

Tajekeev A.A., 2019. Bizdin dauirimizdin IV gasyrymen merzimdeletin «Qossaz» dombyra [«Kossaz» dombra dated to the IV century of our era]. Proceedings of the International scientific and practical conference «Ancient musical instruments found in archaeological excavations: problems of collection and research». Almaty. P. 34-37. [in Kazakh].

Tazhekeev A.A., Bolelov S.B., Darmanov R.T., Bilalov S.U., 2019. Novyye arkheologicheskiye issledovaniya Zhetyasarskoy kul'tury [New archaeological research of the Zhetyasar culture]. Great Steppe: history and culture. Volume IV. The Great Nomadism: the legacy of the Huns and Sarmatians in things and ideas. Exhibition catalogue. Nur-Sultan. P. 98-104. [in Russian].

Tajekeev A.A., Kurmaniyazov I.S., Kanalkhan E., 2022. [Monuments of Zhetiasar in the works of local historians and cartographic materials of the Russian Empire (late 19th - early 20th century)].

Electronic scientific journal «edu.e-history.kz» №1 (29). P. 230-242. [in Kazakh]. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_29_1_230-242

Tolstoy S.P., 1948. Po sledam drevnekhorezmiyskoy tsivilizatsii [In the footsteps of the ancient Khorezmian civilization]. Moscow-Leningrad. 328 p. [in Russian].

Tolstov S.P., 1949. Horezmskaia arheologo-etnograficheskaya ekspeditsiya AN SSSR v 1948 g. [Khorezm archaeological and ethnographic expedition of the USSR Academy of Sciences in 1948]. News of the USSR Academy of Sciences. History and Philosophy Series. T. 6. no. 3. Moscow. P. 246-247. [in Russian].

Tolstov S.P., 1952. Horezmskaia arheologo-etnograficheskaya ekspeditsiya AN SSSR (1945-1948 gg.). [Khorezm archaeological and ethnographic expedition of the USSR Academy of Sciences (1945-1948)]. THAE. T. 1. Moscow. P. 14-27. [in Russian].

Kolltveit G., Tazhekeyev A.A., 2023. 4th century stringed musical instrument from Bidayik-asar (Aral region, Kazakhstan). 12th ISGMA-Conference: Artifacts – Images – Texts. Archaeology and the Historiography of Sound University of Wurzburg, 25–29. 9. 2023. (Accessed: 29.09.2023.).

Kolltveit G., 2022. The Sutton Hoo lyre and the music of the Silk Road: anewfind of the fourth century AD reveals the Germanic lyre's missing eastern connections. Antiquity Vol. 96 (385). P. 208-212 <https://doi.org/10.15184/aqy.2021.164>.

The musical instrument from Bidayik-asar, Kazakhstan: hypotheses regarding its use and its possible place within the lyre family. News from the Department of Archeology at the University of Cambridge 09.11.2022. [Electronic resource]. <https://www.arch.cam.ac.uk/events/asian-archaeology-group/musical-instrument-bidayik-asar-kazakhstan-hypotheses-regarding-its> (Accessed: 12.07.2024).

***A.Tazhekeyev^a**

^a*Branch of the Margulan Institute of Archaeology in Astana, Astana, Republic of Kazakhstan*

(E-mail: a.tazhekeyev@mail.com)

*Corresponding author: a.tazhekeyev@mail.com

Z. Zhakisheva^b

^b*Ihtas Museum of Folk Musical Instruments, Almaty, Republic of Kazakhstan*

(E-mail: zabira.zhakisheva@gmail.com)

History of the musical instrument found in the town of Bidayik-Asar (2nd-4th centuries C.E.)

Abstract. The article examines fragments of wooden musical instruments found by the Horezm Archaeological and Ethnographic Expedition (HAEE) at the Bidayik-Asar monuments associated with the Zhetyasar culture, which developed in the eastern Aral Sea region. The HAEE began its initial archaeological investigations of the Zhetyasar sites in 1946 with subsequent expeditions in 1948, 1949, and 1951, under the leadership of S.P.Tolstoy. These excavations led to the identification of the ‘Zhetyasar Culture’. These field research continued into the 1970s and 1980s.

Findings from the 1970s–1980s indicate that Bidayik-Asar was inhabited during the first half of the first millennium CE. Based on these dates, the musical instruments found at the site are classified

among the earliest known wooden stringed instruments. This discovery, of great scientific interest to music archaeologists, has been categorized into several groups of musical instruments which are currently undergoing detailed study.

The design of the instruments suggests that they may represent early imitations of stringed instruments, crafted from wood. The other part of the bodywork, with opened top and bottom, indicates the existence of different types of musical instruments. Several hypotheses have been proposed to explain their origin and use.

Keywords: Syr Darya, Aral region, dombra, kossaz, Zhetyasar, shanak, archaeology, keruish.

***А.Тәжекеев^а**

*^аФилиал института археологии им. А.Х. Маргулана в городе Астане,
Астана, Республика Казахстан
(E-mail: a.tazhekeyev@mail.com)*

**Автор для корреспонденции: a.tazhekeyev@mail.com*

З. Жакишева^б

*^бМузей народных музыкальных инструментов имени Ыхласа, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: zabira.zhakisheva@gmail.com)*

История музыкального инструмента из городища Бидайык-асар (II-IV вв. нашей эры)

Аннотация. Статья посвящена фрагментам деревянных музыкальных инструментов, найденных в ходе археологических исследований Хорезмской археолого-этнографической экспедиции (далее ХАЭЭ) на поселении Бидайык-асар жетысарской культуры Восточного Приаралья. Первые археологические исследования памятников Жетысарского урочища ХАЭЭ были начаты в 1946 году и продолжены в 1948, 1949, 1951 годах.

По инициативе руководителя ХАЭЭ С.П. Толстова эти города были раскопаны и по причине их сходства получили название «Жетысарская культура». Полевые исследования продолжались в 70-х и 80-х годах.

Эти артефакты, найденные в девятом культурном слое городища Бидайык-асар, датируемом IV веком нашей эры, представляют научный интерес благодаря сходству с домброй. Кроме того, они дают новые данные о происхождении и периоде существования домбры. Научные реконструкции фрагментов музыкальных инструментов производятся и привлекают интерес ученых по направлению музыкальной археологии.

Согласно исследованиям, в 70-80-х годах прошлого века городище Бидайык-асар был обжитым в I половине I тысячелетия нашей эры. На основании этой датировки найденные в памятнике музыкальные инструменты можно отнести к группе древнейших струнных инструментов из дерева. Вторая часть корпуса, близкая к корпусу домбры с открытыми низом и верхом,

свидетельствует о том, что в памятниках Жетысара существовало несколько типов музыкальных инструментов. В настоящее время высказано несколько предположений относительно происхождения этого инструмента и его сходства с другими музыкальными инструментами.

Ключевые слова: Сырдарья, Приаралье, домбра, коссаз, Жетыасар, шанак, археология, керуиш.

Авторлар туралы мәлімет:

Тәжекеев Әзілхан Әуезханұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, директор, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласы филиалы, Абай даңғылы, 22, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-8145-1396

Scopus ID: 57192674551

Жәкішева Забира Сыпатайқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, Ықылас атындағы халықтық музыка аспаптары музейі, Зенков көшесі, 24а, Алматы, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0009-0009-6760-7759

Information about authors:

Tazhekeyev Azil Khan, Candidate of Historical Sciences, Director, Branch of the Margulan Institute of Archaeology in Astana, 22 Abay Avenue, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-8145-1396

Scopus ID: 57192674551

Zhakisheva Zabira, Candidate of Historical Sciences, Ihlas Museum of Folk Musical Instruments, 24 Zenkova Str., Almaty, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0009-0009-6760-7759

Сведения об авторах:

Тәжекеев Азилхан Ауезханұлы, кандидат исторических наук, директор, филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астане, пр. Абая, 22, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-8145-1396

Scopus ID: 57192674551

Жәкішева Забира Сыпатаевна, кандидат исторических наук, Музей народных музыкальных инструментов имени Ыхласа, ул. Зенкова, 24а, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID: 0009-0009-6760-7759

PHILOLOGICAL FIELD/ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ БАҒЫТ/
ФИЛОЛОГИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

Turkic languages/ Түркі тілдері/ Тюркские языки

Article

Словообразование и словоизменение несубстантивных лексико-грамматических классов в древнетюркском языке

М. Дубровина

Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург, Российская Федерация
(E-mail: maggydu@rambler.ru)

ARTICLE INFO

Ключевые слова:
рунические
тексты, язык
древнетюркских
рунических
памятников,
морфология
тюркских
языков, имена
прилагательные,
наречия,
числительные,
словообразование,
словоизменение.

MPНТИ 16.21.45

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-72-89>

АННОТАЦИЯ

В предлагаемой статье автор обращается к материалу первого письменного языка тюрков – языку древнетюркских рунических надписей. Памятники относятся к периоду VI-IX вв. и представляют собой тексты, выбитые на каменных поверхностях специфическими руническими знаками. Учеными доказано, что этот язык не соотносится с каким-либо из современных тюркских языков, однако представляет собой смешанный вариант литературного языка (койне), который включает в себя как огузские элементы, так и некоторые значимые элементы языков кыпчакской и карлукской групп. Язык рунических надписей привлекателен для лингвистов со многих точек зрения, но в сфере интереса настоящего исследования попадает морфология таких частей речи, информацию о которых нечасто можно встретить в специальной тюркологической литературе – именах прилагательных, наречиях и именах числительных. В результате тщательного анализа удастся прийти к заключению, что, несмотря на древность исследуемого языка, в нем уже обнаруживается довольно развитая система словообразовательных форм этих несубстантивных категорий: имена прилагательные способны образовываться с помощью нескольких форм, наречия имеют, по меньшей мере, две словообразовательные формы. Сфера словоизменения (формообразования) также начинает возникать, в языке этого периода она затрагивает, прежде всего, имена числительные, которые имеют порядковую и собирательную форму. Последние формы автором относятся к области словоизменения, а не словообразования по причине того, что вновь образованные формы числительных не меняют своего исходного лексического значения, продолжая выражать конкретные количества.

Received 1 November 2024. Revised 13 November 2024. Accepted 19 November 2024. Available online 29 December 2024.

Для цитирования: М. Дубровина Словообразование и словоизменение несубстантивных лексико-грамматических классов в древнетюркском языке // Turkic Studies Journal. 2024. Т. 6. №4. С. 72-89. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-72-89>

For citation: M. Dubrovina Word formation and inflection of non-substantive lexico-grammatical classes in the ancient Turkic language // Turkic Studies Journal. 2024. Vol. 6. No4. P. 72-89. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-72-89>

Введение

Предлагаемая работа посвящена описанию словообразования и формоизменения всех именных частей речи языка древнетюркских рунических надписей (далее язык ДТРП), за исключением имени существительного. Вследствие этого, оправдано говорить о том, что в ходе работы рассмотрению подвергается морфолого-деривационный механизм несубстантивных частей речи, т.е. прилагательных, наречий, числительных и местоимений, зафиксированных в текстах VI-IX вв., составленных рунической письменностью.

Материалы и методы

Актуальность данного исследования трудно переоценить. Первые письменные памятники древних тюрков представляют собой один из наиболее важных источников для исторических, культурологических, лингвистических и других научных изысканий, поскольку тексты содержат хронологически самую раннюю информацию о таких аспектах жизни тюрков, как государственное устройство, религиозные верования, военные походы, детали бытового обихода, взаимоотношения с соседними племенами. Благодаря им ученые имеют возможность узнать, как выглядел язык того времени. Многие современные народы видят в этих рунических надписях достояние, относящееся к их истории и языку, воспринимаются ими как самые древние отпечатки именно их письменной культуры.

Язык древнетюркских рунических памятников (далее ДТРП) относится ко всем тем произведениям древних тюрков, которые были выбиты преимущественно на камнях особым типом письма, названного руническим, и обнаруженные в Южной Сибири, в Монголии, на территории современного Кыргызстана и Казахстана. Памятники традиционно разделяются на Орхонские и Енисейские. Орхонскими эти памятники называют по причине того, что они были найдены на территории Северной Монголии, по берегам рек: Орхон, Тола и Селенга. Енисейскими называют те, которые были обнаружены по берегам реки Енисей. Они создавались в течение двух столетий с конца VII до середины IX веков нашей эры (Кляшторный, 1971: 256-257). Наиболее ранним датировемым текстом рунического письма на сегодняшний момент признана Чойрэнская надпись, относящаяся к 688-691 гг., к наиболее поздним крупным текстам, написанным руникой, можно отнести «Гадательную книгу», дата которой приблизительно определяется 933 г. (Кляшторный, 2006: 187). К Орхонским памятникам ДТРП относят: Онгинскую надпись, памятник в честь Кюль-Тегина, памятник в честь Бильге-Кагана, памятник Тоньюкука, памятник Кули-чура, Селенгинский памятник, Суджинскую надпись и др. Рунические памятники в честь Кюль тегина и Могилян хана, а также Памятник Тоньюкуку были открыты в конце XIX в. После удачной дешифровки этих надписей, осуществленной В. Томсеном в 1893 г., тюркологи получили возможность

исследовать фонологический, морфологический и синтаксический аспекты самого раннего тюркского языка (Tekin, 1988: 5-11).

Несмотря на то, что почти все современные тюркские народы возводят свой тюркский язык к языку рунических надписей, ученые, среди которых А.Н. Кононов, Э.Р. Тенишев, И.В. Кормушин и многие другие, склоняются к мнению, что язык крупных орхонских памятников представляет собой смешанный вариант литературного языка, основанный на огузских и уйгурских диалектах – литературное койне смешанного уйгуро-огузского характера (Кормушин, 2020: 28).

Степень изученности темы

Язык рунических памятников с момента их дешифровки подвергался лингвистическому анализу в работах В.В. Радлова, А. Габен, Т. Текина, В.Г. Кондратьева, А.Н.Кононова (Кононов, 1980: 4-5). Одной из последних монографий, посвященных полному описанию языка всех древнетюркских памятников, в которые включены, помимо рунических надписей, также древнеуйгурские и первые арабографичные, принадлежит перу М. Эрдала (Erdal, 2004). Тем не менее, во всех этих трудах грамматике собственно прилагательных, наречий и числительных языка рунических надписей было уделено недостаточное внимание. Кроме того, необходимо отметить, что в последние годы ученые-языковеды, в принципе, крайне редко стали касаться тем, связанных с анализом словообразовательного и словоизменительного механизмов языка этих памятников. В сферу интереса ученых входят, в основном, вопросы фонологического или лексикологического характера. Кроме того, тюркологи с интересом погружаются в изучение синтаксического устройства этого языка, в том числе и сам автор не раз затрагивал данную тему (Дубровина и др., 2017; Камалова, 2023).

Анализ

На основании фактического материала с учетом объективных трудностей, связанных с их тематической спецификой и небольшим количеством, в языке рунических памятников удастся выделить следующие классы несубстантивных именных лексем:

имена прилагательные: turuk ‘тощий’, silik ‘чистый, красивый’, ulug ‘великий’, aŋug ‘злой, плохой’;

наречия: kārū ‘назад’, asra ‘внизу, низ’, ädgüti ‘хорошенько’;

имена числительные: bir ‘один’, on ‘десять’;

местоимения: öz ‘сам’, siz ‘вы’, kim ‘кто’, kantu ‘сам’,

Однако по причине особой значимости местоимений в любом языке, в данной статье эта часть речи рассматриваться не будет, так как этой теме необходимо посвятить отдельное исследование.

Имена прилагательные как несубстантивный класс слов

В научной тюркологической литературе не раз подвергали сомнению существование в тюркском языке категории прилагательных как отдельной, самостоятельной части речи. По словам А.М. Щербака, отсутствие особых морфологических показателей у древних прилагательных вызывает определенные сомнения и в наличии самого «лексико-грамматического разряда этих имен» (Щербак, 1977: 108). Б.А. Серебренников и Н.З. Гаджиева с сожалением констатируют, что подобный взгляд отражает широко распространенную среди языковедов точку зрения: если нет морфологических показателей, следовательно, нет соответствующего разряда слов (Серебренников, Гаджиева, 1986: 110). По мнению же этих ученых, прилагательные существуют во всех языках мира в качестве «лексико-функционального разряда» лексем, основанного на «выделении в человеческом сознании свойств и признаков предметов» (Серебренников, Гаджиева, 1986: 110).

Но помимо морфологического критерия, для распространенного убеждения об отсутствии отдельного класса прилагательных имеются и другие достаточно веские основания. Дело в том, что в тюркских языках в качестве приименного определения зачастую употребляются существительные (тур. *tahta yatak* ‘деревянная кровать’, *taş duvar* ‘каменный дом’, *arka vagon* ‘задний вагон’, *üst dal* ‘верхняя ветка’), и в этом случае словно бы невозможно отличить прилагательные от существительных. Однако наиболее перспективным способом разграничения этих слов в подобных случаях является попытка употребить их в предикативной позиции, т.е. составить высказывания типа: чашка стеклянная, стул деревянный, рубашка хлопковая. В результате оказывается, что слово сохраняет свое частеречное значение: существительное сохраняет значение предмета, материала, а прилагательное – признака. Несмотря на то, что носитель турецкого языка без осложнений для коммуникации скажет *cam bardak* ‘стеклянный стакан’, сказать *bardak cam* ‘стакан стеклянный’ он не сможет. Так как *cam* остается лексемой, имеющей значение ‘стекло’, т.е. являющейся именем существительным, и не способной в предикативной позиции предавать признак. Следовательно, можно с уверенностью утверждать, что в системе языка такая лексема, безусловно, входит в класс существительных, а не прилагательных. Другими словами, одной из структурных особенностей класса прилагательных является способность выступать в высказывании не только в функции определения, но и в качестве сказуемого, сохраняя при этом свое знаменательное значение *признака*. Однако в языке ДТРП, в отличие от более поздних тюркских языков, прилагательное еще не может употребляться изолированно, становясь самостоятельным сказуемым. Устройство изучаемого языка таково, что прилагательные в рунических текстах способны входить в составное именное сказуемое, образованное посредством глагола *är-* ‘быть’:

Budun bogzy tok ärti (Tk, 8). ‘Народ был сыт’.

Таким образом, в связи с тем, что язык ДТРП имеет еще слабо развитую (по сравнению с современным турецким языком) морфологию, выделение класса прилагательных

лексем в языке ДТРП должно, прежде всего, опираться на семантический критерий – это лексемы, объединяемые классифицирующим значением *признака*.

Тюркские прилагательные, как уже неоднократно отмечалось разными исследователями, обладают характерной чертой, отличающей их, например, от русских прилагательных: они способны сочетаться как с существительными, так и с глаголами (Гузов, 1987: 51). Это обстоятельство позволяет предположить, что классифицирующим грамматическим значением прилагательных является обозначение *любого свойства, признака*, независимо от того, относится ли этот признак к предмету или к действию. В соответствии с убеждениями автора, это положение отнюдь не исключает формирования самостоятельного класса наречий в языке ДТРП, однако, исходя из морфологических признаков, различие между прилагательными и наречиями (качественными) может заключаться в наличии у последних определенного набора словообразовательных форм: **прил. katyg** ‘твердый, крепкий’ – **нареч. katygdy** ‘твердо, крепко, хорошо, внимательно’.

Словообразование. Форма с показателем -lyg

При присоединении показателя **-lyg** к основе существительного образуется новая лексема, новое прилагательное со значением признака, заключающегося в обладании того предмета, который был выражен основой исходного существительного.

Kü + lig kagan (Ktb, 4) ‘славный каган’; **Küč + lig kagan** (Tk, 20) ‘сильный каган’; **kagan + lyg bodun** (Ktb, 9) ‘народ, имеющий кагана’; **Tabgač at + lyg ssi** (Mh, 1) ‘конное войско табгачей’; **il + lig bodun** (Ktb, 9) ‘народ, имеющий племенной союз’.

Как известно, форма с рассматриваемым показателем встречается практически во всех тюркских языках и представляет собой весьма удобное средство для образования новых лексем с самыми разнообразными значениями (Севортян, 1966). Круг действия этой формы не ограничивается образованием имен прилагательных, она более употребительна для образования существительных лексем.

Автор работы склоняется к тому предположению, что возможность образования в рунических текстах посредством аффикса **-lyg** прилагательных с указанным значением в действительности является лишь одной из потенциальных возможностей этой формы, т.е. может быть охарактеризована как один из *частных смыслов* формы **-lyg**. *Языковым же значением* этой формы, очевидно, будет сигнал о каком-то самом обобщенном отнесении значения того явления (предмета или признака), которое означает новая лексема, к значению исходной лексемы. Интерпретация новой лексемы с показателем **-lyg** происходит коммуникантом в опоре на контекст всей сообщаемой информации, что позволяет новообразованному слову в речи выступать либо в качестве номинации какого-либо признака, либо названия предмета. Так, например, в азербайджанском языке с помощью рассматриваемого показателя образуются такие прилагательные, как **гышлыг** ‘зимний’, однако в языке имеется и аналогичное существительное со значением ‘то, что припасено, заготовлено на зиму’ (Севортян, 1966: 47). То же самое происходит со словами **гаранлык** ‘темный’ и **гаранлык** ‘темнота’ и бесспорно со многими другими по разным тюркским языкам:

eki ülügi atlyg ärti ...(Tk, 4). *‘Две части из них были всадниками (или лошадными, с лошадьми)...*’.

...tabgaç budun täbligın kürlüg üçün...(Ktb, 6). *‘...из-за обманщиков и лжецов народа табгач.*’ Возможен такой перевод: из-за того, что коварные [люди] народа табгач были лживы.

Слова *täblig* (см. также *tevlik*, *tevlig*, *tevlüg*) и *kürlüg* являются парными словами, образованными посредством аффикса *-līg* от парных существительных *tev kür* ‘коварство, обман’ (ДтС, 557). Перевод этих слов зависит от контекста, но может соответствовать как существительному ‘обманщик, хитрец’, так и прилагательному ‘лживый, хитрый’ (ДтС, 546).

Высказанное предположение базируется не только на фактическом материале различных тюркских языков, оно опирается на мнения ученых, сформулированные ими в XIX-XX вв. Еще В.В. Радлов отстаивал тезис о том, что показатель *-лыг* служил для образования не только прилагательных, но и существительных (Севортян, 1963: 61). Ученый был убежден, что поскольку в орхоно-енисейских рунических надписях «каждое прилагательное может применяться и как существительное, то очень трудно привести строгое доказательство относительно собственного значения слов на *-лыг* и *-līg*» (Севортян, 1963: 61). Несмотря на возникшие в то время возражения, как пишет Э.В. Севортян: «...взгляд В.В. Радлова ...выдержал испытание временем, и последующее изучение древнетюркских памятников вновь подтвердило, что форме *-лыг* было свойственно и значение существительного» (Севортян, 1966: 54).

По мнению Э.В. Севортяна, сосуществование значения предмета и признака в одной именной форме вполне законно и с общетюркологической точки зрения, ведь общеизвестно, что почти все словообразовательные формы имен исторически, а во многих случаях и в современном своем состоянии означают как предметы, так и признаки (Севортян, 1966: 54).

Türk kara kamug budun anča timis illig budun ärtim...(Ktb, 9) *‘Тюркский простой народ весь сказал так: «Я был народом с племенным союзом»...*’.

Kaganlyg budun ärtim ...tir ärmis (Ktb, 9). *‘«Я был народом с каганом (с ханом)», – говорил он.*’

В приведенных выше примерах слова с показателем, бесспорно, являются прилагательными, означая признак предмета. Однако в тексте встречаются высказывания, в которых аналогичные слова субстантивируются и выражают предмет, который является носителем названного признака:

Täŋri jarlykaduk üçün illigig ilsirätmis kaganlygyg kagansyratmys. (Ktb,15). *‘Из-за того, что Небо (Бог) соизволило, он лишил племенного союза тех, у кого он племенной союз, и лишил кагана тех, у кого был каган.*’ В этом примере слова употреблены в субстантивированном виде и наделены аффиксами винительного падежа.

Подобное обстоятельство хорошо согласуется со сформулированным профессором Г.П. Мельниковым (1928-2000) принципом, лежащим в основе всего строя тюркских

языков, заключающимся в стремлении к экономному использованию служебных показателей (Мельников, 2003: 339).

Согласно разработанной теории Г.П. Мельникова, перед носителем тюркского языка стоит задача передать содержание мысли с использованием минимального набора лексических и грамматических средств – стремление к экономии в речи служебных знаков (Мельников, 1969: 107). При таком положении, по нашему мнению, в языке увеличивается число словообразовательных форм, так как именно словообразовательные морфемы приводят к сокращению в высказывании слов, которые были бы в противном случае необходимы для передачи смысла так называемым описательным путем.

Но, как показывает фактический материал исследуемого языка, при внешней развитости словообразовательных форм в тюркских языках значения этих форм зачастую полифункциональны, т.е. одна словообразовательная морфема может иметь несколько значений. Так как полифункциональность языковых значений позволяет обходиться малым числом (инвентарем) форм для выражения всего необходимого многообразия смыслов в речи. Автор настоящей работы полагает, что полифункциональность морфологических средств тюркских языков (и лексемообразовательных, и словоизменительных) является обязательным следствием принципа экономного использования служебных показателей. Другое следствие этого же принципа, заключающееся в факультативности аффиксов внутри словоформы, имеет место, очевидно, только в сфере словоизменения и не проявляется в лексемообразовании.

Форма с показателем -syz

С помощью аффикса -syz в текстах рунической письменности образуются прилагательные со значением свойства, сутью которого является отсутствие у определяемого предмета того, что заложено в значении исходного существительного.

Biligsiz kagan (Ktb, 5) 'неразумный (не имеющий знания) каган';

tonsyz jabyz jablak bodun (Ktb, 26) 'жалкий и низкий народ, не имеющий одежды'.

Äkin ara idi oksyz kök türk anča olurur ärmis (Ktb, 3). 'Между двумя (границами) так проживал народ «голубых тюрок», который был без хозяина.'

On ok buduny kalysyz tasykmis tir (Tk, 30). 'Народ племени десяти стрел отправился в поход без остатка, говорит он.'

Слова с показателем -syz так же, как и другие качественные прилагательные в тюркских языках, способны обозначать признак действия:

Kümüš kargäksiz kälürti (Ktb, 52). 'Он доставлял серебро без счета'.

On ok buduny kalysyz tasykmis tir (Tk, 30). 'Народ племени десяти стрел отправился в поход без остатка, говорит он'. (Kal- 'оставаться, сохраняться, быть в остатке' (ДтС, 1969:410)

Äçümiz apamyz tutmys jyr sub idisiz bolmazun tijin ... (Ktb, 19). 'Говоря, пусть не будет без хозяина (лишенной хозяина) территории (земля вода), которые держали наши предки...'.

Kögmän jir sub idisiz kalmazun tijin (Ktb, 20). *‘Говоря, пусть Кёгменская территория (земля вода) не останется без хозяина’.*

Пример иллюстрирует приведенный выше тезис о том, что прилагательные способны сочетаться как с именами существительными, так и с глаголами.

Форма с показателем -ly

Нередко считается, что показатели -лы и -лыг являются вариантами одной формы (Севортян, 1966: 54). Это утверждение обусловлено тем, что в разных тюркских языках схожая семантика передается либо формой с показателем -лыг, либо формой с показателем -лы (Кононов, 1980 : 105).

Bägläri boduny tüzsüz üçün tabgaç budun täbligün kürlüg üçün armakčysyn üçün inili äçili kiñäsürtükün üçün bägli bodunlyg joñaşurtukyn üçün türk budun illädük ilin yčgynu ydmys... (Ktb, 6). *‘Из-за того, что их правители и народ были неверны, из-за обманщиков и лжецов народа табгач, из-за их плутов, из-за того, что они ссорили младших братьев со старшими братьями, из-за того, что они заставляли клеветать друг на друга беков и народ (настраивали друг против друга), тюркский народ окончательно привел в расстройство свой племенной союз...’.*

... önüg jog(ga)ru sü joryp tünli künli jiti ödüškä subsyz kăčdim ... (Mh, X II). *‘... к похоронам идя с войском семь суток и днем и ночью (с днем и с ночью семь суток), я прошел безводную (пустыню)...’.*

По результатам анализа рунических текстов складывается впечатление, что слова с показателем -ly едва ли возможно причислять к прилагательным. Во-первых, налицо имеется весьма скудный материал, на основании которого крайне затруднительно определить функционирование рассматриваемых форм и их место в грамматической системе языка. Во-вторых, имеющиеся примеры употребления форм -ly имеют парный характер, всегда соотносят два существительных как равных участников, причастных к какому-то действию или явлению. Можно вспомнить, что в современном турецком языке существует словообразовательный аффикс -li, который образует прилагательные со значением «с чем-то», например: balkonlu ev ‘дом с балконом’ şekerli çay ‘чай с сахаром’ uzun saçlı kız ‘девочка с длинными волосами’. Возможно предположить, что это родственные формы, однако немногочисленные примеры в древнем языке показывают, что новые образования употреблялись в парном виде и интерпретировались приблизительно как ‘и тот, и тот’, ‘и с тем, и с тем’.

А.Н. Кононов, исследуя древнетюркские прилагательные, писал о том, что среди них есть те, которые образованы от глагольных основ (Кононов, 1980: 109-110).

aryu (T 37) ‘чистый’ от aru- ‘быть чистым’.

turuq (Ktb 39) ‘тощий’ от tur- ‘тощать, худеть’.

uluu (Ktb 34) ‘великий, большой’ от ul + a- ‘связывать, присоединять’.

kärgäk (Ktb 50) ‘необходимый’ от kärgä- ‘подходить, соответствовать’.

Однако относительно прилагательных с показателями -syg/-čyg, -k, о которых упоминает ученый, возникают некоторые сомнения. Возможно, в диахронии языка существовал период, когда эти формы активно употреблялись для образования новых прилагательных. Тем не менее, анализ рунических памятников не дал оснований вносить эти показатели в список продуктивных словообразовательных средств. Очевидно, эти формы либо уже не осознавались носителями языка в качестве «живых», либо просто не были отражены в текстах памятников.

Форма с показателем -nč

Türk budun jämä bulganč (ol timis) Oguzy jämä tarkanč ol timis (Tk, 22). *‘Тюркский народ находится в смятении, [сказал он], а его огузы же находятся в рассеянии?’*

Слова bulganč и tarkanč имеют неясную словообразовательную природу. Как становится понятным благодаря древнетюркскому словарю, слова bulganč и tarkanč встречаются только один раз в тексте «Памятник в честь Тоньюкука». Представляется абсолютно бесспорным, что эти слова образовались от глаголов с соответствующими значениями (bulga- ‘смешивать, перемешивать, мутить, возбуждать недовольство, сеять смуту, досаждать, обижать’ (ДтС, 1969: 122); bulgan- ‘находиться в недовольстве, в смятении, опечалиться’; tarkan- ‘рассеиваться, разбредаться’ (ДтС, 1969: 538)).

Естественно, что на основании одного примера практически невозможно делать какие-либо выводы, тем не менее, в качестве гипотезы можно предложить рассматривать эти формы как формы отглагольных прилагательных, что, исходя из контекста, более оправдано, чем рассмотрение этих слов как существительных.

Словоизменение. В современных тюркских языках прослеживается достаточно стройная и последовательная система словоизменительных категорий прилагательных, в число которых входят формы субъективной оценки (Гузов, 1987: 102), «формы интенсификации» (Дмитриев, 1960: 46), формы степеней сравнения. Однако весьма скудный объем рунических текстов не позволяет сделать вывод о наличии этих категорий в системе исследуемого языка.

Очевидно, слабая грамматикализация прилагательных обусловлена всем строем этого архаичного языка, который находился лишь в процессе постепенного наращивания морфологических способов передачи служебной информации. Принцип экономии служебных элементов (Мельников, 2003: 339), лежащий в основе устройства языка ДТРП, подталкивал носителей к тому, чтобы обходиться без грамматических форм, любую же информацию стремиться выразить лексически, описательно. Таким образом, стиль изложения памятников, носящий несколько корневой характер, тяготеет к тому, чтобы любые смыслы, затрагивающие какие-либо отличия в признаках предметов, их меры и степени, выражать с помощью самостоятельных слов или описательных приемов.

...čygan budunyg bay kyltym, az budunyg üküš kyltym (Ktm, 10) *‘неимущий народ сделал богатым, малочисленный народ сделал многочисленным’.* В данном примере используются прилагательные čygan ‘бедный’ - bay ‘богатый’, az ‘малочисленный’ - üküš

‘многочисленный’, имеющие противоположные значения, чтобы показать различия в степени признака из разряда «меньше-больше».

Наречие в древнетюркском языке

Бесспорно то утверждение, согласно которому категорию наречий диахронически наполняли лексемы, крайне неоднородные в своей морфологической форме (Серебренников, Гаджиева, 1986: 246). Зачастую наречиями становились вследствие лексикализации различные падежные в прошлом словоформы, деепричастия, словоформы собирательных числительных. Одним из способов, находящихся в резервуаре путей образования тюркских наречий, является способ удвоения различных в отношении частеречного значения слов, как, например, в турецком языке *sık sık* ‘часто’, *küçük küçük* ‘понемногу’, *zaman zaman* ‘время от времени, иногда’.

Тем не менее, несмотря на разноту в морфологическом отношении, весьма перспективным в тюркологии усматривается тенденция по выделению категории наречий на семантическом основании. В качестве критерия объединения лексем в эту категорию признается прежде всего значение обстоятельственности, лежащее в основе лексического значения каждого наречия (Гузев, 1987: 47).

Наречия разделяются на два подкласса: качественные (определительные) наречия и обстоятельственные наречия.

Группу определительных наречий, в свою очередь, оправдано разделять на наречия, которые означают признаки действий, и наречия, которые означают признаки других признаков и обстоятельств (Гузев, 1987: 52).

Обстоятельственные наречия

Наречия со значением места совершения действия:

Bäriyā(1) Tabgač öñrā(2) Kytañyg jyrāja(3) Oguzug üküš ök ölürti (Tk, 7). ‘Он много поразил на юге(1) табгачей, на востоке(2) – киданей, на севере(3) – огузов’.

Наречия со значением времени совершения действия:

...tün udysykym kälmädi күнтүз олурсыкым kälmädi (Tk, 12). ‘...ночью не приходил мой сон, днем я не имел покоя’.

Качественные наречия

Наречия со значением признака действий:

Anta ötrü Oguz kopyn kälti (Tk, 16). ‘Затем огузы пришли всем скопом (все вместе)’.

Kapyn kodup Tabgačka jana içikdi (Tk, 2). ‘Лишившись хана (кагана), снова подчинился Табгачам’.

Наречия со значением признака признака:

... üküš ök ölürti (Tk, 7). ‘...очень много убил’.

Интересно отметить тот факт, что слово **üküş** способно обозначать как признак действия, другого признака, так и признак предмета:

Bilig bilmz kisi ol sabyg alyp jagru baryp üküs kişi öltig (Ktm, 7). ‘Незнающие люди, услышав эти слова, подошли ближе, много людей умерло’.

Süčig sabyŋa jymšak agysyŋa arturyp üküs türk budun öltig (Ktm, 6). ‘Дав себя прельстить их сладкими речами, роскошными драгоценностями, большое количество тюркского народа погибло’.

Очевидно, такое же положение занимает в системе современного турецкого языка лексема *şok*, значение которой содержит образ признака, способного относиться к любому явлению действительности: предмету, другому признаку, действию. Таким образом, исходя из того, что язык – это естественная система с коммуникативной функцией в качестве ведущей, его организация едва ли обязана быть стройной, симметричной и логически непротиворечивой. И нет ничего удивительного, что в такой системе одна и та же единица может входить, по крайней мере, в два класса: прилагательных и наречий.

Словообразование наречий. В языке ДТРП весьма распространен морфологический способ образования наречий. В этом случае новая лексема (наречие) образуется путем присоединения к исходной основе чаще всего имени существительного определенного словообразовательного аффикса. В текстах в качестве таких морфологических средств выступают показатель *-ti*, показатель *-(y)n*.

Аффикс -ti

Tokuz oguz bağlări buduny bu sabymyn ädgüti äsid katygdy tynla (Ktm, 2). ‘Народ и беки токуз огузов, слушайте хорошо эти мои слова, крепко внимайте’.

Ädgüti ‘хороший’ (ДтС, 1969: 163)

Katygdy ‘твердый, крепкий’ (ДтС, 1969: 433)

Sabymyn tükäti äsidgil...(Ktm, 1). ‘Мои слова полностью выслушай(те)’.

Наречие *tükäti* является однокоренным с глаголом *tükä-* ‘завершаться, кончаться, иссякать’, с прилагательным *tükäl* ‘полный совершенный законченный’ (ДтС, 1969: 595). По мнению А.Н. Кононова, *tükäti* – это форма изолированного деепричастия от глагола *tükät-* ‘завершать, заканчивать’ (Кононов, 1980: 136). Тем не менее, форма *tükäti* могла образоваться по аналогии с имеющимся в языке способом лексемообразования.

Аффикс -yn

В рунических текстах форма с показателем *-yn* имеет широкий диапазон смыслов. Первоначально, т.е. в период, предшествовавший созданию надписей, и отчасти еще в синхронии языка ДТРП форма *-yn* воспринималась в качестве падежной формы (Губайдуллина, 2003). Тем не менее, помимо регулярного использования этой формы как падежного средства выражения совместно-орудных отношений, отмечается также наличие у нее отчетливой тенденции к адвербиализации (Korkmaz, 1962: 20). Прослеживается некоторая последовательность функционирования формы с показателем *-yn*, проявляющаяся в том, что при сочетании в высказывании с непереходным глаголом

движения эта форма очень часто выступает в качестве наречного образования или по терминологии В.В. Радлова как “наречный падеж”(Adverbial-Casus) (Radloff, 1897: 63). Это обстоятельство отразилось в том, что в большинстве современных тюркских языках формант -уп встречается у разного рода наречий как реликтовый компонент: тур. *uazın* ‘летом’ *kışın* ‘зимой’, к.-калп. *жазън* ‘летом’, *гузин* ‘осенью’, шор. *чајын* ‘летом’ *кунун* ‘днем’ якут. *кыһын* ‘зимой’, казах. *жазърън* ‘тайком’ (Серебренников, Гаджиева, 1986: 82). Однако это процесс, очевидно, обусловлен какой-то общезыковой закономерностью, так как А.А. Потебня на материале нетюркских языков доказал то, что целый ряд функций русского творительного падежа выделился из системы значений этого падежа и обособился в самостоятельные обстоятельственные лексемы: зимой, летом, вечером и т.д. (Потебня, 2024: 56).

По мнению автора настоящего сочинения, в эпоху рунических памятников произошло раздробление (разъединение) формы -уп как морфологического средства с некогда единым полифункциональным значением на разные обособившиеся друг от друга формы: форму сопроводительного падежа (по другой терминологии: инструментального падежа) и словообразовательной формы наречий.

В языке ДТРП форма -уп в качестве продуктивной словообразовательной модели используется для образования наречий со следующими обстоятельственными значениями:

1) обстоятельства времени совершения действия:

...*qyşyn qytañ tapa sülädim* (Mh, Xa, 2). *‘...зимой я выступил с войском против киданей’.*

...*jazyñ tataby tapa sü(lädim)*... (Mh, Xa, 2). *‘летом (я выступил) с войском против татабийцев’.*

2) обстоятельства образа действия:

...*jir saju barmiş bodun ölü jitü jadaγyn jalanyn jana kelti*. (Kt, 28). *‘... бродивший по землям народ, ослабевая и умирая, пешком и будучи босыми, снова пришел’.*

***Altun jysyg jolsyzyn asdym*. (Tq, 35).** *‘Я перевалил через Алтун йиш по бездорожью’.*

***Ärtis ügüzüg kächigsizin kächdimiz*. (Tq, 35).** *‘Мы переправились без брода через реку Иртыш (или: переправились рекой Иртыш)’.*

3) обстоятельства меры:

***Anta ötrü Oguz qopyn kälti*. (Tq, 16).** *‘После этого Огузы все вместе (скопом) пришли’.*

Словоизменение. Форма с показателем -ki

...*bäriyäki budun, kyryjaky, jyrajaky, öñräki budun kalti* (Tk, 17). *‘Пришли народы, которые обитают на юге, на западе, на севере и на востоке’.*

При более тщательном анализе рунических текстов становится понятным, что употребление формы -ki, согласно нормам той эпохи, могло быть необязательным. При сравнении некоторых высказываний обращает на себя внимание то, что иногда показатель присутствует в словоформе, а иногда нет:

1. *Apa tarkangaru içrä sab ydmys* (Tk, 34) *‘apa таркану послал секретные (внутри, внутренние) слова’.*

2. ... anta iĉrāki bodun kop maņa körür (Ktm, 2) ‘народы, находящиеся там, (букв. которые там внутри) все подчинялись мне’.

3. Tabgač kaganu iĉrāki bädizčig yty (Ktm, 12). ‘Он послал личного (внутреннего) художника кагана Табгачей’.

Объяснение этому факту, возможно, следует искать в более глубоких структурах, нежели, чем просто речевая норма. В качестве закона, регулирующего устройство любой подсистемы языка ДТРП, автор настоящей работы, вслед за Г.П. Мельниковым, признает принцип экономии служебных элементов.

В первом примере наречие iĉrā лишено показателя -ki, тем не менее его атрибутивная функция не вызывая сомнений, позволяет коммуниканту II посредством логической ассоциации понять это слово как ‘личные, тайные’. Во втором и в третьем примерах вследствие более сложного передаваемого мыслительного содержания слово iĉrā наделяется аффиксом ki, что, вероятно, служит более адекватному восприятию его семантики.

Лексико-грамматический класс числительных

Числительными в настоящей работе признаются такие лексемы, которые имеют значения конкретного количества.

Bir jilka biš joly süñüşdimiz (Kt, 44). ‘За один год мы сразились пять раз’.

Jäti jüz kisig udyzygma ulugy šad ärti (Tk, 4-5). ‘Старший из них, который вел (за собой) семьсот человек, был шадом’.

Üč otuz balyk sydy (Tk, 19). ‘Они разрушили 23 города’.

Словоизменение. Порядковая форма имеет в текстах памятников следующие алломорфы: -(Y)nč, -inti. Значение этой формы дает сигнал о месте предмета по счету в предметном ряду (altı + ncı «шестой», yedi + ncı «седьмой», sekiz + incı «восьмой» и т.д.):

Jitinč ärig kylyčlady (Kt, 45). ‘Седьмого воина он заколот мечом’.

...äkinti Kušlagakda ädiz birlä süñüşdimiz (Kt, 45). ‘Во второй раз мы сразились с эдизами при Кушлагаке’.

..üčinč ... oguz birlä süñüşdimiz (Kt, 46) ‘В третий раз мы сразились с огузами при ...’.

Törtinč čuš başynta süñüşdimiz (Kt, 46). ‘В четвертый раз мы сразились при вершине [горы] Чуш’.

Bisinč äzgänti Kadazda oguz birlä süñüşdimiz (Kt, 47) ‘В пятый раз мы сразились с огузами при Эзгенти Кадазе’.

Собирательные -agu

Tabgač oguz, kytañ bu üčägü kabysyr ...(Tk, 12) ‘... табгачи, огузы, кидани, эти втроем если соединяться...’

Üčägü kabysyp sülälim ...(Tk, 21). ‘Давайте соберемся втроем и отправимся с войском’.

Результаты

1. Результаты исследования показали, что в древнетюркском языке развита система несубстантивных частей речи с морфологическими и деривационными единицами. Имена прилагательные в языке ДТРП активно образуются от существительных посредством формы с показателем *-lyg* и формы с показателем *-syz*. Форма с показателем *-ly* едва ли представляет собой производительную форму, так как в текстах памятников прилагательные с этим аффиксом встречаются несколько раз. Все отмеченные А.Н. Кононовым словообразовательные показатели, с помощью которых могли быть образованы прилагательные от глаголов, по результатам исследования представляют собой архаичные, реликтовые образования, которые едва ли были на момент создания рунических текстов продуктивными. На сегодняшний момент сложно сделать окончательный вывод о словоизменительном механизме имен прилагательных языка ДТРП, в силу отсутствия в имеющемся фактическом материале соответствующих примеров.

2. Наречия в языке памятников представлены довольно развитой системой лексем. В языке можно выделить как обстоятельные наречия, так и качественные, которые передают как признак действия, так и признак другого признака. В сферу словообразования наречий входят два продуктивных и производительных показателя: *-ti*, *-yn*. Также встречаются наречные словоформы с аффиксом *-ki*, однако их морфологическая природа пока остается спорной.

3. При анализе числительных языка руники удалось выявить формы, с помощью которых образуются порядковые числительные и собирательные числительные, что свидетельствует о том, что на формальном уровне эта категория уже довольно хорошо развита в эпоху создания текстов.

Заключение

Таким образом, можно констатировать, что в языке древнетюркских рунических памятников выделяются такие знаменательные несубстантивные части речи, как: имена прилагательные, наречия, имена числительные и местоимения. Местоимения, представляя собой чрезвычайно развитую и многочисленную категорию, в данной работе не подвергались исследованию. В ходе анализа можно заключить, что все рассмотренные группы лексем (части речи) имеют свою морфологическую или деривационную зону. Несмотря на небольшое количество зафиксированных форм, можно констатировать, что в этом первом письменном языке тюрков уже получает развитие и сфера словообразования, и сфера формообразования таких частей речи, как имена прилагательные, наречия, имена числительные.

Литература

Губайдуллина М.Э., 2003 О многофункциональности морфологических единиц (на примере формы –уп) как следствии особенности строя тюркских языков // Материалы конференции, посвященной 100-летию со дня рождения проф. В.И. Цинциус. (13-14 октября 2003 г.). Санкт-Петербург: Наука. С. 100-107.

Гузев В.Г., 1987. Очерки по теории тюркского словоизменения: Имя: На материале староанатолийско-тюркского языка. Ленинград. 144 с.

Дмитриев Н.К., 1960. Турецкий язык. Москва. 93 с.

Дубровина М.Э., Камалова Ш.Н., 2017. О понятии «синтаксическая модель» применительно к тюркским языкам (на материале языка древнетюркских рунических памятников) // Современные проблемы гуманитарных наук. Сборник научных трудов по итогам IV международной научно-практической конференции. Казань. С. 61-65.

Камалова Ш.Н., 2023. Модели косвенного дополнения в языке древнетюркских рунических памятников // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Т. 16. № 11. С. 3809-3815.

Кляшторный С.Г., 1971. Руническая надпись из Восточной Гоби // *Studia Turcica*. Budapest: Akadémiai Kiadó. С. 249-258.

Кляшторный С.Г., 2006. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. Санкт-Петербург. 591 с.

Кононов А.Н., 1980. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Ленинград. 255 с.

Кормушин И.В., 2020. Язык орхонских и других рунических памятников как древнетюркское литературное койне смешанного уйгуро-огузского характера // *Mongolica*. 2020. Т. 23. № 2. С. 26-29.

Мельников Г.П., 1969. Синтаксический строй тюркских языков с позиций системной лингвистики // Народы Азии и Африки. М.: Издательство «Наука». № 6. С. 107.

Мельников Г.П., 2003. Системная типология языков. Москва. 395 с.

Потебня А.А., 2024. Из записок по русской грамматике. Составные члены предложения и их замены в 2-х ч. Часть 1. Москва. 292 с.

Севортян Э.В., 1966. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. Москва. 436 с.

Севортян Э.В., 1963. Из истории прилагательных в тюркских языках // Тюркологические исследования. Москва - Ленинград: Изд-во АН СССР. С. 58- 68.

Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З., 1986. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Издание 2-е, исправленное и дополненное. Москва. 302 с.

Щербак А.М., 1977. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Имя). Ленинград. 191 с.

Guzev V.G., Klyashtornyj S.G., 1995. The Turkic Runic script: Is the hypothesis of its indigenous origin no more viable? // *Rocznik Orientalistyczny*. Т. XLIX. Zeszyt 2. Warszawa. P. 83-92.

Korkmaz Z., 1962. Türkcede eklerin kullanılış şekilleri ve ek kalıplaşması olayları. Ankara. VIII + 98 с.

Radloff W., 1897. Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei. Sankt-Petersburg. VII. 181 p. + 36 p.

Tekin T., 1988. Orhon yazıtları. Ankara. 200 s. + 23, 11, IV tabl.

Reference

Gubajdullina M.E., 2003 O mnogofunkcional'nosti morfologicheskikh edinic (na primere formy –yn) kak sledstviy osobennosti stroya tyurkskih yazykov [On the multifunctionality of morphological units

(using the example of the form -yn) as a consequence of the peculiarities of the structure of Turkic languages]. *Materialy konferencii, posvyashchennoj 100-letiyu so dnya rozhdeniya prof. V.I. Cincius. (13-14 oktyabrya 2003g.)*. Saint-Petersburg: Nauka. P. 100-107. [in Russian].

Guzev V.G., 1987. *Ocherki po teorii tyurkskogo slovoizmeneniya: Imya: Na materiale staroanatolijsko-tyurkskogo yazyka* [Essays on the theory of Turkic inflection: Name: Based on the material of the Old Anatolian-Turkic language]. Leningrad. 144 p. [in Russian].

Dmitriev N.K., 1960. *Tureckij yazyk* [Turkish]. Moscow. 93 p. [in Russian].

Dubrovina M.E., Kamalova Sh.N., 2017. O ponyatii «sintaksicheskaya model'» primenitel'no k tyurkskim yazykam (na materiale yazyka drevnetyurkskih runicheskikh pamyatnikov). [On the concept of "syntactic model" in relation to Turkic languages (based on the language of ancient Turkic runic monuments)]. *Sovremennye problemy gumanitarnyh nauk. Sbornik nauchnyh trudov po itogam IV mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii*. Kazan'. P. 61-65. [in Russian].

Kamalova Sh.N., 2023. *Modeli kosvennogo dopolneniya v yazyke drevnetyurkskih runicheskikh pamyatnikov*. [Models of indirect object in the language of ancient Turkic runic monuments]. *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki*. T. 16. № 11. P. 3809-3815. [in Russian].

Klyashtornyj S.G., 1971. *Runicheskaya nadpis' iz Vostochnoj Gobi*. [Runic inscription from the Eastern Gobi]. *Studia Turcica*. Budapest: Akadémiai Kiadó. P. 249-258. [in Russian].

Klyashtornyj S.G., 2006. *Pamyatniki drevnetyurkskoj pis'mennosti i etnokul'turnaya istoriya Central'noj Azii*. [Monuments of ancient Turkic writing and ethnocultural history of Central Asia]. Saint-Petersburg. 591 p. [in Russian].

Kononov A.N., 1980. *Grammatika yazyka tyurkskih runicheskikh pamyatnikov VII-IX vv.* [Grammar of the language of Turkic runic monuments of the 7th-9th centuries]. Leningrad. 255 p. [in Russian].

Kormushin I.V., 2020. *Yazyk orhonskih i drugih runicheskikh pamyatnikov kak drevnetyurkskoe literaturnoe kojne smeshannogo ujguro-oguzskogo haraktera*. [The language of Orkhon and other runic monuments as an ancient Turkic literary Koine of mixed Uighur-Oguz character]. *Mongolica*. 2020. T. 23. № 2. P. 26-29. [in Russian].

Mel'nikov G.P., 1969. *Sintaksicheskij stroj tyurkskih yazykov s pozicij sistemnoj lingvistiki*. [Syntactic structure of Turkic languages from the perspective of system linguistics]. *Narody Azii i Afriki*. Moscow: Izdatel'stvo Nauka. № 6. P. 104-113. [in Russian].

Mel'nikov G.P., 2003. *Sistemnaya tipologiya yazykov*. [Systemic typology of languages]. Moscow. 395 p. [in Russian].

Potebnya A.A., 2024. *Iz zapisok po russkoj grammatike. Sostavnye chleny predlozheniya i ih zameny v 2. Ch.* [From notes on Russian grammar. Components of a sentence and their replacements]. *Chast' 1*. Moscow. 292 p. [in Russian].

Sevortyan E.V., 1966. *Affiksy imennogo slovoobrazovaniya v azerbajdzhanskom yazyke. Opyt sravnitel'nogo issledovaniya*. [Affixes of nominal word formation in the Azerbaijani language]. *Comparative research experience* Moscow. 436 p. [in Russian].

Sevortyan E.V., 1963. *Iz istorii prilagatel'nyh v tyurkskih yazykah* [From the history of adjectives in Turkic languages]. *Tyurkologicheskie issledovaniya*. Moscow - Leningrad: Izd-vo AN SSSR. P. 58- 68 [in Russian].

Serebrennikov B.A., Gadzhieva N.Z., 1986. *Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskih yazykov*. [Comparative-historical grammar of the Turkic languages]. *Izdanie 2-e, ispravlennoe i dopolnennoe*. Moscow. 302 p. [in Russian].

Shcherbak A.M., 1977. *Ocherki po sravnitel'noj morfologii tyurkskih yazykov. (Imya)*. [Essays on the comparative morphology of Turkic languages. (Name)]. Leningrad. 191 p. [in Russian].

Guzev V.G., Kljashtornyj S.G., 1995. The Turkic Runic script: Is the hypothesis of its indigenous origin no more viable? *Rocznik Orientalistyczny*. T. XLIX. Zeszyt 2. Warszawa. P. 83-92.

Korkmaz Z., 1962. Türkcede eklerin kullanılış şekilleri ve ek kalıplaşması olayları. Ankara. VIII + 98 p. [in Turkish].

Radloff W., 1897. Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei. Saint-Petersburg. VII. 181 p. + 36 p.

Tekin T., 1988. Orhon yazıtları. Ankara. 200 p. + 23, 11, IV tabl. [in Turkish].

M. Dubrovina

St. Petersburg State University, St. Petersburg, Russian Federation

(E-mail: maggydu@rambler.ru).

Word formation and inflection of non-substantive lexico-grammatical classes in the ancient Turkic language

Abstract. In this article, the author turns to the material of the first written language of the Turks, namely the language of ancient Turkic runic inscriptions. The monuments date from the period between the 6th and 9th centuries and consist of texts carved on stone surfaces using specific runic signs. This language is of interest from a number of perspectives, but this study focuses on the morphology of parts of speech that are rarely discussed in specialized Turkic literature, namely adjectives, adverbs and numerals. A comprehensive examination of the language in question reveals that, despite its ancient origins, it has already developed a sophisticated system of word formation for non-substantive categories. Adjectives can be formed using a variety of forms, and adverbs have at least one word-formation form. The sphere of inflection (formation) also begins to emerge; in the language of this period, it primarily affects numerals, which possess both ordinal and collective forms. The author refers to the latter forms under inflection rather than word formation due to the fact that the newly formed numeral forms do not change their original lexical meaning, continuing to express specific quantities.

Keywords: runic texts, language of ancient Turkic runic manuscripts, morphology of Turkic languages, adjectives, adverbs, numerals, word formation, inflection.

М. Дубровина

Санкт-Петербург мемлекеттік университеті,

Санкт-Петербург, Ресей Федерациясы

(E-mail: maggydu@rambler.ru).

Ежелгі түркі тіліндегі зат есім емес лексика-грамматикалық топтардың сөзжасамы мен сөз түрлендіруі

Аннотация. Ұсынылып отырған мақалада автор түркілердің алғашқы жазба тілі – ежелгі түркі руникалық жазбалар тіліне назар аударады. Бұл жазбалар VI-IX ғасырлар аралығында пайда болған және олар тастардың бетіне арнайы руникалық белгілермен қашалып жазылған мәтіндерден тұрады. Ғалымдар бұл тілдің қазіргі түркі тілдерінің ешқайсысына қатысы

жоқ екенін, алайда оғыз элементтері мен қыпшақ және қарлұқ топтарының кейбір маңызды элементтерін қамтитын әдеби тілдің (койне) аралас нұсқасы екенін дәлелдеді. Руникалық жазба тілі лингвистер үшін қай тұрғысынан алса да қызықты болғанымен, бұл зерттеудің көздеген нысаны – арнайы түркітану әдебиетінде жиі кездесе бермейтін есім, сын есімдер, үстеулер мен сан есімдердің морфологиясын зерттеу болмақ. Мұқият талдаудың нәтижесінде зерттеліп отырған тіл – ежелгі тіл екендігіне қарамастан, бұл тілде осы зат есім емес категориялардың сөзжасамдық формаларының жеткілікті дамыған жүйесі бар деген қорытындыға келуге болады: сын есімдер бірнеше форма арқылы жасалады, үстеулердің кемінде екі сөзжасамдық формасы бар деген сияқты. Сөз түрлендіру (формалар жасау) саласы да қалыптаса бастаған, бұл кезеңдегі тілде ол, ең алдымен, реттік және жинақтық формаға ие сан есімдерді қамтиды. Автор бұл соңғы формаларды сөзжасам емес, сөз өзгерту саласына жатқызады, себебі жаңа жасалған сан есім формалары бастапқы лексикалық мағынасын өзгертпей, нақты санды білдіруді жалғастырады.

Кілт сөздер: Руникалық мәтіндер, ежелгі түркі руникалық ескерткіштер тілі, түркі тілдерінің морфологиясы, сын есімдер, үстеулер, сан есімдер, сөзжасам, сөз түрлендіруі.

Сведения об авторе:

Дубровина Маргарита Эмильевна, кандидат филологических наук, доцент кафедры тюркской филологии, Санкт-Петербургский государственный университет, Университетская набережная, д. 11, Санкт-Петербург, Российская Федерация.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7170-6217>

Information about the author:

Dubrovina Margarita, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Turkic Philology, St. Petersburg State University, 11 Universitetskaya embankment, St. Petersburg, Russian Federation.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7170-6217>

Автор туралы мәлімет:

Дубровина Маргарита Эмильевна, филология ғылымдарының кандидаты, түркі филологиясы кафедрасы доценті, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Университет жағалауы, 11, Санкт-Петербург, Ресей Федерациясы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7170-6217>

Article

«Қазақ» сөзінің «Бабырнамадағы» семантикасы

*Қ. Кенжалин^а, Ә. Таңсықбай^б, Л. Еспекова^с^аЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы (E-mail: kenkk@mail.ru). *Байланыс үшін автор: kenkk@mail.ru^бЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы (E-mail: adilet_2_97@mail.ru)^сЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы (E-mail: espekova@bk.ru)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

қазақ, қазақлық,
семантика,
«Бабырнама»,
Бабыр, лексика,
шағатай.

XFTMP 16.21.47

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-90-115>

Этноним – этникалық топтың өзін-өзі анықтауының маңызды элементі. Этнонимдер саяси, әлеуметтік және мәдени ортадағы өзгерістерді көрсететін күрделі семантикалық тарихқа ие болуы мүмкін. Бұл аспектіні зерттеу әртүрлі этникалық топтар арасындағы қарым-қатынастардың эволюциясын түсінуге және олардың өзара әрекеттесуіндегі үрдістерді анықтауға көмектеседі. Қазақ сөзі тіркелген орта ғасырлық жазба ескерткіштердің бірі – Захираддин Мұхаммед Бабырдың қаламынан шыққан «Вақауі» еңбегі. Бабыр – барлас тайпасынан шыққан танымал қолбасшы, саясаткер, жазушы, Ауғанстан мен Үндістан билеушісі, Бабыр әулеті империясының негізін қалаушы. «Бабырнама» деп ғылымда аталып жүрген жазбада қазіргі Қазақстан, Өзбекстан, Ауғанстан, Үндістан аумақтарында болған тарихи оқиғалар түркітілді автордың ой елегінен өтіп баяндалады. Бұл мақалада орта ғасырларда шағатай түркі тілінде жазылған өмірбаянда тіркелген қазақ, қазақлық, қазақана сөздерінің семантикасы, қолданылу сипаты қарастырылады. Тілдік талдау барысында тілдік, тарихи-мәдени контекске баса назар аударылған. Тілдік деректерді талдау нәтижесінде анықталған мағыналар: қазақ – «қазақ елі мен ұлт атауы», «батыл», «батыр», «барлаушы», «қарақшы»; қазақлық – «саяси тұрақсыздық кезінде билеушінің өз жұртымен түзге шыққандағы күйі, іс-әрекеттер кешені (әскери шапқыншылық, барымта, қарақшылық т.б.)», қазақана – «қарапайым». «Бабырнамада» қолданылған мағыналар қазақ ұлтының аталуына негіз болды деген пікір ұсынылады. Сондай-ақ, қазақ – қарақ – алаш лексемаларындағы тілдік байланыс қарастырылады. Авторлар Захираддин Мұхаммед Бабыр өз өмірбаянында қазақ сөзінің көпмағыналығын шебер қолданған деген қорытындыға келеді.

Received 22 April 2024. Revised 28 May 2024. Accepted 18 November 2024. Available online 29 December 2024.

Дәйексөз үшін: Қ. Кенжалин, Ә. Таңсықбай, Л. Еспекова «Қазақ» сөзінің «Бабырнамадағы» семантикасы // Turkic Studies Journal. 2024. Т. 6. №4. 90-115 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-90-115>

For citation: Q. Kenzhalin, A. Tangsyqbay, L. Espekova Semantics of the word 'Qazaq' in the 'Baburnama' // Turkic Studies Journal. 2024. Vol. 6. No 4. P. 90-115. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-90-115>

Кіріспе

Ұлт атауы – тұтас әлеуметтің дүниетанымын танытатын маңызды тілдік бірлік. Оның сақталуының ұлттық қауіпсіздікке тура қатысы бар. Бұны С. Маловтың мына бір пікірі айқын жеткізеді: «Бұл атаулардың (этнонимдердің – авт.) өзінде сол заманның тарихи өңі, ерекше сипаты сақталып тұр. Және керісінше – кейбір географиялық, этникалық атауларды өзгертуде сол жерлер мен тайпалардың революцияға дейінгі қараңғы тарихын санамыздан өшірудің ревоюциялық мәні бар...» (Малов, 1947: 476). Қазақ ұлтының атауын тілдік зерттеуде ғылыми ұстанымның маңыздылығы жайлы М. Дулатұлы былай дейді: «Тарих кітабы ғылым, білім арқасында ғана дұрыс иә орасан қатесіз шығуға мүмкін» (Дулатұлы, 2013: 198-199). Ғалым өз зерттеуінде көрсеткендей, берілген этнонимнің мағынасы жайлы қарама-қайшы пікірлер көп.

Қазақ сөзі мен солай аталған жұрттың тарихы жайлы ең алғашқы жазба дерек ретінде Мұхаммед Қайдар Дулаттың «Тарих-и Рашиди» (XVI ғ.) еңбегі еске түседі. Парсы тілінде жазылған бұл тарихнамада: «Әбілқайыр хан қайтыс болған соң Өзбек ұлысы бір-бірімен шайқасып, арасында көп келіспеушілік туды. Олардың көбісі Керей хан мен Жәнібек ханның жанына барған еді. Олардың саны екі жүз мыңға жететін. Олар өзбек-қазақ деп аталды. Алғашқы қазақ сұлтандарының үкіметі 870 жылы (1465 ж. – авт.) құрылды (Алла біледі). 940 жылға (1533 ж. – авт.) дейін қазақтар толықтай билік тізгінін ұстап тұрды (*qazāq bi`l-kull musta`ṣal šud* – М.Қ. Дулат)» (Дулат, Жеменей, 2020: 199-200).

«Тарих-и Рашиди»-ге дейін де Қазақ елі жайлы жазылған жазба ескерткіштері бар. Мұхаммед Қайдар Дулаттың бөлесі Захираддин Мұхаммед Бабыр қаламымен шағатай түркі тілінде жазылған «Бабырнама» (немесе «Оқиғалар») мәтінінде қазақ сөзі көп қолданылады.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеу материалы – З.М. Бабырдың орта ғасыр түркі тілінде XVI ғ. жазып қалдырған «*Vaqaui`*» («Оқиғалар»; «Бабырнама» деп танымал) түпнұсқасынан 1700 жылдарға жатқызылатын көшірме мәтіні. 382 беттен тұратын манускрипттің транскрипциясын беруде қолданылған басылымдар: П. Шамсиев, С. Мирзаев Хайдарабад, Қазан (Ильминский MS.) басылымдарын салыстырып дайындаған ташкенттік сыни басылым (Шамсиев, Мирзаев, 1960); У. М. Тэкстон дайындаған гарвардтық басылым (Thackston, 1993); С. Акгүл дайындаған стамбулдық сыни басылым (Akgül, 2020). Салыстыру барысында «Бабырнама» мәтінінің барлық нұсқаларын жинап, тиянақты зерттеп, басылымға шығарған А.С. Бевериджтің зерттеулері де ескерілген (Beveridge, 1902).

Сөйлемдердің аудармасын беруде қолданылған еңбектер: «Бабырнаманың» А.С. Беверидж (Beveridge, 1970) және У.М. Тэкстон (Thackston, 1996) дайындаған ағылшынша аудармасы; М. Сальеның орысша аудармасы (Салье, 1992); И. Жеменейдің қазақша аудармасы (Жеменей, 2023).

Ескерту: аталған зерттеу «Бабырнамадағы» қазақ сөзіне ғана арналғандықтан, аудармалардағы дәлемес немесе нақтылауды қажет ететін тұстарды көп талқыламаймыз. Мәселен, мәтіннің 71-бетінде мына сөйлем бар: «*Oşbu qışlağta egändä Xudäyberdi Tuğçı, kim yangı ri`āyat qılıp beg qılıp edim, iki-üç qatla tüüşip Tambalning qazaqını başıp başlar kesip keltürdi. Andijān va Oş navāhisidin ham qazaq yigitlär `ayyārılıq bilä tinmäy barıp ilqıların süriip kişilärin öltürüp bisyār `ājiz qıldılar*» (71a) И. Жеменей былай аударарды: «Сол қыстауда болғанда Құдайберді Тоқшыға мейір-шапағат көрсетіп, бек қылып едім. Ол екі-үш рет қайта барып, Тәнбәлдің қарсылығын басып, басын кесіп алып келген. Әндіжан мен Ош өңірінде де қазақ жігіттер әиарлықпен тынбай шабуылдап, жылқыларын айдап, кісілерін өлтіріп, қатты әлсіреткен болатын» (Жеменей, 2023: 15). Бұл аудармаға келесідей түсініктеме береді: «Бабыр жоғарыдағы үзінділерде «қазақты» «әиар» сөзімен балама сөз етіп қолданған. «Әиар» сөзіне парсы түсіндірме сөздіктерінде былай анықтама берілген: «әиар – шапшаң, батыр, зерек, епті, жасампаз және сиқыршы адам. IX ғасырда керуен жолын кесіп, алған олжаларын халық игілігіне жаратып жүретін мәрт, жауынмәрт, жауынгер, батыр» (Жеменей, 2023: 15). Әлбетте, түркілік «қазақ» пен парсылық «әиар» табиғаты ұқсас және оларды бір-бірінің баламасы деп есептеудің семантикалық негізі бар. Дегенмен бұл қазақ тіліне аударма болғандықтан, `ayyārılıq сөзінің Науаида «шеберлік», «айлакерлік» (Фозилов, 1983: 64) мағынасында қолданылғанын ескеріп, айла деп аударуды жөн көреміз және әскери айлаға шапшаңдық та, айлакерлік те, батылдық та тән. Қазақтың «Шалғыншы болсаң, болжай біл, арбасқан жауды алдай біл» деуі де бұны түсіндіреді. Үзіндідегі *Xudäyberdi Tuğçı* есімін Тоқшы емес, Туғшы немесе қазақ тіліне ыңғайлатып Тушы деп берген абзал, себебі *туғшы/ тушы* – «ту көтеретін батыр». Т. Қажымұрат бұл жайлы: «Ондай адамдар ерлігі асқан, танымал баһадүр болуы міндетті. Ту көтеретін адамды «туғшы» (тушы) деп атаған» (Қажымұрат, 2021: 37), – дейді. Сондай-ақ бұл үзіндіде «*Tambalning qazaqını başıp başlar kesip keltürdi*» «Тәнбәлдің қарсылығын басып, басын кесіп алып келген» деп аударылады. Бұл жерде *qazaq* сөзі қарсылықты емес, батырлықты меңзеп тұр. Ал кесілген Танбалдың өз басы емес, – батырлардың бастары. Себебі келесі бетте Танбалдың туған ағасы Телбенің адам жинап, Ташкенттен көмекке келгені жазылады. Нәтижесінде Танбалдың артына түскен Бабырдың ізбасары Қасым Ғажап қапыда қолға түседі: «*Qāsim `Ajabnı, kim Axsida `āriyatı qoyulup edi, azağlaq qazaq käyničä çıqıp qavlap Bıxratā bilä Xujand Suyıdın ötär. Tambalning qalın kişisigä uçrap eligä tüšti*» (72a). «Бабырнаманың» бүгінде жарыққа шыққан қай тілдегі қайаудармасын алсақ та, дәлсіздіктер-қателіктер көп кездеседі. Сондықтан сөздіктер де қолданылды: «Әлішер Науаи шығармалары тілінің түсіндірме сөздігі» төрт томдығы (Фозилов, 1983), «Шағатай түркшесі сөздігі» (Ünlü, 2013), «Ерте орта түркі тілінің сөздігі» (Boeschoten, 2022) т.б.

Тілдік, тарихи-мәдени контекстіні айқындауда Ш. Құдайбердіұлы, М. Дулатұлы т.б. ақын-жазушылардың еңбектеріне, сонымен қатар орта ғасырлық жазба ескерткіштер мен олардың зерттеулеріне (Subtelny, 2007; Lee, 2013 т.б.) сүйенеміз.

Сөйтіп семантикалық талдау барысында мәтін контекстісі, тілдік контекст және мәдени-тарихи контекстіге баса назар аударылған. Тіл білімімен қатар тарих, әлеуметтануды қамтитын пәнаралық әдіс қолданыс тапты.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазақ сөзінің қазір хрестоматиялық болып кеткен «кезбе», «қаңғыбас» деп түсіндірілуінің негізін А. Левшин, О. Сенковский қалады. Және бұл түсіндіру «Бабырнама» мәтініне негізделген. О. Сенковский Бабырдың шағатай тіліндегі шығармасында қазақ – «кезбе» (бродяга), қазақлық «кезбелік» (бродяжничество) деп көрсетеді (Левшин, 1832: 41). Шығыстанушы Запорож, Дон жағаларында өмір сүрген казактардың да атауын қазақтарға еліктеп алғанын айтады. А. Левшин қазақ сөзінің Х ғасырдың бұрын да қолданылғанын жеткізеді. Ғалымның пікірінше, ежелгі парсы шежірелерінде қазақтар тонау мен шапқыншылықтар арқылы өз атын шығарды және Бабыр естеліктерінде қазақ сөзі «кезбе» мағынасында және одан жасалған туындылар: қазақлық (кезбелік), қазақламақ (кезу, тентіреп кету) бірнеше рет кездеседі. Аталған мағыналар қазақ деп аталатын халықтың тұрмыс салтынан алынған деп есептейді (Левшин, 1832: 40-41). М. Дулатұлы ұсынылған пікірлерді талдай келе: «Қазақ бөлінуші, бетімен жайылушы, еркіндікті сүюші мағынада екендігі рас болғанда да, жұрт біткеннің бәрі бұл мағынаны «қазақ» деген бір сөзбен атауының қисыны жоқ. Өйткені жұрт біткеннің бәрінің тілі бір емес. Қазақ деген сөз бір жұрттың ғана тілі болып, өзге жұрттар өздерінің «қазағын» өз тілімен атауы керек емес пе? Сондықтан біз өзге жұрттардан бөлініп шығып, өз бетімен кетіп, қазақ жұртының тұрмыс-салтына еліктеп айтылған деген ориенталист Сенковскийдің пікірін дәлелді көреміз» (Дулатұлы, 2013: 206-207), – дейді.

Л. Будагов шағатай тілінде қазақ «еркін», «қаңғыбас», «мүлкі жоқ адам», «қарақшы» деген мағыналарда қолданылған деп көрсетеді (Будагов, 1871: 54). М. Тынышпаев «қарақшы»-ны қарақчи, басмач сөздерімен атайды, қазақ сөзі бұл мәнде қолданылмайды деп есептейді. «Бабырнамада» «кезу, тентіреп кету» мағынасындағы қазақламақ сөзінің тіркелмегеніне де назар аударады. Ғалымның пікірінше, Бабыр қазақлық сөзін негативті коннотацияда қолданған: «Қазақлық Бабырда халық мәніндегі «қазақ»-ты білдіріп қолданылады. Қырғыздар (қазақтар – авт.), өзбектер және басқа туыстас халықтар халық атауына -лық қосымшасын жалғағанда, оған тән жағымсыз мінезді, бейімді, басқа да қасиеттерді меңзейді; мысалы орыстық сөзі тек орыс халқына телінетін басқа халықтарға қатысты қатыгездікті, дөрекі қарым-қатынасты т.б. білдіреді; сарттық немесе сартшылық – сарттардың ұсақ-түйек пайдаға құмарлығын, алыпсатарлығын білдіреді; қазақлық немесе қазақшылық – қырғыздардың (қазақтардың – авт.) тұрақсыздығын, пәлелігін, қарапайымдылығын т.б. білдіреді» (Тынышпаев, 1925: 40-41).

«Бабырнама» мәтінін шағатай түркі тілінен қазақ тіліне алғаш аударған И. Жеменей қазақ сөзі түрлі мағынада қолданылған деп айтады. Мәселен, «еркіндіксүйгіш», «халықшыл» сынды ұғымдарға сыйдырып пайдаланған (Жеменей, 2023: 12). Қазақ,

қазақылық ұғымдары И. Жеменейдің «Тарих-и Рашиди» (Жеменей, 2020), «Бабырнама» (Жеменей, 2023) аударма кітаптарында мақала ретінде арнайы қарастырылғандықтан, ондағы тұжырымдар зерттеу барысында орын-орнымен беріліп, талқыланады.

А. Самойлович «Бабырнамада» *qazaq* сөзі «соғыстағы еріктілер» мағынасында қолданылады дейді (Самойлович, 2005: 573). Г. Благованың пікірінше, *қазақ* сөзі «көшпенділер арасында құрметке ие, соғыстағы олжа арқылы тәуелсіздік пен байлыққа қол жеткізгісі келетін еркін, батыл, ержүрек жас жігітті» білдіреді (Благова, 1970: 145-146). «Бабырнамадағы» сын есімдерді арнайы зерттеген Е. Чорбачи *qazaq* деп «батыл, ержүрек жігітті» (Çorbacı, 2012: 122) таниды. Бұған негіз де жоқ емес. Мәселен, Т. Жанұзақтың пікірінше, бұл атау «ер», «батыр», «жігіт», «адам», «кісі» деген мағынаны білдіретін қаз түбіріне жинақтық ұғымды білдіретін -ақ морфемасы жалғануы арқылы жасалған: «Қазақ» деген атаудың әуел бастағы лексикалық мағынасы «нағыз батыл кісілер, ержүрек жігіттер, батыр адамдар» болса керек, ал кейіннен бұл мағына өзгере, ұлғая келіп, «кең далада еркін көшіп-қонып жүрген тәуелсіз адамдар, ержүрек еркін кісілер» деген мағынаға ие болған» (Жанұзақ, 2015: 32).

С.Ф. Дейл «Бабырнамадағы» *қазақ* – «саяси қаңғыбас», ал *қазақтық* – «саяси шөлді кезіп, бекіністер мен патшалықтар үшін соғысқан немесе жоғалтқандарын қайтаруға тырысып, таласуға мәжбүр болған «тақсыз қаңғыбастың заманы», сондай-ақ мәтінде тіркелген *қазақана* сөзін «қаңғыбасқа тән/ қаңғастыкіндей» (Dale, 2004: 98-99), – деп анықтайды. М.Е.Субтельный *қазақты* «қарақшы, қаңғыбас, партизан және казак» деп, ал *қазақтықты* «сондай адамның қиын әлеуметтік немесе саяси жағдайдан, әдетте, жас кезінде қашып, отырықшы қалалық оазистердің шетіндегі, шалғайдағы бір аймақты кезіп жүрген бандитизм кезеңі» деп анықтайды (Subtelny, 2007: 29). Жу-Юп Лидің пікірінше, Бабыр *қазақ* сөзін батыр жігіттерді атау үшін пайдаланса, ал *қазақтық* сөзін «өзінің тақсыз, биліксіз жүрген кезеңі» және «шапқыншылық, партизандық соғыс» сияқты екі мағынада қолданады (Lee, 2013: 39). С.Акгүлдің пікірінше, «Бабырнамадағы» *qazaq* «көшпелі, үйсіз-күйсіз», *qazaqlıq* «жорықтағы сарбаз мен әскердің хәлі», ал *qazaqāna* «қазақтарға тән, қазақша» (Akgül, 2020: 861). Қ.Содиқовтың айтуынша: «Халық, этнос; адамның этникалық шығу тегі ретінде *qazaq* қолданылған», «Бабыр өз еңбегінде *qazaqlıq* сөзін де қолданған. Маңыздысы, бұл сөз түбірінің халық, этнос ретінде келген *qazaq*-қа қатысы жоқ; «сарсаң» дегенді білдіреді. Автор өзінің сарсаңмен өткен кездерін еске алады» (Содиқов, 2022: 33).

Талдау

Ең алдымен құрамында *qazaq* түбірлі сөзі бар сөйлемдерді келтіреміз.

«Aksar *qazaqlıqlarda* va fatratlarda mening bilän bilä edilär» (11a) = «Көбінесе қазақтық пен бүлінген кездері менімен бірге еді», «Bir neçä yıldın song Adık Sultānğa, kim Cinggiz Xanning uluğ oğlu Joçi naslı *Qazaq* Sultānlarıdın dur, berdilär» (12a) = «Бірнеше жылдан соң Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошыдан тараған қазақ сұлтандарының бірі Әдік

Сұлтанға берді», «Adik Sultāndın song *Qazaq* ulusıning xanı Qāsim Xan aldı. Derlär kim *Qazaq* xan va sultānlarıning arasında heçkim ol ulusnı Qāsim Xanča dabı qılğan emästür» (12a) = «Әдік сұлтаннан соң Қазақ ұлысының ханы Қасым хан алды. Қазақ хандары мен сұлтандарының арасында ол ұлысты Қасым хандай билеген ешкім жоқ дейді», «*Qazaqlıqlarda* Masčā kohistānıdın Sultān-Maḥmūd Xan qaşığa barmaq`azımatı qılğanda Qāsim Beg ayrılıp Xusrawšāh qaşığa bardı» (14a) = «Қазақтықта Масча таулы аймағынан Сұлтан Махмұт хан қасына баруға шешім қабылдағанда, Қасым бек ажырап, Хұсраушах қасына кетті», «Menıng bilä *qazaqlıqlarda* bar edi» (15a) = «Менімен бірге қазақтықта бар еді», «Songra *qazaqlıqlarda* Xujandqa keldi» (20a) = «Соңыра қазақтықта Ходжентке келді», «Oşol mī`ād bilä Ramaḍān ayı Andijāndın atlanıp Yār Yaylağ navāḥisığa yetkändä mırzaların ruḥarū olturğan xabarını tapıp Tolun Xwāja Muğulnı iki-üç yüz *qazaq* yigitlär bilä ılğar ayırdı» (39a) = «Сол миятпен Рамазан айы Әндіжаннан аттанып, Жаржайлау маңына жеткенде, мырзалардың бетпе-бет отырған хабарын тауып, Толун Қожа Моғолды екі-үш қазақ жігіттермен бірге шабуылға жібердік», «Tört-beş yıldın songra *qazaqlıqlarda* Masčādın xan qaşığa mutavajjih bolğanda Qāsim Beg oşbu jihātın bizdin ayrılıp Ḥişārga bardı» (39b) = «Төрт бес жылдан соңыра қазақтықта Масчадан хан қасына бет алғанда, Қасым бек осы себептен бізден ажырап, Хисарға барды», «Tolun Xwāja atlıg Bārınning mardāna u sarāmad u *qazaq* yigitlärıdın edi» (52a) = «Толун Қожа атты Барынның мәрт (бұл жерде және кейін мәрт тұлғасы «батыл» көнерген мағынасында – авт.), кемеңгер, қазақ жігіттерінен еді», «`Ajab mardāna va *qazaq* yigit edi» (52a) = «Ғажап мәрт және қазақ жігіт еді», «Ağar taraḥḥum qılıp tuturulmasa ya talatılmasa bizing bilä *qazaqlıqlarda* va miḥnatlarda bolğan jamā`atnıng hādir tanığan mällarığa bārî farmān bolsa kim eliglärigä kirsä oşmunča bilä qutulsalar minnatlar tutsalar keräk» (64a) = «Егер мейрімділік қылып тұтқындамаса я талатылмаса, бізбен бірге қазақтық пен бейнетте болған жамағаттың қазір таныған мүлкінің қайтарылуы бұйырылса, осылайша құтылғандарына алғыс тұтуы керек», «*Qazaqlıqlardın* va falakatlardın xalāş bolup yangla vilāyat alğan maḥallda `ajab bevaqt šikast edi» (65b) = «Қазақтықтан, пәлекеттен азат болып, уәлаятты қайтарған шағымда бұл бір ғажап уақытсыз жеңіліс еді», «Andijānda qışlamaqdın ğānim kişisigä heç ɗarar u āsibî yetmäs, balk` oğurluq va *qazaqlıq* bilä küçlätmäkinıng iḥtimālı bar dur» (70b), «Әндіжанға қыстамақтан жау кісілерге еш зарар-зиян жетпес, бәлкім ұрлық пен қазақтық арқылы күшеюі ықтимал», «Oşbu qışlağta egändä Xudāyberdi Tuğçı, kim yangı ri`āyat qılıp beg qılıp edim, iki-üç qatla tüşüp Tambalning *qazaqın* başıp başlar kesip keltürdi. Andijān va Oş navāḥisıdın ham *qazaq* yigitlär `ayyārılıq bilä tinmäy barıp ılqıların sürüp kişilärin öltürüp bisyār `ājiz qıldılar» (71a) = «Бұл қыстауда болғанда Құдайберді Тушы (енді бек қылып жоғарылатқан едім) екі-үш мәрте түсіп, Танбалдың қазағын басып, бастарын кесіп әкелді. Әндіжан мен Ош маңынан һәм айламен қазақ жігіттер тынбай барып, жылқыларын айдап, кісілерін өлтіріп, қатты әлсіретті», «Qāsim `Ajabnı, kim Axsıda `āriyatı qoyulup edi, azağlaq qaraq (*qazaq* – Шамисев, 1960: 129) käyničä cıqır qavlap Bıxrātā bilä Xujand Suyıdın ötär» (72a) = «Ахсида уақытша қойылған Қасым Ғажап азын-аулақ қазақ соңына шығып, қуалап, Бихрата арқылы Ходжент өзенінен өтті»,

«Mening bilä qazaqlıqlarda va miḥnatlarda bolğan kişilär bilä yaman ma`āş qıla kirişti» (74b) = «Менімен бірге қазақтықта, бейнетте болған кісілерге қысым көрсете бастады», «Oşbu qış sipāḥılardıñ ba`zısı bizing bilä qazaqlıqlarda yürüy almay Andijānğa barmaqqa ruxşat tilädilär» (97b) = «Бұл қыста әскерден кейбіреулер бізбен бірге қазақтықта жүре алмай, Әндіжанға бармаққа рұқсат тіледі», «Bu kayfiyyat mundaq egändür kim Ayyüb Begčikning tümänidin bir neçä Muğul Oşdıñ bizdin ayrılıp qaraqlıqqa (qazaqlıqqa – Шамисев, 1960: 162) Andijānning girdiğa kelgän egändürlär» (105a) = «Бұл жағдай осылай еді: Айуп Бегшіктің түменінен бірнеше моғол Ошта бізден ажырап, қазақтыққа Әндіжанның айналасына келген екен», «Yaqa yerdä ulğayğan üçün čadır va olturur yeri betakallufāna va qaraqāna (qazaqāna – Шамисев, 1960: 165) – qavun va üzüm va rikābxāna aşıyası tamām özi olturur čadırdä» (108b) = «Шет жерде өскендіктен, шатыры және отырған жері қарапайым, қазақы – қауын мен жүзім және ат әбзелдерінің бәрі өзі отырған шатырда», «Özüm bilä qazaqlıqlarda bilä bolup kelgän beglärgä va yigitlärgä ba`zısığa kent va tüyül dek berildi» (144a-144b) = «Менімен бірге қазақтықта бірге болып келген бектер мен жігіттердің кейбіріне кент, жер телімі берілді», «Şayx Darveş Kükäldeş, kim aksar qazaqlıqlarda bilä edi, qorbegilik manşabı anda edi» (106a) = «Қазақтықта көбінесе бірге болған Шейх Дәруиш Көкелдас ол кезде қарубектік мансабында еді», «Qazaqlıqlarıda Aḥmad Xan Hājjī Tarxan xanığa berip edi (164a)» = «Қазақтықта Ахмет Қажы Тархан ханға беріп еді», «Qazaqlıqlarıda bir martaba Gurgān Suyını üzdürüp kečip bir pāra Özbāgnı yaxşı baştı» (165a) = «Қазақтықта бір мәрте Гурган өзенінен жүзіп өтіп, бір топ өзбекті жақсы басты», «Mırzāning qazaqlıqlarıda bar edi» (170a) = «Мырзаның қазақтығында бар еді», «Γtibārı bu martabada edi kim Sultān-Ḥusayn Mırzā qazaqlıqıda anıñ bilä mundaq şart qılıp edi har vilāyat kim musaxxar bolsa čahār-dāng mırzāning bolğay, du-dāng anıñ» (170a-170b) = «Дәрежесі бұл ретте еді: Сұлтан Хұсайын мырза қазақтықта онымен бірге бұлай шарттасты – бағындырылған әр уәлаяттың оннан төрті мырзаныкі болғай, оннан екісі оныкі», «Mırzāning qazaqlıqlarıda xıdmatı yaqıp Bihbūd Beggä bu `ināyatnı qılıp edi kim tamğada va sikkadä anıñ atı edi» (173b-174a) = «Мырзаның қазақтығында қызметі жағып, Бихбуд бекке тарту еткені бұл еді: тамға мен теңгеде оның аты таңбаланатын болды», «Qısımtay bilä Böçkä bir neçä qazaq yigitlär bilä til tuta barğanda iki böläk kāfirning čarqunčısını başıp yetmiş-seksän kişi alurlar» (309a) = «Қысымтай мен Бөшке бірнеше қазақ жігіттермен бірге тіл тұтуға барғанда, екі топ кәпірдің шапқыншысын басып, жетпіс-сексен кісіні тұтқынға алды», «Qannawj sarı yürüp qazaq yigitlärnı muxāliflardıñ xabar alğalı ilgäri ayırdıq» (336a) = «Қанауызға қарай жүріп, қазақ жігіттерін жаудан хабар алуға ілгері жібердік», «Humāyūnğa bu maḍmūnı bitildi kim ağar ḥālāğaç mu`taddun-bihi işi bolmaydur, xud oğrı bilä qazaqnı man` qılğıl!» (358b) = «Хұмаюнға бұл мазмұнда жазылды: егер қазір айтарлықтай іс болмаса, ұры мен қазақты сабасына келтірі!», «Kitin Qara Sultānning nökäri, kim elčilikkä kelgän Kamāluddin Qanaq atlıg nökärigä yibärip edi, sarḥadd begläriñning ma`āş u ixtilāṭıdın va qazaq va oğrıñning šakva u šikāyatıdın Qanaqqa nemälär bitip edi (361a)» = «Кітін Қара сұлтанның нөкері (елшілікке келген Камалуддин Қанақ атты нөкерге жіберіп еді) шекара бектерінің өзін-өзі ұстауы мен қазақ пен ұрыға

айып-шағымдарынан Қанаққа бірдеңе жазды», = «Qanaqqa ruxşat berip sarhadd beglärigä farmānlar boldı kim qazaq va oğrını man` qılıp yaxşı ma`āş u ixtilāf qılğayar» (361a) = «Қанаққа кетуге рұқсат беріп, шекара бектеріне қазақ пен ұрыны сабасына түсірсін және өздерін жақсы ұстасын деп бұйрық бердім».

«Бабырнамада» қазақ сөзінің қазіргі тілдің белсенді қабатындағы мағынасында тіркелген жері бұл: «(Сұлтан Нігәр ханымды – авт.) бірнеше жылдан соң Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошыдан тараған қазақ сұлтандарының бірі Әдік Сұлтанға берді. Хандарды Шайбани хан басып, Ташкент пен Шахрухияны алғанда, он-он екі моғол нөкерімен бірге қашып, Әдік сұлтанға барды. Әдік сұлтаннан екі қызы болды: бірін Шайбани сұлтандарына, енді бірін Сұлтан Сейіт ханның ұлы Рашид сұлтанға берді. Әдік сұлтаннан соң Қазақ ұлысының ханы Қасым хан алды. Қазақ хандары мен сұлтандарының арасында ол ұлысты Қасым хандай билеген ешкім жоқ дейді» (12a). Бұл жерде қазақ сөзі хороним (мемлекет атауы) және этноним (ұлт атауы) я болмаса политоним ретінде қолданылған. С. Ибрагимовтың пікірінше, XV ғ. қазақ сөзі өзінің саяси сипатына ие болуынан бастап (политоним – авт.) өзбек сөзінен бөлек қолданыла бастады (Ибрагимов, 1960: 71). Бабырдың немересі Акбардың өмірі туралы 1590 жылдары жазылған «Акбарнамада» (авторы: Әбіл-Фазл) қазақ пен өзбек сөздері бөлек қолданылады. «Акбарнамада» Дештіден келген *Toqal* (немесе *Tawaqal*, А. Вамбери бойынша *Tökel*) *Qazāq* туралы жазылады (Beveridge, 1973: 1099). Бұл – қазақ ханы Тәуекел хан. Бұдан басқа, дулат тайпасын билеген Шер Мұхаммедтің Моғолстандағы *qazāqı* кезеңі жайлы айтылады (Beveridge, 1973: 842). Алаша хан (Кішік хан) мен Ханике ханның (Ұлығ хан) өзбек пен қазақтардан жеңіліс табуы жайлы жазылады (Beveridge, 1973: 843).

«Бабырнамада» қазақ сөзі этноним, хоронимнен басқа «батыр», «жауынгер» мағынасында қолданылады. Әлбетте Бабыр тұсында жеке ұлт болып тармақтала бастаған қазақ-тың бұдан басқа мағынада қолданылуына жан-жақты сараптама жүргізу үшін жалпы сол замандағы қазақ жұртының құрамы, тілі, мәдениеті сияқты аспектілерді қарастыру қажет. Темір мен Бабыр билеген халықтың этникалық құрамы жайлы жүргізілген зерттеулердің жұтандығынан «қазақ – қазақ ұлтының өкілі» және «қазақ – жауынгер адам» арасын нақты ажырату қиын.

«Бабырнамада»: «Толун Қожа атты Барынның мәрт, кеменгер, қазақ жігіттерінен еді» (52a), «Ғажап мәрт және қазақ жігіт еді» (52a) т.б. мысалдарда қазақ сөзі *mardāna* (мәрт, батыл, ержүрек), *sarāmad* (үздік, біртуар, дүр) сияқты сөздермен синонимдік қатар құрайды. «Бабырнамадағы» сын есімдерді зерттеген Е. Чорбачи қазақ «батыл, ержүрек адам» (Çorbacı, 2012: 122) деп анықтайды.

Бабыр түсінігінде қазақ – жағдайды өзгертуге батылдығы жететін адам, яғни көш бастаушы. Бабыр ғазалдарын жинап, зерттеген Б. Үшелдің еңбегінде Бабырға тиесілі мына екі жолды кездестіреміз: «Hajj yolıǵa kir köngül himmat birlä / Bir qazaq er bolsa yüz ming qāfila» (Yücel, 1995: 384) = «Қажы жолына кір көңіл жігермен / бір қазақ ер болса – жүз мың керуен».

Орта ғасырдағы түркі тілінде қазақ табиғаты пассионарға жақын. Бабыр өзінің және ұлттың жағдайын өзгертудегі жолын *qazaqlıq* деп атайды. Аталған сөздің мағынасын айқындау үшін Науаидағы сөз қолданысымен салыстырамыз.

Бабыр қазақ сөзін «қазақ», «батыр», «қарақшы» мәнінде өзгелерге қатысты қолданса, қазақлық сөзін өзіне және Хұсайын Байқараға қатысты қолданады. Хұсайын Байқара (1438-1506) – астанасы Герат қаласы болған Хорасан билеушісі. Науаи қазақ деп «көшбасшы», «батыр»-ды меңзейді, ал қазақлық сөзін өз досы Хұсайын Байқараға қатысты қолданады. Науаи өзінің «Жақсылардың ғажайыптары» хамсасында Хұсайын мырзаның бұзақылықты басып, билікке қол жеткізу жолын Рүстем батыр мен оның әкесі Зал (Зұл, Зол) образдарын қатыстыра жырлайды: «Жеңіс патша (Ғазы шах) қаһарының желі бір қыңыр масақты жеңіп, әділдік суы сол масақ өскен жерді гүлдеткені: Жеңіс патшаның сәтті деген шағы еді, / Тәж алайын деп таласар таққа дәмелі / Жүз-екі жүздей кісімен болды қазақ / Жүрген жері Хорезм еді, кейде Адақ» (Навоий, 1991: 135). Ұ. Сулаймон бұл жолға мынадай түсініктеме береді: «Бұл екі жолдың мазмұны: «Сағдатты шах Ғазы патшалық тәжі үшін күресіп, мүліксіз тақ таласып жүрген уақытында жанында жүз-екі жүзге адаммен бірге көшіп, кейде Хорезм жерінде, кейде Адақта болды» (Навоий, 1991: 401). Яғни бұл жерде қазақ сөзі «мүліксіз» дегенге саяды деп көрсетеді. «Әлішер Науаи шығармалары тілінің түсіндірме сөздігі» бойынша, осындағы қазақ – «мүліксіз, үйсіз жүруші әскери» (Фозилов, 1983, II: 21). В.Державин «нөкер» деп аударарды (нукеров верных сотни две всего) (Навои, 1972: 71-72). Сюжет бойынша патша бұл әскери жорықта Рүстем батырды өлтіреді. Әкесі Зал «қанға қан» қағидасына жүгініп, жауапқа тарпақшы болады. Сонда: «Zāl dedi kim: Qazaq erkändä šah, / Tiğ çekib kim, çekär erdi sirāh...» (Навоий, 1991: 136) = «Зал: «Патша қазақ болғанда», дейді, – «Қылыш сермесе, әскері де сермейді». В. Державин қазақ болуды «шегіну» (сначала отступал великий шах) (Навои, 1972: 71-72) деп аударарды.

Сондай-ақ Науаи «Жақсылардың жиналысында» Хұсайын Байқараның қазақтығы тұсында түркі ақыны, уәзір Мәулана Наймийнің өлімі жайлы дерек келтіреді: «Ham ol ʔazratning qazaqlıqıda yara yer `ālamdin ötti» (Navoiy, 2024: 13) = «Һәм ол әзіреттің қазақтығында жараланып, дүниеден өтті». Осындағы «әзірет» – жоғарыда жырланған қадірлі Жеңіс патша, яғни Хұсайын Байқара. С. Ганиева аудармасында бұл сөйлем: «Он был ранен в одном из бранных дел своего господина и скончался» (Навои, 1970: 27). «Бранные дела» деп сәтсіз аударылған, себебі орыс тілінде «әскери іс» деген мағынасы көнерген, ойға әуел келетіні «ругательство, сквернословие». Түсіндірме сөздікте: қазақлық – қашу, қуғындағы жүріс; жалғыздық» (Фозилов, 1983, II: 21). Осындағы қазақлық сөзінің «қуғын-сүргін» еместігін, «әскери жорық» екенін жоғарыда берілген «Жақсылардың ғажайыптар» жинағындағы мысалдан білуге болады. Сонымен бірге сөзімізге дәлел ретінде Хұсайын Байқараның «қазақ» боп жүргенінен хабар беретін өзге де тілдік деректерді келтіруді жөн көрдік.

Камал ад-дин Абд ар-Раззақ Самарқандидің XV ғ. жазғаны бойынша: «Мырза Сұлтан Хұсайын Дешті Қыпшақта біраз уақыт қазақ болған. Бұл кезде Хорезмге жорыққа

аттанғанда, сол ауданның әмірлері мен сардарлары ешбір шабуылына төтеп бере алмады» (Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды, 1941: 261). Науаидың: «Жүз-екі жүздей кісімен болды қазақ / Жүрген жері Хорезм еді, кейде Адақ», – дегені осы оқиғаға байланысты.

Қазақ пен қазақлық сөздерінің түсіндірілуіндегі бірізділік болмауының себебі – тарихи жазбалардағы лексемаларды бірбеткей қарастыру. Мәселен, «Тарих-и Рашидиде» Қыпшақ даласындағы қазақтың қазақ деп аталу уәжі келесідей түсіндіріледі: «Әуел баста қашып құтылып, өз жұртынан бөлініп, біраз уақытқа дейін сергелдеңде жүргендіктен, олар қазақ деп аталды және бұл лақап оларға тиесілі болды» (Dughlat, 2004: 404). Бұдан басқа деректер танымалдыққа ие болған жоқ. Мәселен, Махмұт ибн Уәли (XVII ғ.) қазақтың аталу уәжі жайлы былай дейді: «Олар Моғолстанға келіп, бастапқыда қалмақ пен қырғыз қауымын талан-таражға салып, шекаралас аймақтарда бөрі іспетті қарақшылықпен айналысқандықтан, қазақ деп аталып кеткен» (Вали, 1933: 132).

Бабырдың қаламына ілікпеген замандастары кемде-кем. Науаида «қазақ» боп жүрген Хұсайын Байқараның қазақтығы «Бабырнамада» да сөз етіледі: «Қазақтықтарда бір мәрте Гурган өзенін жүзіп өтіп, бір топ өзбекті жақсы басты. Енді бір мәрте Сұлтан Бұ-Сейіт Мырза мен Мұхаммед Әли Бақсы бастаған үш мың кісіні шабуылға жіберді. Сұлтан Хұсайын мырза алпыс жігітпен келіп, тас-талқанын шығарды. Сұлтан Хұсайын мырзаның бір жақсы және есте қаларлық ісі бұл еді» (165a).

Науаи хамсасында Хұсайын Байқараның Рүстем батырды өлтіргендіктен сотқа тартылғандығы Бабырда сәл өзгеше беріледі. «Бабырнама» бойынша батырды өлтірген – оның өзі емес, ұлы. Оны Хұсайын Байқараның мінезін сипаттағанда жазады: «Әңгімешіл және ақжарқын кісі еді. Қылығы бірнеше ұстамсыздау болған-ды. Сөзі һәм қылығындай еді. Кейбір іс-әрекеттерінде шариятқа қатты жүгінген. Бірде кісіні өлтіргені үшін туған ұлын қан өтеуін сұрағандарға тапсырып, қазы сотына жіберді» (164b). Сондай-ақ Бабырда Хұсайын мырза келесідей суреттеледі: «Батыл және мәрт кісі еді. Өзі қылышты қатты шабатын еді, бәлкім, әр майданда қылыш шабатын-ды. Темір бек (Әмір Темір – авт.) нәсілінен дәл Сұлтан Хұсайындай қылышпен шебер шабатын ешкім мәлім емес» (164b).

Назар аударарлық жайт – Бабыр қазақ деп таныған адамдардың табиғаты ұқсас боп келеді. Оны нағашысы Алаша ханның мінезін сипаттауынан байқаймыз: «Кіші хан ағам ерекше мінезді кісі еді. Қылышпен шебер шабатын және мәрт кісі еді» (103a), «Шет жерде өскендіктен біршама ауылдық, дөрекілеу еді» (103b), «Кіші хан әділдігі мен мұсылмандығымен белгілі болған» (110b). Осы мысалдардан Алаша ханның қандай адам болғанын білеміз. Ендігі бір жерде Алаша ханның шатырын сипаттау үшін *qazaqāna* сөзін қолданады: «*Kiçikrāk çadır tikiptürlär. Yaqa yerdä ulğayğan üçün çadır va olturur yeri betakallufāna va qazaqāna – qavun va üzüm va rikābxāna aşıyası tamām özi olturur çadırda*» (108b) = «Кішірек шатыр тігілді. Шалғайда өскендіктен болар, шатыры мен отыратын жері қарапайым, қазақы: қауын, жүзім, ат әбзелдері – бәрі өзі отырған шатырда».

Шығыс жазба ескерткіштерін зерттеген Жу-Юп Ли (Lee, 2013: 39), славян жазбаларындағы қазақ, казак, козак т.б. нұсқаларын теріп зерттеген Г. Благова (Благова

1970: 145) қазақ тұлғасы, кем дегенде бастапқыда, «батыр», «жауынгер» мағынасын білдіргенін жеткізеді. Г. Благова бұл сөздің орыс деректерінде семантикалық өзгерісін де тілге тиек етеді. Бұл мәселедегі саяси компонентті М. Дулатұлы «Қазақ-қырғыздың аты, тегін теріс ұғыну», «Қазақ қалай қырғыз атанды» т.б. (Дулатұлы, 2013: 198-214) мақалаларында қарастырады.

Сөзді дұрыс аудару үшін тарихи контекстіні ескеру қажет. Қазақ сөзін теріс аударушылар я көшпелі мәдениетті жете түсінбейді, я біле тұра саналы түрде бұрмалайды. Бұрыннан пайда болған «қазақ – өз билеушісі я ру-тайпасы қуып жібергендіктен, айдаланы кезіп, үйсіз-күйсіз жүруге дұшар болған адам» деген пікір әлі күнге дейін танымал. Біздің пікірімізше, Бабыр түсінігіндегі қазақ қазіргі қазақ этнонимінің аталу уәжіне сәйкес келеді және ол бойынша қазақ – түзге шығып, соғысуға шыңдалған батыр.

Көшпелі мәдениеттің сақшысы қазақ түзге шығады (жорыққа, саятшылыққа, барымтаға). Мал-мүлкін ағайындарына уақытша сеніп тапсырады. Түзде жүргенде, әсіресе әскери жорықта көп тұрақтамай, жылдам жүру қажет болғандықтан, әлбетте, өзімен бірге үйін көшірмейді – тек керек-жарағын (қару-жарақ, ат әбзелдері, азық, шатыр) алып жүреді. Көп жағдайда ат үстінде де ұйықтайтын болған. Батыр табиғатына төзімділік, шыдамдылық мінез тән және нәзік поэзияға жақын отырықшы мәдениеттегі жұрт үшін бұл сырт көзге дөрекі де көрінген. Қазақ тілінде «дұрыс» сөзінің ол кезде «тура» мағынасымен қатар «дөрекі»-ні де білдіргені сондықтан. Әскери әлеуетін жоғалпау үшін жауынгер ел жаңа жерлерді, халықтарды жаулап жүрді. М. Дулатұлы: «Арғы атасы түріктен бөлінбей тұрған заманда да, соңына өз алдына жұрт болып жүрген заманда да, қазақ жауынгер ел болып, кез келген жұрттың бәрімен соғыса бергені анық. Соғыста жеңген елдерін шауып алып, жетім-жесірді олжа қылып, ұлын құл, қызын күң етіп жүргені де мәлім» (Дулатұлы, 2013: 208). Қазақ жұрты әуел баста басқыншы саясатты ұстанған. Ұланғайыр жерді бағындырғаннан кейін қорғау саясатына көшті. Бұны Қазыбек би де атап өтеді: «Қазақ деген мал баққан елміз, ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Елімізден құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп найзасына жылқының қылын таққан елміз» (Зиманов, 2001: 263).

С. Дэйлдың пікірінше, Бабыр *qazaqāna* сөзін жақтырмау мәнінде қаңғыбастың шатырын меңзейді: «*Sadiq* (қарапайым), *rusta'ī* (ауылдық), *qazakanah* (қаңғыбастай)... Ағасының шатырына барған ол қауынның қабығы, жүзім мен ат әбзелдерінің ұқыпсыз, жиюсыз жатқанын айтады» (Dale, 2018: 29). «Бабырнаманың» ағылшын тіліндегі соңғы аудармасын жасаған У.М. Тэкстон *betakallufāna* мен *qazaqāna* сөздерін біріктіріп, *robber's den* «қарақшы үйі» (Thackston, 1993: 220) деп аударады. Түрік зерттеушілерінде: *qazaqāna* «қазақтарға тән, қазақша» (Akgül, 2020: 861; Öztürk, 2021: 484).

Бабыр синонимия әдісін шебер пайдаланады: шет тілінен сөзді берсе, көп жағдайда, қасына ана тілінен баламасын қосып отырған және керісінше (осылай жасау стилистикалық әдіс болумен қатар түсіндіру қызметін де атқарса керек). Сондықтан контекстіге назар аударайық. Шатырдың ішкі жағдайын сипаттағанда *qazaqāna* сөзімен

бірге *betakallufāna* сөзі қолданылған. Хинди тілінде кездесетін бұл сөздің мағынасын Дж. Шекспир «familiarily» (Shakespeare, 1848: 2298) «қарапайым», «сән-салтанатсыз» деп береді. «Бабырнама» мәтінінде бұдан басқа: Бабыр кептерхана төбесіндегі отырыс кезінде жолда келе жатқан елші Дәруиш Мұхаммедті көреді. Оған: «Tura va toqqa bilā elčilik qılurnı qoıǵıl! *Betakallufāna* kelgil!» (237b) = «Тоғра-тоғаңмен қоса елшілік қылуды қой! Бәлсінбей кел!», – дейді. Сондай-ақ әкесі Омар Шейхтің мінезін: «keymäktä va yemäktä *betakalluf* edi» (7a) = «киімді де, асты да таңдамайтын еді», – деп сипаттайды. Демек *qazaqāna* – «қарапайым». Сонымен бірге кейбір басылымдарда бұл сөздің *qaraqāna* деп берілуі де көңіл аудартады (Thackston, 1993: 220). Ә. Нұрмағамбетов қазақ тілінде «жеке басы, соқа басы» мағынасындағы *қарақан*, *қарақан басы* сөздерін чуваш тіліндегі «сыңар» мағыналы *харахан* сөзімен байланыстырады (Нұрмағамбетов, 1994: 162). Айта кетерлігі, *қазақ* сөзі «үйлі болып бөлек шыққан адам» деген мағынаны да береді. Арабтанушы Қ. Қыдырбаев 1245 жылғы қыпшақ-араб сөздігіндегі қазақ сөзінің анықтамасына талдау жасай отырып, оның отбасылық жағдайды білдіретін «үйге кірген, үйлі болған, бөлінген, бөлініп еншісін алған» мағынасын көрсетеді (Қыдырбаев, 2016).

«Бабырнамада» түрлі нұсқада келгендіктен, «Жазба деректерде *қазақ* пен *қарақ* деп беріліп жүргеннің дені бір ме?» деген сұраққа жауап іздеу қажет. Мәселен, ғазнауид әулетінен бастап Бабырдың немересі Акбар патшаның билігіне дейінгі тарихи оқиғаларды XVII ғ. хатқа түсірген Қожа Низамуддин Ахмедтің «*Tabaqāt-i-Akbarī*» жазбасында Жапар ханның әкесінің есімі қолжазбада бірде *Qazāq Khān*, бірде *Qarāq Khān* деп таңбаланған (Ahmad, 1936: 311, 679). Жазба ескерткіштерде *qazaq* – *qaraq* ауысуы кездесіп жатады. XIX ғ. шағатай-осман сөздігін құрастырған Шейх Сүлеймен Әпенді Өзбеки әл-Бұхари еңбегінде *қазақшы* тұлғасы «қарақшы, ұрлықшы» мағынасында берілген (Ünlü, 2013: 601). Бұл емле қатесі ме, әлде фонетикалық нұсқа ма (түркі тілдерінде *r-z* ауысуы) – бұл сұраққа сөздің этимологиясын талдағанда жауап берген абзал.

«Ұлық болсаң – кішік бол» деп, ұрпағын тәрбиелеген қазақтың ділінде қарапайымдылық бар. Бұны Бабырдың Хұсайын Байқараның мінезін сипаттағанынан білеміз: «Жасына һәм салтанат құрған ұлық патша екеніне қарамастан, кішідей қошқар ұстап, кептерлермен ойнайтын еді. Тауыстарды ұрысқа салатын еді» (164b-165a). Бұл жерде қарапайымдылық та, жастыққа тән сотқарлық нышаны да бар. Сонымен бірге Бабыр Алаша ханың (Кішік хан) осыған ұқсас мінезін, оның кішіпейілдігін сипаттайды.

Қазақ деп Бабыр келесідей адамды таниды: 1) әскери өнерді жете меңгерген адам; қылышпен шебер шапқыласатын адам; 2) ісі мен сөзінде нәзіктігі жоқ яки ісі мен сөзі ажырамайтын турашылдық; 3) әділетке негізделген идеология бойынша өмір сүретін адам; 4) қарапайым адам; 5) сотқарлығы бар адам. Бұлардың бәрі *qazaq* ядросының семантикалық өрісінде жатыр. Осындағы «дөрекіліктеу» дегенінің тағы бір себебі – Бабыр өз ортасының адамы және қазақтықта көп жүрумен бірге ақын-жазушылармен де көп сұқбат құрған. Осы тұстан қарағанда, Бабырдың маргиналдық сипаты байқалады: қазақтықта көп жүргенін жеткізсе де, көшпенді қазақ сияқты аса шебер жауынгер болмаған; отырықшы аристократияға тән нәзік табиғаты болғанымен, Науаи сияқты

шебер ақын ретінде аты шықпаған және керісінше – екі мәдениеттің де озық сипаттарын (турашылдық, батылдық, жазушылық, архитектура қолдаушысы т.б.) бойына сіңірген тарихи тұлға.

«Бабырнамада» «сотқар адам» семасы гиперболизацияланып, «қарақшы» мағынасында екі рет қолданылады: «Хұсайынға бұл мазмұнда жазылды: егер әзірге өзінде айтарлықтай іс болмаса, ұры мен қазақты сабасына келтір!» (358b), «Кітін Қара сұлтанның нөкері (елшілікке келген Камалуддин Қанақ атты нөкерге жіберіп еді) шекара бектерінің өзін-өзі ұстауы мен қазақ пен ұрыға айып-шағымдарынан Қанаққа бірдеңе жазды. Қанақ ол келген кісіні мұнда жіберді. Қанаққа кетуге рұқсат беріп, шекара бектеріне қазақ пен ұрыны сабасына түсірсін және өздерін жақсы ұстасын деп бұйрық бердім» (361a). Неліктен Бабыр «қарақшыны» білдіру үшін (*oğrı* «ұры» сөзімен қатар келгеннің қарақшы екені дау туғызбайды) Науаи сияқты *qaraqçı* (Фозилов, 1983, II: 36) тұлғасын емес, *qazaq* тұлғасын қолданды? Бұны лингвистикалық-экстралингвистикалық факторларға мән беріп түсіндіруге болады.

Ең алдымен ескерілетін жайт – «қарақшы» мағыналы қазақ мәтін құрылымы жағынан ең соңында қолданылады. Бұған дейін кездескен жердің ешқайсында қазақ «қарақшыны» айқын білдірмеген. Баяндалып жатқан оқиғалар кезіндегі Бабыр – Кабул мен Үндістан билеуші. Бұған дейін билік үшін күрескен Бабыр болған.

Қазақ сөзінің «қарақшы» мағынасында қолданылу сипаты тарихи оқиғалар мен автордың оған деген тілдік реакциясына қатысты. Темір әулеті мен Шайбани әулетінің Орта Азиядағы билік үшін күресі Бабырға қатты әсер етті. Бабыр өзінің қарсыласы Шайбани/ Шайбақ ханға және ол бастаған елге қатысты ойын ашық жеткізеді: «Özbäg dek yat yağı Xurāsānnı aldı» (208a) = «Өзбектей жат жау Хорасанды алды», «Özbäg va Şıbaq Xan dek yat el va qan duşman jamî Temür Begning awlâdının eligidäki vilâyatqa mutaşarrif boldılar» (213a) = «Өзбек пен Шыбақ хандай (Шайбақ/ Шайбани – авт.) жат ел мен қан дұшпан барлық Темір бек әулетінің қолындағы уәлаятқа қожайын болды», «Yana jamî Māvarānnahr vilâyatları Özbäg xavānîn u salâtînining taşarrufida edi. Yüz minggä yavuuq çerigläri bar erdi. Qadimî duşman edi» (270a) = Енді барлық Мәуераннахр уәлаяттары өзбек хандары мен сұлтандарының билігінде еді. Жүз мыңға жуық әскері бар еді. Байырғыдан дұшпан еді» т.б. III. Құдайбердіұлы Қасым ханның бұл әулетаралық соғыста аталас Шайбани ханды қолдағанын хабарлайды (Құдайбердіұлы, 2018: 125). Сонымен қатар «Бабырнамада» Хұсайын Байқараның қолбасшысы Зуннун Арғын әскерінің де Шайбани ханнан жеңіліс табуы баяндалады. Демек Қыпшақтағы қазақтардың қолдамауы (Қасым ханның әйелі – Бабырдың нағашы тәтесі Сұлтан Нігәр ханым), Зуннун Арғынның жеңілісі (1507 ж.) ақырында Бабырдың Ауғанстан, Үндістанға барып, өз мемлекетінің негізін қалауына әкелді. Бұл тарихи оқиғалардың нәтижесі Бабырдың өмір соңында қазақ сөзін жағымсыз мәнде қолдануына себеп болуы мүмкін.

Стилистикалық табиғаты жан-жақты «Бабырнамада» аталған мағынадағы қазақ сөзі хат ішінде жазылғанын да ескеру қажет. Г.Ф. Благова XV-XVI ғ. тимуридтік Мәуераннахрдағы тілдік жағдайды қарастыру барысында «канцелярлық жазба тіл»

аясында Бабырдың әкесі Омар Шейх хаттарына түркі-ирандық билингвизм тән деп топшылайды (Благова, 1986: 47). Л. Будагов: «шағ. **قزاق** еркін, қаңғыбас, мүлкі жоқ адам; қарақшы» (Будагов, 1871: 54) деп көрсетеді. А. Самойлович Л. Будаговтың осылай анықтама беруін Фазлуллахан Барластың «Лұғати түркі» сөздігімен байланыстырады. «Лұғати түркі» – Бабырдың ұрпағы Сұлтан Мұхаммед Аурангазеб Баһадүрдің бұйрығымен жазылған 1779 жылғы сөздік (Султанова, 1991: 39). Бұл сөздікте араб әліпбиімен жазылған қазақ **قزاق** сөзі қарақ **قراق** тұлғасымен шатастырылған және Л. Будагов сол күйі алған деп топшылайды (Самойлович, 1927: 5-16).

Бабырдың жазбаларынан оның Орта Азия, Кабул, Үндістан елдеріндегі ресми іс саласынан жете хабардар екенін байқаймыз («Бабырнамада» хаттар, бұйрықтар, кіріс есептер бар; елдердің саяси дискурсы талданады). Демек Бабыр қазақ тұлғасының өзге елдің тілінде қолданылу сипатын білмеуі мүмкін емес. Бабыр билік еткен Ауғанстан, Үндістандағы елдердің тілінде *qazaq* сөзі нендей мағына беретініне шолу жасайық.

Г. Рамстед пушту тіліндегі (шығыс иран тілдер тобы, Ауғанстан тілінің ресми тілі) сөздердің этимологиясын қарастыру барысында *qazaq* тұлғасының «сарбаз» мағынасымен қатар «қарақшы» мағынасында қолданылатынын көрсетеді: «*Qazzāq* «қазақ», «қарақшы» < монғ. *qazdōy*, *qazōy* «қазақ», «сарбаз»; түрк. *qazaq*» (Ramstedt, 1905: 5). Г. Дерфер де бұл деректі келтіреді (Doerfer, 1967: 468).

С.У. Фэллоның көрсетуінше, урду тілінде (үнді-арий тіл тобы, үндістани тілінің функционалдық стилі): «*qazzāq* ұры; пайда үшін күресуші; қарақшы; қазақ (Cossack); топпен қарақшылық жасаушы; кейде ат үстінде қарақшылық жасаушы». Сондай-ақ ғалым *qazzāq-i ajal* «ажал періштесі» (the angel of death), «*Khudā razzāq*, *bandā qazzāq*» «Құдай – жан беруші, пенде – жан алушы» («God the giver, man the slayer») сияқты фольклорлық деректерді келтіреді (Fallon, 1976: 886).

М. Дулатұлы қазақ пен *алаш* сөздерінің бір мағына беретінін анықтайды. Ш.Құдайбердіұлы сөз еткен аңызды мысал келтіреді. Шәкәрім *алаш* сөзі туралы этимологияны «Бабырнамадан» алғандықтан, мәтіннің тура өзінен үзіндіні келтіреміз: «Сұлтан Махмұт ханнан кіші Сұлтан Ахмет хан еді. Есімі «Алаша хан» ретінде мәшһүр. Алашаның аталу уәжі бұл – қалмақ пен моғол тілінде өлтірушіні «алашы» дейді. Қалмақты бірнеше мәрте басып, қалың кісіні қырғаны үшін «алашы» деп қайта ұрандатқаннан «Алаша» болыпты» (11b). Х. Досмұхаметұлы *алашы* сөзі қалмақ тілінде «өлтіргіш», «аямаушы», «жауынгер», «аңшы» сияқты мағыналарды білдіретінін айтады (Дулатұлы, 2013: 212). Демек семантикасы «қазақ»-қа сәйкес келеді, яғни қазақ пен *алаш* – синонимдер. М. Дулатұлының пікірінше, «қазақ», «алаш» сөздерінің түбінде бір көмескілік бар және «алаш» қазаққа ұран боп қалған деген мәнісі ақиқатқа жақын (Дулатұлы, 2013: 212-213). Махмұт ибн Уәлидің қазақтардың қалмақтарды бөрідей шақпандықтан қазақ деп аталғанын көрсетуі (Вали, 1933: 132), *алаш* сөзінің «өлтіруші» мағынасында қолданылуы, «*Khudā razzāq*, *bandā qazzāq*» «Құдай – беруші, пенде – өлтіруші» дегенде қазақ сөзінің де «өлтіруші» деп берілуі бастапқыда бұл этнонимнің экзоэтноним ретінде қолданылу ықтималдығын көрсетеді. М. Дулатұлының Х ғ. өзінде

қазақтың жеке жұрт болғандығын айтуы (Дулатұлы, 2013: 214), Р. Сыздықтың алаштың XIII ғ. өзінде болғанын көрсетуі (Сыздықова, 1989: 48) және аталған жұрт атауларының синоним болуы заңды көрінеді. Р. Сыздық *алаш* сөзінің түп-төркінін қарастыра келе, оның «ел, жұрт», «қазақ қауымы», «өз руластары», «жақыны, айналасы», «жау, жат» сияқты мағыналарын ажыратып, соңғы жағымсыз мағынаны моңғол, қалмақ тілдеріндегі қолданысымен байланыстырады. Ғалымның өз сөзі: «Монғолша *алач* сөзінің бір мағынасы «кісі өлтіруші, жан алғыш», қалмақ тілінде *алач* – «баскесер». Бұл сөздің қазақ тіліндегі «жау, дұшпан» мағынасында қолданылуына оның моңғол тілдеріндегі ұғымы да себепкер болуы мүмкін, яғни *алаш* сөзінің «кісі өлтіргіш», одан шыққан ауыспалы мағына «жау, дұшпан» деген ұғымы қазақ тілінде өте ертеден келе жатуы ықтимал, яғни бұл сөз осы мағынада түркі-моңғол тілдеріне ортақ сөз болуы да мүмкін немесе соңғы ғасырларда үнемі сыртқы жауларының бірі болып келген моңғол тайпалары – қалмақтар мен жоңғарлардың тіліндегіше «жан алғыш, баскесер» мағынасынан ауысып, «жау, жат» мағынасында қолданылып кетуі мүмкін» (35-36). Десек те, екі тұлғаның бойында «батыр», «жауынгер», «өлтіруші» мағыналары бар. Көшпенділерде және жалпы дүние жүзінде бар ұлттар тарихында жауды үрейлендіретін ұрандарды қолданғаны мәлім. Кейіннен ол ұрандар ұлт атауына айналып жатқан. Және керісінше ұлт атауы ұрандатылатын болған. Жаугершілік заманда қара халықтың да өзінің батыр жұрттан екенін айтудың маңызы болған. Ол әлеуметтік жеңілдіктер мен қауіпсіздікті қамтамасыз еткен. Қазақ жұртына қорлық жасағандар қылмыстың жазасы болатынын білген. Ә. Қайдардың: «Қазақ – «Алаш» ұранды халық» (Ел аузында көп айтылатын сөз) < Өтебойдақтың жазуына қарағанда (Шипагерлік баяны, 21-6.), ол бұл сөзді («Алаш ұранды күллі қазақ» дегенді) кезінде Әз Жәнібектің өз аузынан естіген екен. Қазақ шежіресінде «Қазақ халқы – алты Алаштың бір баласы», сондықтан алтауына ортақ Алаш ұранды қазақтың да ортақ ұраны саналады деген әңгіме бар >» (Қайдар, 2008: 13), – деуі де осыған сәйкес келеді.

Сөйтіп, *қазақ* деген – Бабырда «үйсіз-күйсіз кезбе адам» емес, – батыр. Мысалы: «Толун Қожа Моғолды екі-үш жүз қазақ жігіттермен шабуылға жібердік» (39а), «Осы қыстауда болғанда Құдайберді Тушы (бек қылып енді жоғарылатқан едім) екі-үш мәрте шабуылдап, Танбалдың қазағын басып, бастарын кесіп әкелді. Сондай-ақ Әндіжан мен Ош маңынан қазақ жігіттер айла қолданып, тынбай жылқыларын айдап, кісілерін өлтіріп, әбден әлсіретті» (71а), «Ахсида уақытша қойылған Қасым Ғажап азын-аулақ қазақ соңына шығып, қуалап, Бихрата арқылы Ходжент өзенінен өтті» (72а), «Қысымтай мен Бөшке бірнеше қазақ жігіттермен тіл тұта барғанда, екі топ кәпірдің шапқыншысын басып, жетпіс-сексен кісіні тұтқынға алды» (309а). «Өзеннен өтіп, ара қонып, Қаннауыжға жүрдік. Қанауыжға қарай жүріп, қазақ жігіттерін жаудан хабар алуға ілгері жібердік» (336а). Осындағы *қазақ жігіті* «барлаушы», «қуғыншы», «партизан» дегенге сәйкес келеді. Барлау, қудалау, жазалау, барымталау сияқты әрекеттерге шапшаң әрекет етуге жатыққан, қаруды шебер пайдаланатын батырларды жұмылдырған. Бұны «Бабырнама» мәтіні де қуаттайды. Мәселен, «Қысымтай мен Бөшке бірнеше қазақ жігіттермен бірге

тіл тұта барғанда, екі топ кәпірдің шапқыншысын басып, жетпіс-сексен кісіні тұтқынға алды» сөйлеміндегі «тіл тұту» әрекеті – әскери өнердегі аса маңызды тактикалық әрекеттердің бірі. Тіл тұту – барлаушы топтың мәліметке қол жеткізу үшін жау адамын тұтқындауы. Бұл әрекет тұтқиылдан жасалады және әскери өнерді білуді талап етеді. Айта кетерлігі, V-VII ғ. византийлік әскери трактаттарда «тіл тұтқындау» тіркесінің денотаты Бабырдағыдай (Кучма, 1984: 34). Қысымтай мен Бөшкенің арнайы жасақты басқарғандығы жайлы «Бабырнаманың» мына жерінде айтылады: «Жаудың соңынан жүргенде Ыбырайымның шыққаны күтілгендіктен, арнайы топтан Қысымтай мырза, Баба Жора және Бөшке басшылығымен қуғыншы дайындадық. Аграға жеткенше шұғыл барып тұтқындауын бұйырдым» (267b). Демек осындағы қазақ жігіттері – шұғыл әрекет етуші арнайы әскери топ (*xāṣṣa tabın*) сарбаздары.

«Бабырнама» мәтінінде 14 жерде тіркелген *qazaq* сөзімен қатар *qazaqlıq* сөзі де белсенді қолданылған (18 рет).

«Бабырнама» мәтінінде *qazaqlıq* сөзі 1) «саяси дүрбелеңде билік етуге дәмелі адамның өз ізбасарларымен, жұртымен түзге шығып күш жинауы»; 2) «әскери жорық»; 3) «барымта». Бұны шартты жіктеу деп есептеген абзал, өйткені бұның бәрі бір құбылыстың сипаттарына жатады.

«Екінші қызы – менің анам Құтлық Нігәр ханым. Көбінесе қазақтық пен бүлінген кездері менімен бірге еді» (11a). Бұл үзіндідегі мағынасы жайлы И. Жеменей: «Бабыр анасын қарақшылық пен барымта жасауға өзімен бірге алып жүрмесі анық. Сондықтан «қазақ + лық» аталған мәтінде орталық биліктен шеттеп, еркін жүрісті меңзейді», – дейді де, бұл кезеңге көшудің 3 себебін көрсетеді: 1) таққа таласқан қарсыластың қуатты болуынан даланы пана тұтып, қашқын күйде жүруі; 2) орталық билікке бағынғысы келмейтіндер далада аң аулап, сәтті уақытын күтіп тіршілік ете тұруы; 3) болмыс-табиғаты қалалық тіршілікті сүймейтін жандар, қазақылық өмір салтын ұстанады. Олар – даладағы еркін өмірді қалайтын адамдар (Жеменей, 2023: 12).

«Қазақтықтарда Масча таулы аймағынан Сұлтан Махмұт хан қасына баруға шешім қабылдағанда, Қасым бек ажырап, Хұсраушах қасына кетті» (14a). И. Жеменейдің пікірінше, бұл сөйлемде *qazaqlıq* «еркін өмір салтындағы далалық» деген мағынада қолданылған: «Бұл адамдар өмірден шаршап-шалдыққанда жайлауға барып демалып, бой жазған жағдайды меңзейді. Екінші жағынан түркілер қаншалықты қалада тұрса да далаға, оның еркін өміріне сағынышы жоғалмаған» (Жеменей, 2023: 13). Бұл дәл емес деп есептейміз, себебі мәнмәтін бойынша басқа себеп меңзеліп тұр. Осындағы Қасым бек тұрақсыздық, қиындық кезінде Бабырдан бөлініп, Хұсрау шахқа қосылады, ал ол өз кезегінде қол астындағы адамдарымен Бабыр билігіне қарсы қол көтереді. «Ойыма келгені: «Бұлай таудан-тауға алахан-аламан боп, уәлаятымыз жоқ, жеріміз жоқ жүргеніміз бекер. Хан қасына (нағашы ағасы Махмұт хан/ Ханике – авт.) Ташкентке жылдам бару керек. Қасым бек бұл жүруге риза болмады» (99b) – бұл үзінді Бабырдың жайлауға демалуға бармағанын көрсетеді. Бабырдың түсінігіндегі қазақтық – қауіп-қатерге толы қиын кезең. «Қазақтықтан, пәлекеттен азат болып, уәлаятты қайтарған

шағымда бұл бір ғажап мезгілсіз жеңіліс еді» (65b), «Менімен бірге қазақтықта, бейнетте болған кісілерге қысым көрсете бастады» (74b) т.б. – бұл мысалдардан да Бабырдың *qazaqlıq* деп қауіп-қатерлі кезеңді білдіргенін аңғарамыз. «Бұл қыста сарбаздардың кейбірі бізбен бірге қазақтықта жүре алмай, Әндіжанға баруға рұқсат сұрады» (97b), «Мырзаның қазақтығында қызметі жағып, Бихбуд бекке тарту еткені бұл еді: тамға мен теңгеде оның аты таңбаланатын болды» (174a), «Қазақтықта бір мәрте Гурган өзенінен жүзіп өтіп, бір топ өзбекті жақсы басты» (165a) т.б. – бұл жерде осындай қиын жағдайды өзгертуге бағытталған іс-шаралар кешені меңзеледі. Қазақтықта жаңа жерлерді жаулап алу, барымтамен айналысу т.б. әрекеттер жасалады. Мысалы, әскери жорық кезінде бағындырылған елдерді үлестіру бойынша Сұлтан-Хұсайын мырза мен Мұзаффар Барлас арасындағы шартты талқылайды: «Енді бірі Мұзаффар Барлас. Мырзаның қазақтықтарына қатысты. Соншама мейірімділік танытатындай мырзаға қай әрекеті жаққанын білмеймін. Дәрежесі бұл ретте еді: Сұлтан Хұсайын мырза қазақтықта онымен бірге бұлай шарттасты – бағындырылған әр уәлаяттың оннан төртті мырзаныкі болғай, оннан екісі оныкі» (170a-170b). Сонымен бірге «қарақшылық» мағынасында да қолданылады: «Бірнеше күннен соң кеңесіп мынадай шешімге келдік: Әндіжанда қыстайтындықтан, жаудың адамдарына еш зарар-нұқсан жетпес, бәлкім ұрылық пен қазақтық арқылы күшеюі ықтимал» (70b), «Айдалған ел ол тараптан-бұл тараптан жиылып келді. Кейбір абадан-абадан жігіттер осы айдағанмен Ошқа жетіпті. Бұл жағдай былай болды: Айуп Бегшіктің түменіндегі бірнеше моғол Ошта бізден ажырап, қазақтыққа Әндіжан айналасына келген болатын» (105a).

Нәтижелер

«Бабырнама» мәтінінде *qazaq* (13~14), *qazaqlıq* (17~18), *qazaqāna* (?) тұлғалары анықталған. *Qazaq* – 1. а. зат е. Қазақ елі мен ұлты, оның өкілі (12a); 2. а. сын е. батыл, ержүрек (39a, 52a,); b. *қазақ, қазақ жігіт* зат е. батыр, партизан, барлаушы (71a, 309a, 336a,); 3. зат е. қарақшы (358b, 361a). *Qazaqāna* – сын е. қарапайым (108b). *Qazaqlıq* – 1. а. зат е. саяси тұрақсыздықта билеушінің өз жақтастарымен түзге шығып кетіп, күн көрген кездегі хәлі (11a, 14a, 20a, 39b, 64a, 65b, 74b, 164a,); b. зат е. билікке қол жеткізу жолындағы әрекеттер кешені (әскери жорық, саятшылық, барымта) (15a, 97b, 144a, 106a, 165a, 170a, 170b, 173b,); c. зат е. қарақшылық (70b, 105a).

Қорытынды

Қазақ пен қазақтықтың тарихтан белгілі және «Бабырнамада» түсіндірілген табиғаты – батырлардың көш бастап, жаңа жерлерді жаулауы, нәтижесінде жұртты құтты мекенге жайғастыруы. Тарихтан белгілі мысалдар: Хұсайын Байқара өз жұртымен қазақ боп жүріп Хорасан билеушісі атанады (билік құрған жылы 1469-1506); Бабыр өз жұртымен қазақ боп жүріп Кабул мен Үндістан билеушісі атанады (Мәуераннах әмірі (1497-1498); Ферғана

әмірі (1494-1500); Кабул әмірі (1504-1530); Дели сұлтанатының патшасы (1526-1530)); Керей мен Жәнібек сұлтандар қазақ боп жүріп Қазақ хандығын құрайды, (билік құрған жылдары: Керей хан (1465-1474), Жәнібек хан (1474-1480), ал Қасым хан (1511-1521) ата жолын қуып, Қазақ хандығының іргетасын нығайтады, қазаққа ұланғайыр жерді мұра қып қалдырады. Осылардың ішінде ұлт атауын сақтап қалған бір ғана ұлт бар, ол – қазақ. Кезінде қазақ атауын тартып алған болатын. Алаш зиялыларының күшімен ұлтқа қайтарылған. Сырт тұлғасы бар болғанымен, семантикасы бұрмаланып келген. Сол себепті ұлттық болмысты сақтап қалу жолында лингвистикалық зерттеулердің өзектілігі байқалады. Бұған қоса қазақтық парадигмасының ұлт тәрбиесінде белсенді қолданылуы қажет. Ол үшін қазақ ұлтының сөзін, тарихын түгендеп, зерттеу маңызды.

Әдебиет

- Бабыр З.М., 2023. Бабырнама / ауд. И. Жеменей. Алматы: Дарын. 458 б.
- Благова Г.Ф., 1970. Исторические взаимоотношения слов казак и казах // В сб. Этнонимы. Москва: Наука. С. 134-159.
- Благова Г.Ф., 1986. О языковой ситуации в тимуридском Мавераннахре (рубеж XV-XVI вв.) // Turcologica 1986: К восьмидесятилетию академика А.Н. Кононова. С. 42-52.
- Будагов Л.З., 1871. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий со включением употребительнейших слов арабских и персидских. СПб.: Изд. АН. Т. 2. 415 с.
- Дулат М.А., 2020. Тарих-и Рашиди / ауд. И. Жеменей. Алматы: Қазақ университеті. 367 б.
- Дулатұлы М., 2013. Шығармалар жинағы. Алматы: Өлке. 288 б.
- Жанұзақ Т., 2015. «Қазақ» аты қайдан шыққан? // А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы. №3. Б. 27-33.
- Зиманов С.З., 2001. Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер және зерттеулер. Алматы: Жеті жарғы. 220 б.
- Ибрагимов С.К., 1960. Еще раз о термине «казах» // В кн.: Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. ТИИАЭ АН КазССР. Т. 8. С. 66-71.
- Кучма В.В., 1984. «Стратегикос» Онасандра и «Стратегикон Маврикия»: опыт сравнительной характеристики // Византийский временник. 45 (70). С. 20-34.
- Қайдар Ә., 2008. Қазақ қандай халық? Алматы: Дайк-Пресс. 652 б.
- Қажымұрат Т., 2021. Қазақ тарихындағы «ту», «байрақ», «жалау» ұғымдары туралы // Архив хабаршысы. Нұр-Сұлтан қ. №1-2. Б. 35-43.
- Құдайбердұлы Ш., 2018. Шығармалары. Астана: Фолиант. 2-том. 376 б.
- Қыдырбаев Қ., 2016. «Қазақ» сөзінің мағынасы қандай? (1245 жылы жарық көрген қыпшақ-араб сөздігінің қолжазбасы негізінде). 11.06.2016. [Электрондық ресурс] – URL: <https://www.muftiyat.kz/kk/articles/islam-and-society/2016-06-11/19453-aza-szn-mayinasyi-andaj-1245-zhyilyi-zharyi-krge/> (қаралған күні: 16.04.2024).
- Левшин А.И., 1832. Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казачьих орд и степей. СПб.: Типография Карла Крайя. Ч. 2: Исторические известия. 330 с.
- Малов С.Е., 1947. Мир Алишера Навои в истории тюркских литератур и языков Средней и Центральной Азии // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. 6 (6). С. 474-480.

- Махмуд ибн Вали, 1933. Бахр ал-асрор, ркп. ИВ АН УЗССР. № 1375. fol. 132a
- Навои А., 1970. Сочинения в десяти томах. IX: Собрание избранных. Жизнеописание Сайида Хасана Ардашера. Жизнеописание Пахлавана Мухаммада. Перевод Суйимы Ганиевой. Ташкент: Фан. 219 с.
- Навои А., 1972. Поэмы. Перевод со староузбекского. Москва: «Художественная литература». 828 с.
- Навоий А., 1991. Мукаммал асарлар тўплами. Еттинчи том. Хамса: Ҳайратул-аброр. Тошкент: Фан. 422 б.
- Нұрмағамбетов Ә., 1994. Бес жүз бес сөз: (сөз төркіні). Алматы: Рауан. 303 б.
- Самойлович А., 1927. О слове «казак» // Сб. «Кзаки». Л. С. 5-16.
- Самойлович А.Н., 2005. Тюркское языкознание. Филология. Руника / Сост. и отв. ред. Г.Ф. Благова, Д.М. Насилов. М.: Восточная литература. 1053 с.
- Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, 1941. II: Изв. из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обр. А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. Москва: Изд. АН СССР. 308 с.
- Содиқов Қ., 2022. Бобурнинг тил билими борасидаги қарашларига бир боқиш («Бобурнома» мисолида) // *Sharq ma'shali*. Б. 30-46.
- Султанова Н.К., 1991. Лексикографический памятник, созданный бабуридами в Индии // *Ўзбекистонда ижтимоий фанлар*. №9. С. 39-42.
- Сыздыкова Р.Г., 1989. Язык «Жами`ат-тауарих» Жалаири. Алма-ата: Наука. 242 с.
- Сыздыкова Р., 2014. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). Көптомдық шығармалар жинағы. Алматы: «Ел-шежіре». 411 б.
- Тынышпаев М., 1925. Материалы к истории киргиз-казакского народа. Ташкент: Восточное Отделение Киргизского Государственного Издательства. 70 с.
- Фозилов Э.Ф., 1983-1985. Алишер Навоий асарлари тили изоҳли луғати. Тўрт томлиқ. Тошкент: Фан. 1983. I. 1983. 656 с. II 644 с. 1984. III 624 б. IV. 1985. 636 б.
- Abu-l-Fazl, 1973. The Akbarnama (English translation) / translated from the Persian by H. Beveridge. Delhi: Rare books. 1200 p.
- Akgül S., 2020. Bâbürnâme'nin Haydarâbâd nüshasının transkripsiyonu ve söz dizimi incelemesi: doktora tezi. İstanbul: İstanbul üniversitesi. 1272 b.
- Beveridge A.S., 1902. Further Notes on the MSS. of the Turkī Text of Bābar's Memoirs // *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. Cambridge University Press. P. 653-659.
- Boeschoten H., 2022. A Dictionary of Early Middle Turkic. Leiden: Brill. 608 p.
- Çorbacı E., 2012. Babürname'de sıfatlar. Aydın. 347 s.
- Dale S.F., 2004. Garden of Eight Paradises Babur Culture of Empire in Central Asia Afghanistan & India 1483-1530. Leiden: Brill. 520 p.
- Dale S.F., 2018. Babur Timurid Prince and Mughal Emperor, 1483-1530. Cambridge: University Press. 262 p.
- Doerfer G., 1967. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen: Türkische Elemente im Neupersischen. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 670 p.
- Dughlāt M.H., 2004. Tārikh-i Rashīdī. 'Abbāsquḷī Ghaffārī Fard (ed.). Tehran: Written Heritage Publ. 211 + 859 p.
- Fallon S.W., 1976. Urdu-English Dictionary. Gulberg-Lahore: Central Urdu Board. 1216 p.

Lee J.Y., 2013. The Socio-Political Phenomenon of Qazaqlıq in the Eurasian Steppe and the Formation of the Qazaq People. University of Toronto. 293 p.

Navoiy A., 1964-2024. Majolis un-Nafois. 169 b. [Электрондық ресурс] – URL: https://library.navoiy-uni.uz/files/navoiy_majolisun_nafais_lotin_ziyouz_com.pdf (қаралған күні: 16.04.2024).

Nizām al-Dīn Aḥmad ibn Muḥammad Muqīm, 1336. The Tabaqāt-i-Akbarī of Khwājah Nizāmuddīn Aḥmad (A history of India from the early musulman invasions to the thirty-eighth year of the reign of Akbar). Volume II. Translated by B. DE, M.A., I.C.S. (Retired). Calcuta: RASB. 840 p.

Öztürk K., 2021. Babur-nâme'nin [61a-120a] varakları arasındaki bölümün tematik açıdan söz varlığının incelenmesi. Kocaeli. 649 s.

Ramstedt G.J., 1905. Mogholica: Beiträge zur Kenntnis der Moghol-Sprache in Afghanistan. Helsinki: Druckerei der Finnischen Literaturgesellschaft. 60 p.

Shakespeare J., 1849. A dictionary Hindustani and English, English and Hindustani, latter being entirely new. London: J&H. Cox. 2414 p.

Subtelny M., 2007. Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran. Leiden: Brill. 411 p.

Thackston W.M., 1993. Zahiruddin Muhammad Babur Mirza. The Baburnama: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation, Turkish transcription, Persian edition and English translation by, Jr. Cambridge, Ma: Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University. 904 p.

Thackston W.M., 1996. The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor / Translated, edited, and annotated by Wheeler M. New York: Oxford University press, 1996. 311 + 173 p.

Ünlü S., 2013. Çağatay Türkçesi Sözlüğü. Konya: Eğitim Yayınevi. 1314 p.

Yücel B., 1995. Bâbü'r Dîvânî. (Gramer-Metin-Sozliik-Tipkibasim). Ankara: Atatürk kültür dil ve tarih yüksek kurumu. 575 b.

Reference

Babur Z.M., 2023. Baburnama. translated by I. Jemenei. Almaty: Daryn. 458 p. [in Kazakh].

Blagova G.F., 1970. Istoricheskie vzaimootnosheniya slov kazak i kazah [Historical relationship between the words Kazak and Kazakh]. Ethnonym. Moscow: Nauka. P. 134-159. [in Russian].

Blagova G.F., 1986. O yazykovoj situacii v timuridskom Maverannahre (rubezh XV-XVI vv.) [On the linguistic situation in Timurid Transoxiana (the turn of the 15th-16th centuries)]. Turcologica 1986: K vos'midesyatiletiiyu akademika A.N. Kononova. P. 42-52. [in Russian].

Budagov L.Z., 1871. Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskih narechij so vklyucheniem upotrebitel'nejshih slov arabskih i persidskih [Comparative dictionary of Turkish-Tatar dialects with the inclusion of the most common Arabic and Persian words]. Saint-Petersburg.: AN, II. 415 p. [in Russian].

Dulat M.A., 2020. Tarikh-i Rashidi. translated by I. Jemenei. Almaty: Kazakh University. 367 p. [in Kazakh].

Dulatuly M., 2013. Shygarmalar zhinagy [A collection of works]. Almaty: Olke. 288 p. [in Kazakh].

Januzaq T., 2015. Qazaq aty qaidan shyqqan?. A. Baitursynuly atyndagy Til bilimi institutynyng «Tiltany» zhurnaly [«Linguistics» magazine of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly], 3. P. 27-33. [in Kazakh].

Zimanov S.Z., 2001. Qazaqtyng ata zangdary: qujattar, derekter jane zertteuler [Kazakh ancestral laws: documents, data and research]. Almaty: Jeti jargy. 220 p. [in Kazakh].

Ibragimov S.K., 1960. Once again about the term «Kazakh». Novye materialy po drevnej i srednevekovoj istorii Kazahstana [New materials on the ancient and medieval history of Kazakhstan]. AS QazSSR, 8. P. 66-71. [in Russian].

Kuchma V.V., 1984. «Strategikos» Onasandra i «Stretegikon Mavrikiya»: opyt sravnitel'noj karakteristiki ["Strategikos" Onasander and "Strategikon of Mauritius": a comparative experience]. Vizantijskij vremennik [Byzantine temporary] 45 (70). P. 20-34. [in Russian].

Qaidar A., 2008. Qazaq qandai xalyq? [What kind of people are Kazakhs?]. Almaty: Dajk-Press. 652 p. [in Kazakh].

Qajymurat T., 2021. Qazaq tarihyndagy «tu», «bairaq», «jalau» ugymdary turaly [About the concept of «flag» in Kazakh history]. Arhiv habarshysy [Archive journal] №1-2. P. 35-43. [in Kazakh].

Qudayberdiuly Sh., 2018. Shygarmalary [Works]. Astana: Foliant, 2. 376 p. [in Kazakh].

Qydyrbaiev Q., 2016. «Qazaq» sozining magynasy qandai? (1245 jyly jaryq korgen qypshaq-arab sozdigining qolzhazbasy negizinde) [What is the meaning of the word «Qazaq»? (based on the manuscript of the Kypchak-Arabic dictionary published in 1245)] 11.06.2016. [Electronic resource]. Available at: <https://www.muftiyat.kz/kk/articles/islam-and-society/2016-06-11/19453-aza-szn-mayinasyi-andaj-1245-zhyilyi-zharyi-kr-gen-/> (Accessed: 16.04.2024). [in Kazakh].

Levshin A.I., 1832. Opisanie kirgiz-kajsakskih ili kirgiz-kazach'ih ord i stepej [Description of the Kyrgyz-Kaysak or Kyrgyz-Cossack hordes and steppes]. S.-Petersburg: KKP, 2. 330 p. [in Russian].

Malov S.E., 1947. Mir Alisher Navoi v istorii tyurkskih literatur i yazykov Srednej i Central'noj Azii [The world of Alisher Navoi in the history of Turkic literatures and languages of Central and Central Asia]. Izvestiya AN SSR Otdelenie literatury i yazyka [AN SSR Department of Literature and Language journal] (6 (6)). P. 474-480. [in Russian].

Mahmud ibn Vali, 1933. Bahr al-asror, manuscript IV AN AN UzSSR. № 1375. fol. 132a.

Navoi A., 1970. Sochineniya v desyati tomah. IX: Sobranie izbrannyh. Zhizneopisanie Sajida Hasana Ardashera. Zhizneopisanie Pahlavana Muhmammada. Perevod Sujimy Ganievoj [Works in ten volumes. IX: Meeting of the Elect. Biography of Sayyid Hasan Ardasher. Biography of Pakhlavan Muhammad. Translation by Suyima Ganieva]. Tashkent: Fan. 219 p. [in Russian].

Navoi A., 1972. Poemy. Perevod so starouzbekskogo [Poems. Translation from Old Uzbek]. Moscow: Hudozhestvennaya literatura. 828 p. [in Russian].

Navoi A., 1991. Mukammal asarlar tuplami. VII: Hairatul-abror [Collection of completed works. VII: Hairatul-abror]. Tashkent: Fan. 422 p. [in Chagatai].

Nurmagambetov A., 1994. Bes juz bes coz: soz torkini [Five hundred and five words: etymology]. Almaty: Rauan. 303 p. [in Kazakh].

Samoilovich A., 1927. O slove «kazak» [About the word "Kazak"]. Kazaks. S.-Petersburg. P. 5-16. [in Russian].

Samoilovich A.N., 2005. Tyurkskoe yazykoznanie. Filologiya. Runika [Turkic linguistics. Philology. Runic]. Comp. and resp. ed. G.F. Blagova, D.M. Nasilov. Moscow: Vostochnaya literatura. 1053 p. [in Russian].

Sbornik materialov odnosyashchihsya k istorii Zolotoj Ordy. II: Izv. iz persidskih sochinenij, sobrannye V.G. Tizengauzenom i obr. A.A. Romaskevichem i S.L. Volinym [Collection of materials related to the history of the Golden Horde. II: Extracted from Persian writings collected by V.G. Tizengauzen and processed by A.A. Romaskevich and S.L. Volin]. Moscow: Izd. AN SSSR. 308 p. [in Russian, Persian].

Sodiqov Q., 2022. Boburning til bilimi borasidagi qarashlariga bir boqish («Boburnoma» misolida) [An overview of Babur's views on language education (in the example of «Baburnama»)]. *Sharq mashali*. P. 30-46. [in Uzbek].

Sultanova N.K., 1991. Leksikograficheskiy pamyatnik, sozdannyj baburidami v Indii [Lexicographic monument created by the Baburids in India]. *Uzbekistonda izhtimoiy fanlar [Social sciences in Uzbekistan]* №9. P. 39-42. [in Russian].

Syzdykova R.G., 1989. Yazyk «Jami`at-tauarih» Jalairi [Language «Jami`at-tawarih» by Jalairi]. *Alma-ata: Nauka*. 242 p. [in Russian].

Syzdyqova R., 2014. Sozder soileidi (sozderding qoldanylu tarihyndan) [Words speak (from the history of the use of words)]. *Almaty: El-shezhire*. 411 p. [in Kazakh].

Tynyshpaev M., 1925. Materialy k istorii kirgiz-kazakskogo naroda [Materials on the history of the Qyrgyz-Qazaq people]. *Tashkent: Vostochnoe Otdelenie Kirgizskogo Gosudarstvennogo Izdatel'stva*. 70 p. [in Russian].

Fazilov E.F., 1983-1985. Alisher Navoiy asarlari tili izohli lugati [An explanatory dictionary of Alisher Navoi's works]. *Tashkent: Fan*, 1983. I. 1983. 656 p. II 644 p. 1984. III 624 p. IV. 1985. 636 p. [in Uzbek].

Abu-l-Fazl, 1973. *The Akbarnama* (English translation). translated from the Persian by H. Beveridge. *Delhi: Rare books*. 1200 p.

Akgül S., 2020. Bâbü rnâme'nin Haydarâbâd nüshasının transkripsiyonu ve söz dizimi incelemesi [Transcription and syntax analysis of the Hyderabad copy of Baburnama]. *Istanbul: Istanbul University*. 1272 p. [in Turkish].

Beveridge A.S., 1902. Further Notes on the MSS. of the Turkî Text of Bâbar's Memoirs. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. Cambridge University Press. P. 653-659.

Boeschoten H., 2022. *A Dictionary of Early Middle Turkic*. Leiden: Brill. 608 p.

Chorbaci E., 2012. Baburnamede sifatlar [Adjectives in Baburnama]. *Aydin*. 347 p. [in Turkish].

Dale S.F., 2004. *Garden of Eight Paradises Babur Culture of Empire in Central Asia Afghanistan & India 1483-1530*. Leiden: Brill. 520 p.

Dale S.F., 2018. *Babur Timurid Prince and Mughal Emperor, 1483-1530*. Cambridge: University Press. 262 p.

Doerfer G., 1967. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen: Türkische Elemente im Neupersischen* [Turkish and Mongolian elements in New Persian: Turkish elements in New Persian]. *Wiesbaden: Franz Steiner Verlag*. 670 p. [in German].

Dughlat M.H., 2004. *Tarikh-i Rashidi*. ed. By 'Abbasquli Ghaffari Fard. *Tehran: Written Heritage Publ*. 211 + 859 p. [in Persian].

Fallon S.W., 1976. *Urdu-English Dictionary*. Gulberg-Lahore: Central Urdu Board. 1216 p.

Lee J.Y., 2013. *The Socio-Political Phenomenon of Qazaqliq in the Eurasian Steppe and the Formation of the Qazaq People*. University of Toronto. 293 p.

Navoiy A., 1964-2024. *Majolis un-Nafois*. 169 p. [Electronic resource]. Available at: https://library.navoiy-uni.uz/files/navoiy_majolisun_nafois_lotin_ziyouz_com.pdf (Accessed: 16.04.2024). [in Chagatai].

Nizām al-Dīn Aḥmad ibn Muḥammad Muqīm, 1936. *The Tabaqāt-i-Akbarī of Khwājah Nizāmuddīn Aḥmad* (A history of India from the early musulman invasions to the thirty-eighth year of the reign of Akbar). Volume II. Translated by B. DE, M.A., I.C.S. (Retired). *Calcuta: RASB*. 840 p.

Ozturk K., 2021. Babur-namenin (61a-120a) varaklari arasindaki bolumun tematik achidan soz varliginin incelenmesi [Examining the thematic vocabulary of the section between the pages of Babur-name (61a-120a)]. Kocaeli. 649 p. [in Turkish].

Ramstedt G.J., 1905. Mogholica: Beitrage zur Kenntnis der Moghol-Sprache in Afghanistan [Mogholica: Contributions to the knowledge of the Moghol language in Afghanistan]. Helsinki: Druckerei der Finnischen Litteraturgesellschaft. 60 p. [in German].

Shakespear J., 1849. A dictionary Hindustani and English, English and Hindustani, latter being entirely new. London: J&H. Cox. 2414 p.

Subtelny M., 2007. Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran. Leiden: Brill. 411 p.

Thackston W.M., 1993. Zahiruddin Muhammad Babur Mirza. The Baburnama: Chaghatay Turkish text with Abdul-Rahim Khankhanan's Persian translation, Turkish transcription, Persian edition and English translation by, Jr. Cambridge, Ma: Dept. of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University. 904 p.

Thackston W.M., 1996. The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor / Translated, edited, and annotated by Wheeler M. New York: Oxford University press, 1996. 311 + 173 p.

Unlu S., 2013. Chagatay Turkchesi Sozlugu [Chagatai Turkish Dictionary]. Konya: Eğitim Yayınevi. 1314 p. [in Turkish].

Yucel B., 1995. Babur Divani. (Gramer-Metin-Sozliik-Tipkibasim). [Babur's Divan (Grammar-Text-Dictionary-Typography)]. Ankara: Atatürk kültür dil ve tarih yüksek kurumu. 575 p. [in Turkish].

***Q. Kenzhalin^a**

^a*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: kenkk@mail.ru)*

*Corresponding author: kenkk@mail.ru

A. Tangsyqbay^b

^b*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: adilet_2_97@mail.ru)*

L. Espekova^c

^c*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: espekova@bk.ru)*

Semantics of the word 'Qazaq' in the 'Baburnama'

Abstract. The ethnonym qazaq has a complex semantic history, reflecting changes in the political, social and cultural environment. Studying this facilitates an understanding of the evolution of relationships between different ethnic groups and reveals trends in their interaction. One of the medieval

manuscripts in which the word qazaq is recorded is the work ‘Vaqayı’ (“Baburnama”), written by Zahiriddin Muhammad Babur. This article examines the semantics and usage of the words qazaq, qazaqlıq, qazaqāna as recorded in this autobiography, written in the Chagatai Turkic language during the Middle Ages. The linguistic analysis focuses on the linguistic, historical and cultural context. The meanings identified as a result of the analysis: qazaq – ‘name of the country and ethnic group’, ‘brave’, ‘hero’, ‘scout’, ‘robber’; qazaqlıq – ‘a state and a set of actions (military invasion, confiscation, robbery, etc.) carried out by a ruler with his supporters during political instability’, qazaqāna – ‘modestly’. It is hypothesized that the meanings used in the ‘Baburnama’ formed the basis of the name of the Kazakh ethnicity. The linguistic connection between qazaq – qaraq and alaš is also examined. The authors conclude that Zahiraddin Muhammad Babur skillfully used the polysemy of the word qazaq in his autobiography.

Keywords: qazaq, qazaqlıq, semantics, Baburnama, Babur, lexicon, Chagatai.

***К. Кенжалин^а**

*^аЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
(E-mail: kenkk@mail.ru).*

**Автор для корреспонденции: kenkk@mail.ru*

А. Тансықбай^б

*^бЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
(E-mail: adilet_2_97@mail.ru)*

Л. Еспекова^с

*^сЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
(E-mail: espekova@bk.ru)*

Семантика слова «qazaq» в «Бабурнаме»

Аннотация. Этноним – важный элемент самоидентификации этноса. Этнонимы могут иметь сложную семантическую историю, отражающую изменения в политической, социальной и культурной сфере. Исследование в данном контексте помогает понять эволюцию отношений между различными этническими группами и выявить тенденции их взаимодействия. Одним из средневековых письменных памятников, в которых зафиксировано слово qazaq, является «Vaqaıı», написанный Захираддином Мухаммадом Бабуром. Бабур – знаменитый полководец из племени барлас, политик, писатель, правитель Афганистана и Индии, основатель империи династии Бабуридов. Исторические события, происходившие на территориях современных Казахстана, Узбекистана, Афганистана и Индии, описаны через призму мировоззрения тюркоязычного

автора в произведении, именуемым в науке «Бабурнаме». В данной статье рассматривается семантика и употребление лексем *qazaq*, *qazaqlıq*, *qazaqāna*, зафиксированных в автобиографии, написанном на чагатайском языке в средние века. В процессе исследования особое внимание уделяется лексико- семантическому, историческому и культурному контекстам, по результатам которых выявлены следующие значения: *qazaq* – «наименование страны и этноса», «храбрый», «богатырь», «разведчик», «разбойник»; *qazaqlıq* – «состояние и комплекс действий (военное вторжение, конфискация, грабеж и т.п.), осуществляемые правителем и его сторонниками во время политической нестабильности»; *qazaqāna* – «скромно». Авторы предполагают, что семемы- значения, использованные в «Бабурнаме», легли в основу названия казахского этноса. В статье также рассматриваются смысловые связи лексем *qazaq* – *qaraq* – *alaş*. Авторы приходят к выводу, что Бабур умело использовал в своей биографии многозначность слова *qazaq*.

Ключевые слова: *qazaq*, *qazaqlıq*, семантика, «Бабурнаме», Бабур, лексика, чагатай.

Авторлар туралы мәлімет:

Кенжалин Қуанышбек Кәрімұлы, PhD, қазақ тіл білімі кафедрасы доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қажымұқан көш., 12, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0003-0440-7556

Scopus ID: 57213160947

Таңсықбай Әділет Қыдырбекұлы, қазақ тіл білімі кафедрасы докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қажымұқан көш., 12, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-9929-1685

Еспекова Ләззат Әубәкірқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қазақ тіл білімі кафедрасы доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қажымұқан көш., 12, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-5485-5125

Information about authors:

Kenzhalin Quanyshbek Karimuly, PhD, Associate Professor, Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 12 Kazhimukan Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0003-0440-7556

Scopus ID: 57213160947

Tansykbay Adilet Kydyrbekuly, Doctoral Student, Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 12 Kazhimukan Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-9929-1685

Epekova Lazzat Aubakirgyzy, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Kazakh Linguistics, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 12 Kazhimukan Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-5485-5125

Сведения об авторах:

Кенжалин Куанышбек Каримулы, PhD, доцент кафедры казахского языкознания, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Кажымукана, 12, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0003-0440-7556

Scopus ID: 57213160947

Тансықбай Адилет Кыдырбекулы, докторант, кафедра казахского языкознания, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Кажымукана, 12, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-9929-1685

Епекова Лаззат Аубакиркызы, кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языкознания, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Кажимукана, 12, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-5485-5125

Article

Семантическое пространство диалектных названий снега в якутском языке

Е. Николаев

Институт гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера Сибирского отделения
Российской Академии наук, Якутск, Российская Федерация
(E-mail: 1953307@mail.ru)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

якутский
язык, снег,
семантическое
поле, ядро,
мотивационные
признаки,
диалектные
названия снега,
семантическое
пространство,
картина мира
якутов.

МРНТИ 16.21.51

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-116-131>

Статья посвящена описанию семантических особенностей диалектных названий снега в якутском языке. Компонентный, семантический анализы позволили определить семантическое поле *хаар* 'снег'. Мотивирующие признаки диалектных значений образуются на основе сравнения физических свойств снега. Выявлено, что рассмотренные названия раскрывают схожие значения снега – пышный, рыхлый, пушистый. Некоторые названия образуют коннотативный характер периферийных значений снега. При этом в семантическое поле основ могут включаться признаки, обозначающие движение, физические особенности (человека), предмета (вещи), в том числе и консистенция молочной пищи (взбитые сливки) и др. Анализ показал, что слово может иметь одно значение, оформленное в виде различных частей речи с помощью различных аффиксов. Семантическое поле названий снега образует семантическое пространство якутских названий снега, который характеризуется рядом признаков: 1) распространенность в разных говорах; 2) ядерное слово (сема) *хаар* 'снег' в качестве родовой лексической единицы объединяет ряд признаков, описывающих различные виды снега; 3) размытость ареалов говоров вследствие употребления диалектного названия снега в одной или нескольких диалектных зонах (колымские, вилуйские и т.д.). Семантическое пространство названий снега образует языковую картину мира как результат наблюдений на протяжении длительного времени реалий окружающего мира. Значимость изучения названий снега заключается в лингвистическом описании повседневного быта якутов.

Received 03 October 2024. Revised 18 October 2024. Accepted 21 November 2024. Available online 29 December 2024.

Для цитирования: Е. Николаев Семантическое пространство диалектных названий снега в якутском языке // Turkic Studies Journal. 2024. Т. 6. № 4. С. 116-131. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-116-131>

For citation: E. Nikolaev The semantic field of the word 'snow' in Yakut dialects // Turkic Studies Journal. 2024. Vol. 6. No 4. P. 116-131. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-116-131>

Введение

Изучение диалектной лексики в современных условиях является задачей, которая ставится в комплексе с проблемой сохранения языков народов России, поскольку пассивная лексика – диалектная, архаизмы, историзмы и т.п. – по своей природе постоянно находится в состоянии утраты, нивелирования, затухания.

Инвентаризация нормативной и диалектной лексики считается необходимым и насущным в случае интерпретирования – этимологизации, реконструкции первичного значения. В этом плане ощущается, что постепенно образуются лакуны, которые надо ставить как вопрос создания тематических понятийных списков (словарей), текстологического анализа фольклорных, литературно-художественных произведений и др. Все эти лингвистические проблемы, казалось бы, хорошо исследованы, однако зачастую не исследуется аспект семантико-мотивационной реконструкции значения слова с учетом современных потребностей миноритарного языка. Потребности современного якутского языка мы видим в представлении языковой картины якутов в виде тематических справочников, словарей, например, названий снега. Тема холода, вечной мерзлоты и снега в настоящее время наиболее часто становится предметом этнографических, антропологических исследований (Романова, 2024; Сулейманов, 2023). Однако тема снега, как оказалось, остается недостаточно рассмотренной с точки зрения языка. Так, лексико-тематическая группа «Хаар» («Снег») была рассмотрена в статьях Ф.Н. Дьячковского, В.Г. Попова (Дьячковский, Попов, 2015), А.А. Кузьминой (Кузьмина, 2022), Ю.В. Норманской (Норманская, 2007), С.А. Иванова (Иванов, 2016). Некоторые диалектные разновидности (наст, мокрый снег, снег с дождем, сугроб и т. д.) были широко представлены в работе Л.С. Левитской (СИГТЯ, 2001: 27-31).

Исходя из этого, выводится основная **цель** работы – выявление диалектных названий разновидностей снега в якутском языке с описанием их семантических особенностей. В работе ставятся следующие **задачи**: *выявить* диалектные названия снега в якутском языке с уточнением их производящих основ; *прояснить* семантические особенности рассматриваемых названий.

Материалы и методы исследования

В качестве материалов исследования послужили словари якутского языка: диалектологические (ДСЯЯ, 1976; ДСЯС, 1995), электронная версия Большого толкового словаря (БТСЯЯ: URL). Для уточнения семантики названий были использованы литературно-художественные, а также публицистические тексты. Выявлено более 70 названий снега в общеякутском и диалектном пластах лексики, среди которых присутствует около 30 диалектных названий.

В работе применялся метод выборки лексических единиц из лексикографических источников и художественных текстов. Наряду с дедукционно-индуктивным методом в

статье также были использованы описательный метод, компонентный и семантический анализ.

Степень изученности темы

Данная тема входит в область изысканий, в которых рассматриваются наименования различных типов атмосферных осадков в тюркских языках, в т.ч. и в якутском языке. Например, анализу лексики тюркских языков в целях реконструкции праязыковой системы номинаций природных объектов был посвящен сборник «Природное окружение и материальная культура пратюркских народов», в котором дается классификация явлений природы – *туман, облако (туча), снег, пороша, наст, сугроб, град, иней* и т.д. объединены в одну тематическую группу «Атмосферные осадки и смежные явления» (Природное окружение..., 2008: 49-56). Тема семантики тюркских названий снега в различных аспектах и в комплексе номинаций метеорологических явлений присутствует в трудах многих тюркологов-лингвистов: в тюркских языках в целом – Л.В. Данилова (Данилова, 1972)¹, в башкирском языке – А.Г. Искандаров (Искандаров, 2009)², в хакасском языке – А.Н. Чугунекова (Чугунекова, 2018) и др.

Якутские названия снега (*көмнөх, кырымах*), имеющие лексические параллели в монгольских языках, были представлены в статье Г.Н. Чимитдоржиевой (Чимитдоржиева, 2013). Диалектные названия снега описаны диалектологом С.А. Ивановым (20 названий снега в говорах якутского языка), который установил, что они образованы преимущественно лексико-синтаксическим способом, в результате лексикализации атрибутивных словосочетаний (Иванов, 2016). Таким образом, изученность данной темы можно считать достаточной, но все же можно обозначить такую лакуну, как диалектные названия снега и их семантические особенности, которая требует дальнейшего, более детального исследования.

Анализ

1. Зооморфные названия снега. Выборка показала, что в якутском языке присутствуют названия разновидностей снега, в составе которых имеются компоненты, указывающие на их зооморфный характер номинации, т.е. составным элементом служат названия представителей якутской фауны: *заяц, песец, бурундук, мышь, пуночка, ворона, лебедь, стерх, куропатка, бабочка*. Данная группа названий основывается на опосредованном характере номинации, который образуется при помощи сравнения:

куобах баһаҕа, кол. мягкий пушистый снег (ДСЯС, 1995: 92), *куобах түүтэ хаар, бод., лен., сунт. 'мягкий пушистый снег', букв. 'снег в виде заячьего меха'* (ДСЯЯ, 1976:

¹ Данилова Л.В., 1972. Метеорологическая лексика тюркских языков: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ташкент. 26 с.

² Искандаров А.Г., 2009. Метеорологическая лексика башкирского языка: специальность 10.02.02 «Языки народов Российской Федерации (башкирский язык)»: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Уфа. 24 с.

124; ДСЯС, 1995: 92). В обоих названиях репрезентируется форма и размер пушистого заячьего хвоста. Заячий хвост стал и другим диалектным названием снега: *куобах кутуруга*, в.-кол. 'пушистый снег', букв. 'заячий хвост'.

Синонимичным по отношению к *куобах баһаба* является название *күскэс хаар*. *Күскэс* в мегино-кангаласском говоре означает 'зимний снег, остающийся на зиму' (ДСЯЯ, 1976: 133). В вилюйском говоре: *күскэс куобах* 'осенний заяц с пушистым мехом'; *күккэс*: *күккэс куобах*, горн. 'заяц осенью при смене летней окраски на зимнюю' (ДСЯС, 1995: 133, 100). Номинация мотивирована обозначением качественных признаков меха животного: в.-кол., вил., м.-канг., ср.-кол., сакк. 'пушистый, пышный'. Основой *күскэс* является глагол *күскэй* 'вздуться (о жирном человеке, о зерне); вспухать, толстеть', который с помощью аффиксов -м, -л также обозначает качественные свойства чего-либо, например, крупный, большой (объемный), зрелый.

Муруку дыгдыата (дыбдыата), лен.; *муруку тахсар дыбдыата*, сунт. 'тонкий наст, который может выдержать только бурундука' (ДСЯС, 1995: 129). *Муруку* – диалектное обозначение бурундука, распространенное в вилюйском, верхневилюйском, нюрбинском, олекминском, сунтарском, горном и усть-алданском говорах. *Муруку* считается заимствованием из эвенкийского языка: *мэривки*; *мэрипкй*, Тк, М, З, Тнг, Брг, Нрч, Ие, А, С-Б 'бурундук' (Мыреева, 2004: 388). Данное название снега во многом присутствует в обозначениях снежного наста: *дыгдыа тоно́т*, сад., *дыгды́а*, инд. 'тонкий наст', *хачырыа*, бод. 'легкие весенние заморозки' (ДСЯС, 1995: 66; 222), *дырды́а*, жиг. 'время осеннего ледостава, когда лед еще не совсем окреп для ходьбы по нему' (ДСЯЯ, 1976: 91), а также тонкого льда: *дыра*, аб., вил. 'осенняя пора, когда лед в водоемах еще тонок'; *дыра са́бана* 'осенью, когда лед еще тонок' (ДСЯЯ, 1976: 91). В большом толковом словаре якутского языка можно найти следующие лексемы, которые включаются в семантическое пространство *муруку дыгдыата*: *дыгый* обр. слово 'легко и быстро переступать ногами'; ср. *дыбдый*, *сыбдый*; *дыгыйыктан* 'торопливо ходить взад-вперед, ступая легко и бесшумно'; *дыгысках ба́а* 'лягушка'; *дыгыыска* 'двухколесная легкая тележка'; *сыбдый*, обр. глаг. 'легко, бесшумно ступать; идти крадучись' (БТСЯЯ: URL). В качестве синонима с якутской основой *дыгдыа*, *дыбдыа* и обр. глаг. *дыбдый* 'ходить, бегать легко и быстро, часто перебирая ногами' (БТСЯЯ: URL) прослеживается заимствование из эвенкийского языка: *дыбдыр*, Учр 'легко, на кончиках пальцев ног (ходить, бегать)' (Мыреева, 2004: 177).

быта, аб. *куһи уйдарбат күөркэ хаара* 'рыхлый снег, не выдерживающий тяжести человека' (ДСЯЯ, 1976: 79). Семантика названия раскрывает структуру снега – *рыхлость*. К данной характеристике снега примыкают: прилаг. *бытархай* 'мелкий, мельче среднего'; глаг. *бытарый* 'дробиться; крошиться, рассыпаться; распадаться'; *бытаахтаа* 'делать что-либо помаленьку, исподволь или изредка' (БТСЯЯ: URL). Таким образом, к качественному признаку *снега* рыхлый добавляются его свойства – *мелкий*; *крошиться*. Семантическое поле названия снега включает в себе диалектное название полевой мыши, которая употребляется в оймьяконском, усть-алданском, таттинском,

верхне-колымском, чурапчинском говорах (ДСЯЯ, 1976: 79). Основой является *быта* ‘корневище (корни) кровохлебки лекарственной (черноголовника)’; корень *быта* собирает и запасает в основном мышь, поэтому и мышь называют *бытаһыт* – тот, который собирает *быта* (БТСЯЯ: URL).

Туллук хаара ‘мелкий весенний снег, выпадающий в период прилёта пуночек’ (БТСЯЯ: URL). В диалектных словарях данное словосочетание не присутствует, однако следует иметь в виду, что носители современного якутского языка употребляют его редко: «*Хаар сылааһыгар суулланан туллук кэлэр, ол хаарын туллук хаара диһлэр* = Пуночка прилетает, укутавшись в теплый густой снег, такой снег называется туллук хаара» (Умсуура, 2008: 14). Мотивированность семантики названия во многом обусловлена весенним прилетом пуночек.

Тураах хаара ‘весенний снег, выпадающий большими хлопьями в период прилёта вороны’ (БТСЯЯ: URL). Материалов про эту разновидность снега мало, однако есть одно характерное описание: весной, примерно в середине апреля, когда прилетают первые вороны, выпадает крупный снег. Об этом часто упоминается в художественных произведениях: «*Тураах кэлэр хаара... Кырдыаҕастар билэн эппиттэрэ буолуо, сааскы, баччаҕа түһэр бу курдук нуһаран хаары – тураах кэлэр хаара диэн* = Снег, который выпадает, когда прилетают первые вороны... Старики знали, что весной, в это время года, бесшумно падающий снег – это вороний снег» (Маисов, 2012, 3: 328). Судя по всему, структура данной разновидности снега имеет сходство с «заячьим снегом» (*куобаҕа баһаҕа*) – пушистый, выпадающий большими хлопьями.

2. Названия снега с основой *сойуо*-. *Сойуо хаар* является общеякутским словом, составной частью которого является *сойуо* ‘преследование зверя, погоня за добычей (напр., за лосем, лисицей)’. Восходит к др.-тюрк. *сонда* ‘гнаться, следовать по пятам’ (ДТС, 1969: 508). В диалектной лексике присутствуют такие лексемы, непосредственно обозначающие охоту по насту: *хойуо*, бод. ‘наст’ (ДСЯС, 1995: 175); *суо*, аб., ср.-кол., в.-кол. ‘наст; преследование сохатого по насту’ (ДСЯЯ, 1976: 214); *сайыа*, инд. ‘преследование, погоня’ (ДСЯС, 1995: 155); *һуо*, лен., в.-кол. ‘наст’ (ДСЯЯ, 1976: 228). *Сойуо хаар* имеет общие мотивирующие признаки с *сонор хаар* ‘первый осенний снег (по которому удобно проследживать зверя)’ (БТСЯЯ: URL). *Сонор хаар* имеет тождественное значение пороша с казах. *sonu* (нетронутый снег), *sonu qar* (глубокий снег), чуваш. *supar*, марий. *sonar* (охота на зверя, дичь), тат., башк. *supar*, *һунар*, кирг. *sonar* в сочетании с преследованием зверя (СИГТЯ, 2001: 28).

3. Названия снега с основой *тон*-. Данная группа характеризуется тем, что производящая основа обозначает качественное свойство снега: *тон*- ‘превращаться в лед, замерзать, застывать; мерзлый, мороженный’ (БТСЯЯ: URL): *тонуу хаар* ‘цельный, свежий, не протоптанный глубокий снег’ (БТСЯЯ: URL); *тонот атаҕа* ‘место с уплотненным снегом’ (БТСЯЯ: URL); *хаптаһын тонот*, *тонот хаара* ‘тонкий слой обледеневшего снега, приставший к земле, гололёд’ (БТСЯЯ: URL). В СИГТЯ: шор. *тоһаҕ*, тел. *тоһдоҕ* ‘весенний наст’, тув. *доһат* ‘заморозки’ и т. д. (СИГТЯ, 2001: 17, 30). *Хаптаһын* ‘доска;

седельная лавка' считается монголизмом в якутском языке: п.-монг. *хабтасун* (Рассадин, 1980: 69).

4. Названия снега с основой *кыр-*. Данная основа подробно рассмотрена в сравнительной грамматике тюркских языков, имеет семантику слой только что выпавшего снега (СИГТЯ, 2001: 28). Литературно-нормативное слово *кыраһа хаар* обозначает первый снег: мелкий снег, выпадающий в небольшом количестве; густая снежная пороша, первый снег для пути (Пекарский, 1958, II: 1408). *Кыраһа хаар* имеет разновидности: *үүт кыраһа* – *кыра кыыртахтаах хойуу тунаархай хаар* (молочный снег) довольно густая пороша (Пекарский, 1958, II: 1408); *түүмэх кыраһа*: редкая, негустая, просвечивающая пороша (Пекарский, 1958, II: 1408), *түүмэх* подобный верхушке шерсти; рыхлый (Пекарский, 1958, III: 2892); *көмүк кыраһа*, *көмүк хаар* густая пороша (гуще, чем *үүт кыраһа*) (Пекарский, 1958, II: 1408).

Иногда *кыраһа* называют *кырымах хаар* – первый снег, выпадающий осенью. Мотивирующий признак кырымах, скорее всего, подчеркивает размер или количественный показатель, нежели белый цвет снега: проседь (в мехе), шерсть с проседью; мелкий, зернистый (о песке, мелких камешках) (БТСЯЯ: URL). В тюркологии уточняется, что с «кырапак генетически связаны п.-монг. *kiramay*, *kirmay* 'тонкий или пушистый снег; первый снег; недавно выпавший снег'» (ЭСТЯ, 1997: 242).

В диалектной лексике также имеются варианты *кыраһа*: *кырыа*, *эвф.*, *н.-кол.*, *ср.-кол.*, *сунт.*, *в.-кол.* (ДСЯЯ, 1976: 138); *кырамай хаар*, *верх.*, *м.-канг.*, *канг.* 'первый мелкий снег'; *кырпай*, *олекм.* (Пекарский, 1959, II: 1418).

Возможно, что верхнеколымское диалектное слово *кылабаһын* 'кристаллы снега': *кылабаһыннаах хаар* 'искристый снег' (ДСЯЯ, 1976: 135) имеет общие истоки с кирг. *qylatuyq*, *qylatuyq qar* 'первая пороша' (СИГТЯ, 2011: 29) и имеет основу *кыр-*, которая прошла путь фонетической модификации: *кыраһа*, *кырымах*, *кылабаһын*.

5. Названия снега с основой *көп-*, *көм-*. Обозначения снега с данной основой, преимущественно, являются общеякутскими: *көп хаар* 'пушистый снег'; *көмнөх хаар* 'густой обильный снег, идущий хлопьями'; *көмүрүү хаар* 'крупнозернистый, рыхлый снег'. Основа *көм-* часто образует составной народный термин, примыкая в качестве определяющего компонента к *хаар*: *көмүк кыраһа хаар*, *көмүк хаар*, *көмүк*, *көмүк кыраһа*: время, пора, когда идет обильный, большой снег; падающий обильно, густо; глубокий (о снеге); с частыми и обильными снегопадами (о зиме). *Көмүк хаар гуще, чем үүт кыраһа* (Пекарский, 1959, I: 1141). В диалектном пласте отмечены следующие названия: *көмнүө хаар*, *олекм.* 'первый санный снег' (ДСЯС, 1995: 88); *көбүөрүннүк хаар*, *кол.* 'мягкий пушистый, как пепел, снег, лёгший на землю' (ДСЯС, 1995: 87).

Тюркские названия снега (его разновидности) восходят к др.-тюрк. основе *kör**: 'обильный, большой, пышный' (ДТС, 1969: 317): башк. *kübək qar* пушистый снег, тат. *kübäläk qar* 'снег, идущий крупными хлопьями', *köbik qar* 'только что выпавший пушистый снег' (СИГТЯ, 2001: 29), а также монг. *хүбэн саһан* 'рыхлый снег' (Цыденжапов, 1992: 113) подводят к мысли, что основа *көп-* «... не исключает возможности существования

общеалт. глагольно-именной основы *көп-//көп, представленными в тюрк., монг. и тунгусо-маньчжурских языках» (ЭСТЯ, 1997: 109). Таким образом, көп* содержит такие значения, как пышность и рыхлость структуры (консистенции) снега. В данное лексическое поле можно включить диалектные названия взбитых сливок, основой которых является көп- 'пышный': көбөкө, горн., көбүккү, верх., сакк., көбүкү, бул., сакк., көөп, вил., көппөкү, верх., көппөө, вил., көпүкү, сакк. (ДСЯЯ, 1976: 116, 118). Тем самым названия снега с основой көп- характеризуют, прежде всего, его пышность.

Смычный согласный [п] в ауслауте имеет прямые соответствия в древнетюркском языке (*киэп* – *кэп* 'форма'; *тэп* – *тэп*- 'пинать, лягать'; *сап* – *йап* 'закрывать' и т.д.) (Дьячковский, 1977: 126). Исходя из этого, можно допустить, что первичный көп в середине слова имеет вариацию [м] под влиянием гласных: көбүк = көмүк. Ареал распространения соответствий [м] (*көмнөх хаар*), [п] (*көп хаар*) и [б] (*көбүөрүннүк хаар*) на данных примерах говорит о повсеместной распространенности их употребления.

6. Названия снега с основой кыс-. Данная основа образует общеякутское название снега *кыс хаар*, *кыстык хаар* 'снег-зимник; выпавший на всю зиму, не тающий снег'. От основы кыс- образуются такие лексемы, как *кыһын* 'зима', *кыстык* 'зимовка'.

7. Другие названия разновидностей снега

7.1. Названия твердого снега, сугроба: *күрдүк хаар* 'снежный сугроб'; *сис хаара* 'снег, лежащий в широком лесном массиве, растущем на возвышенности между двумя водоёмами'; *кыйыр хаар* 'утопанный скрипучий снег' (БТСЯЯ: URL); *чигди хаар*, *чигди хаара* 'утопанный, затвердевший снег'; *хомурах хаар* 'нижний рыхлый, в виде ледяной крупы слой снега (обычно в весеннее время)' (БТСЯЯ: URL); *солуо хаар*, *татт*. 'снег, накопившийся за зиму' (ДСЯЯ, 1976: 211); *состурга*, *анаб.*, *олон.* 'затвердевшие снежные гряды в тундре, наметанные ветром; от рус. диал. заструга' (Воронкин, 1984: 169); *собуой хаар*, *анаб.*, *һобуой*, *долг.*, *есей.*; *обуой*, *аб.*, *в.-кол.*, *мом.* 'затвердевший снежный занос, сугроб' (ДСЯЯ, 1976: 182-183, 210, 227); *кыгырыы*, *кэрдш*, *бул.* 'затвердевшие снежные наносы в тундре, залегающие по направлению прошедшего ветра, заструги' (ДСЯЯ, 1976: 137); *кэтис*, *алл.* 'глубокий снег, сохранившийся в углублениях или в тени'; *олуу хаар*, *в.-вил.* 'глубокий целинный снег' (ДСЯЯ, 1976: 186). Семантика названий данной группы не прозрачна, требует более углубленной реконструкции.

7.2. Мягкий снег: *сыа хаар* 'мягкий снег, верхний мягкий слой снега'; *ньоулах хаар* 'сымнабас, ньяассын, түү курдук хаар'; *мочуо*, *мочуу*, *мочон*, *бод.* 'мягкий глубокий снег, первая пороша' (ДСЯС, 1995: 125); *кириэстээх хаар*, *нюрб.*, *букв.* 'крестовидный снег', от рус. крест; *сэкириэнньик хаар*, *кол.* 'мягкий, выпадающий крупными хлопьями снег' (ДСЯС, 1995: 172). Как видно, по сути мягкий снег остается тем же мягким снегом, однако в разных говорах он имеет различные названия, что говорит, скорее всего, о заимствованном характере.

7.3. Снег с дождем, мокрый снег: *өксүөн хаар* 'осенний дождь вперемешку со снегом; осеннее ненастье', в тоф. өскөн 'дождь'; *өксүөн*, *өрсүөн*, *үксүөн* 'снежная крупа' (Пекарский, 1959, II: 1925); *өннүө* 'свежевыпавший, мокрый снег; весенний тающий

посеревший снег'; *синэ хаара* 'вода, разлившаяся весной поверх льда или вода со снегом', в п.-монг. *сингэн* 'жидкий, редкий'; *сылбырхай хаар* 'вода и снег в дороге; весенняя оттепель с мокрым, вязким снегом'; *сиппэрэн* 'слякоть, ненастье, дождь, талый снег' (Пекарский, 1959, II: 2234).

7.4. Заимствованные основы. Особенностью диалектной лексики якутского языка является присутствие тунгусо-маньчжурских лексических параллелей, во многом являющиеся заимствованиями и в настоящее время считающиеся неотъемлемой частью лексики якутского языка. В названиях снега мы выявили следующие эвенкизмы: *дьүлбээ, есей.* 'неслежавшийся снег поверх наста' (ДСЯЯ, 1976: 101). Возможно, является заимствованием от *дюлбэ, дюлбэкин*, П-Т 'пушистый (например, о шерсти)' (Мыреева, 2004: 209); *даркын*, сад. осенний и весенний наст (ДСЯС, 1995: 64), от *эвенк. даркин*, З, Алд, Урм, П-Т, Сх 'наст, период наста, месяц наст' (Мыреева, 2004: 164); *өлүн, олен.* 'нетронутый, целинный снег'; *намыс, у.-май.* 'глубокий снег', от *эвенк. намус* 'ветер с востока' (Мыреева, 2004: 394); *липпэрэн* 'слякотная, ненастная погода (особенно осенью)', от *эвенк. либгэ*, Тк, Тмт, Члм, Алд, З, П-Т; *ливгэ*, Тк, Тмт, Сх, Урм, Е, Н, С-Б; *лувгэ*, Учр 1) первый снег; 2) рыхлый снег весной (Мыреева, 2004: 337).

Полученные результаты

Слово *хаар* в значении 'снег' используется в современных тюркских языках и восходит к пратюркскому состоянию (Мусаев, 2008: 53). Представленные выше названия разновидностей снега в якутском языке во многом образовались как составные слова (или термины) при помощи аффикса принадлежности 3-го лица. Таким способом образуются сложные и составные имена типа *ыт тинилэбэ* 'княженика' (букв. пятка собаки), *остуол оонньуута* 'трясогузка' (букв. настольные игры), *ыам ыйа* 'май' (букв. месяц удоев), *мас кэтөрө* 'лесная дичь' (букв. птица, которая живет в лесу) и т.д. Это – универсальная модель словосочетаний, с помощью которой образуются народные термины, в т.ч. и названия снега.

Термин *семантическое пространство* в лингвистике начал применяться в конце XX века (Головина, 2016: 83). Семантическое пространство образуется из семантических полей, которые отражают действительность в различных формах и при помощи разных способов. В нашем понимании формально семантическое поле выражается в виде лексических единиц, которые могут объединяться, исходя из целей и задач исследователя, в тематические, лексические, семантические и иные группы, тем самым образуя своеобразную структурированную систему. В данной работе выделенные названия разновидностей снега условно объединены в лексико-семантические группы (ЛСГ) по разным принципам и критериям: по единству производящей основы (основы кыр-, көп- и т. д.); по компоненту составного термина (зооморфные названия); на основе лексических параллелей (заимствования из эвенкийского языка); по семантике основы.

В основе ЛСГ уровня лежит семантический признак, общий для всех слов, входящих в ЛСГ. Например, у диалектных номинаций снега общими признаками будут различные физические свойства снега. Внутри ЛСГ эти лексемы находятся в различных отношениях: род – вид; общее – частное; синонимы – антонимы и т.д. Названия снега по основному родовому признаку – синонимичны, т.к. содержат основное ядерное значение снег. Отличительные особенности снега создают периферию семантического поля – это различные значения, отражающие физические свойства (состояния) снега.

Семантическое пространство диалектных названий снега раскрывает весь спектр говоров якутского языка, т.е. языковой ландшафт во многом репрезентирует географический ландшафт и северную природу. Охват всех говоров говорит не только об ареале диалектных зон, но и проясняет один факт – большие пространства обуславливают различные номинации снега, которые образовались из: лексики, восходящей к древнетюркской; заимствованной лексики (монгольской, тунгусо-маньчжурской). Все это отражает в целом диалектную лексику якутского языка.

Семантическое пространство якутских названий снега характеризуется рядом признаков: 1) обширность распространения (представлены практически все говоры); 2) взаимоопределяемость составных компонентов, когда каждый элемент поля прилегает к соседнему (каждое название связано с другим основным доминантным компонентом – *хаар* ‘снег’); 3) размытость границ (ареал распространения может не ограничиваться употреблением в рамках только одного говора, обычно название употребляется в диалектной зоне, например, северо-восточной – это колымские говоры в бассейне р. Индигир); 4) выделяется родовое название *хаар* ‘снег’ в качестве ядра поля. Парадигматические отношения объединяют все названия снега в одно семантическое пространство по схожим чертам, присущим всем элементам поля, например, белый цвет, выпадение в виде осадков, образование снега в холодной атмосфере и т. д. Семантическое поле создает также особую парадигматику – на основе отличий, которые объединяют номинации снега в единый пласт лексики – диалектный пласт. Для диалектного пласта названий характерна ассоциативная полисемия, образующаяся при помощи, например, зооморфных ассоциаций (сходство с белым пухом пуночки), но и отмечается также наличие многозначности (например, *үүт кыраһа*, *көмүк кыраһа*, *көмнөх хаар*, *түүмэх кыраһа*, *кыраһа хаар* ‘первый снег; пороша’), вместе с тем содержащая коннотации, выявляемые лишь при более детальном анализе носителем языка.

Выводы

Таким образом, в рамках данной статьи удалось выявить основной способ образования структуры семантико-мотивационного признака: сочетание слов, которые образуются при помощи аффикса принадлежности (3 л., ед.ч.). Семантическое пространство диалектных названий снега содержит обозначение различных видов снега, их физические свойства, обусловленные не только временем года, но и ассоциативными образами (например, с белым пухом птицы).

Семантическое поле названий снега характеризуется многоплановостью содержания, которое репрезентирует диалектные зоны якутского языка. Анализ показал, что названия снега могут образовать отдельную лексико-семантическую группу «Хаар» («Снег») в рамках тематической группы «Атмосферные осадки». Слова объединяются в лексико-семантическую группу на основе наличия общей семы *хаар*. Границы выделенных подгрупп условны.

Языковая картина мира в названиях снега – это результат наблюдений на протяжении долгого времени реалий окружающего мира, в соответствии с которым обустраивается и весь быт человека.

Список сокращений

А – аянский диалект эвенкийского языка; аб. – абыйский говор; Алд – верхне-алданский-зейский диалект эвенкийского языка; алл. – аллаиховский говор; анаб. – анабарский говор; башк. – башкирский язык; бод. – бодайбинский говор; Брг – баргузинский диалект эвенкийского языка; букв. – буквально; бул. – булунский говор; верх. – верхоянский; в.-вил. – верхневиллюйский говор; вил. – виллюйский говор; в.-кол. – верхнеколымский говор; горн. – горный говор; долг. – долганский язык; др.-тюрк. – древнетюркский язык; Е – ербогачёвский диалект эвенкийского языка; есей. – есейский говор; жиг. – жиганский говор; З – зейский говор верхне-алданско-зейского диалекта эвенкийского языка; Ие – иенгринский говор эвенкийского языка; инд. – индигирский говор; казах. – казахский язык; канг. – кангаласский говор; кол. – колымский говор; лен. – ленский говор; М – майский говор; м.-канг. – мегино-кангаласский говор; мом. – момский говор; монг. – монгольский язык; Н – непский диалект эвенкийского языка; н.-кол. – нижнеколымский говор; Нрч – нерчинский говор витимо-нерчинского диалекта эвенкийского языка; обр. глаг. – образный глагол; обр. слово – образное слово; олен. – оленекский говор; п.-монг. – письменно-монгольский язык; прилаг. – имя прилагательное; П-Т – подкаменно-тунгусский диалект эвенкийского языка; сад. – садынский говор; сакк. – саккырырский говор; С-Б – северо-байкальский диалект эвенкийского языка; ср. – сравните; ср.-кол. – среднеколымский говор; Сх – сахалинский диалект эвенкийского языка; сунт. – сунтарский говор; тат. – татарский язык; тел. – телеутский язык; Тк – токкинский говор эвенкийского языка; Тмт – токкинский говор токминско-ленского диалекта эвенкийского языка; Тнг – тунгирский говор витимо-олёкминского диалекта эвенкийского языка; тоф. – тофаларский язык; тув. – тувинский язык; тюрк. – тюркский язык; у.-май. – усть-майский говор; Урм – урмийский говор бураинско-урмийско-амгунский диалекта эвенкийского языка; Учр – учурско-зейский диалект эвенкийского языка; Члм – чультманский говор эвенкийского языка; шор. – шорский язык; эвенк. – эвенкийский язык; эвф. – эвфемизм; як. – якутский язык.

Литература

- БТСЯЯ: Большой толковый словарь якутского языка. [Электронный ресурс] – URL: <http://igi.yasn.ru/btsja/> (дата обращения: 02.10.2024).
- Воронкин М.С., 1984. Северо-западная группа говоров якутского языка. Якутск: Якутское книжное изд-во. 221 с.
- Головина Е.В., 2016. К вопросу о разграничении категорий семантического пространства и семантического поля. Филологические науки. Вопросы теории и практики. № 4-3(58). С. 82-85.
- ДСЯС: Диалектологический словарь языка саха: Дополнительный том, 1995. Новосибирск: ВО «Наука». 296 с.
- ДСЯЯ: Диалектологический словарь якутского языка, 1976. Москва: Наука. 392 с.
- ДТС: Древнетюркский словарь, 1969. Ленинград: Наука. Ленингр. отд-ние. 676 с.
- Дьячковский Н.Д., 1977. Звуковой строй якутского языка. Ч. 2: Консонантизм. Якутск: Якутское книжное изд-во. 255 с.
- Дьячковской Н.Д., 2000. Саха билинни тыла: Фонетика. Дьокуускай: СГУ издательства, 2000. 174 с.
- Дьячковский Ф.Н., Попов В.Г., 2015. Разновидности хаар ‘снег’ в якутском языке // Современные проблемы гуманитарных и естественных наук: материалы XXV международной научно-практической конференции, Москва, 26-27 ноября 2015 года. Том II. Москва: Научно-информационный издательский центр «Институт стратегических исследований». С. 46-53.
- Иванов С.А., 2017. Лексические особенности говоров якутского языка. Новосибирск: Наука. 392 с.
- Иванов С.А., 2016. Названия атмосферных явлений в якутском языке и его говорах // Северо-Восточный гуманитарный вестник. 2016. № 3(16). С. 74-84.
- Коркина Е.И., 1992. Северо-восточная диалектная зона якутского языка. Новосибирск: ВО «Наука». Сибирская издательская фирма. 270 с.
- Кузьмина А.А., 2022. Концепт «Снег» в языковой и фольклорной картине мира коренных народов Якутии // Современные исследования социальных проблем. Т. 14. № 2. С. 295-322.
- Кулаковский А.Е., 2017. Труды по якутскому языку. Якутск: Медиа-холдинг Якутия. 280 с.
- Маисов С.С., 2012. Ийэм кэпсиир... : роман. Ч. 3. Дьокуускай: Бичик. 383 с.
- Мусаев К.М., 2008. Представления тюрков о климате // Природное окружение и материальная культура пратюркских народов. М.: Вост. лит. С. 42-67.
- Мыреева А.Н., 2004. Эвенкийско-русский словарь. Новосибирск: Наука. 796 с.
- Норманская Ю.В., 2007. Этимологии названий снега в сибирских (уральских и тюркских) языках // Подвижники сибирской филологии: В.А. Аврорин, Е.И. Убрятова, В.М. Наделяев: Тезисы докладов Всероссийской научной конференции, Новосибирск, 27-29 сентября 2007 года. Новосибирск: Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Институт филологии Сибирского отделения Российской академии наук. С. 170-175.
- Пекарский Э.К., 1959. Словарь якутского языка. Ленинград: Издание АН СССР. Т. II. 2010 стлб.
- Природное окружение и материальная культура пратюркских народов, 2008. М.: Вост. литература. 342 с.

Рассадин В.И., 1980. Монголо-бурятские заимствования в сибирских тюркских языках. Москва: Академический научно-издательский, производственно-полиграфический и книгораспространительский центр Российской академии наук «Издательство «Наука», 1980. 115 с.

Романова Е.Н., 2024. Антропология холода: культура питания коренных народов Республики Саха (Якутия) / Е.Н. Романова, Н.К. Данилова, Е.К. Алексеева // Вестник Томского государственного университета. История. № 87. С. 165-175.

СИГТЯ: Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, 2001. Лексика. М.: Наука. 822 с.

Сулейманов А.А., 2023. Снег в системе жизнеобеспечения якутов: традиции и современность // Томский журнал лингвистических и антропологических исследований. № 3(41). С. 140-153.

Умсуура, 2008. Сааскы ыйдар // Чуораанчык. № 7. С. 14-15.

Цыденжапов Ш.Р., 1992. Бурятско-русский фразеологический словарь. Улан-Удэ. 145 с.

Чимитдоржиева Г.Н., 2013. Монгольские метеотермины в тюркских языках Сибири // Вестник Бурятского научного центра Сибирского отделения Российской академии наук. № 4(12). С. 152-156.

Чугунекова А.Н., 2018. Обозначение зимнего времени года в хакасской языковой картине мира // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. № 11-2. С. 153-158.

ЭСТЯ: Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские лексические основы ... на буквы “К”, “Қ”, 1997. Москва: Наука. 363 с.

Reference

Bol'shoj tolkovyj slovar' jakutskogo jazyka [Large explanatory dictionary of the Yakut language]. [Electronic resource]. Available at: <http://igi.ysn.ru/btsja/> (Accessed: 02.10.2024). [in Russian].

Voronkin M.S., 1984. Severo-zapadnaja gruppа govorov jakutskogo jazyka [Northwestern group of dialects of the Yakut language]. Jakutsk: Jakutskoe knizhnoe izd-vo. 221 p. [in Russian].

Golovina E.V., 2016. K voprosu o razgranichenii kategorij semanticheskogo prostranstva i semanticheskogo polja [On the issue of distinguishing between the categories of semantic space and semantic field]. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki [Philological sciences. Theoretical and practical issues]. 4-3(58). P. 82-85. [in Russian].

Dialektologičeskij slovar' jazyka sakha: Dopolnitel'nyj tom [Dialectological Dictionary of the Sakha Language: Supplementary Volume], 1995. Novosibirsk: VO «Nauka». 296 p. [in Russian].

Dialektologičeskij slovar' jakutskogo jazyka [Dialectological dictionary of the Yakut language], 1976. Moscow: Nauka. 392 p. [in Russian].

Drevnetjurkskij slovar' [Old Turkic Dictionary], 1969. Leningrad: Nauka. Leningr. otd-nie. 676 p. [in Russian].

D'jachkovskij N.D., 1977. Zvukovoj stroj jakutskogo jazyka. Part. 2: Konsonantizm [Sound structure of the Yakut language. Part 2: Consonantism]. Jakutsk: Jakutskoe knizhnoe izd-vo. 255 p. [in Russian].

D'jachkovskaj N.D., 2000. Saha bilingngi tyla: Fonetika [Modern Yakut language: Phonetics]. D'okuuskaj: SGU izdatel'stvota, 2000. 174 p. [in Yakut].

D'jachkovskij F.N., Popov V.G., 2015. Raznovidnosti haar 'sneg' v jakutskom jazyke [Varieties of haar 'snow' in the Yakut language]. *Sovremennye problemy gumanitarnyh i estestvennyh nauk: materialy XXV mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii, Moscow, 26-27 nojabrja 2015 goda. Vol. II. Moscow: Nauchno-informacionnyj izdatel'skij centr «Institut strategicheskikh issledovanij». P. 46-53. [in Russian].*

Ivanov S.A., 2017. Leksicheskie osobennosti govorov jakutskogo jazyka [Lexical features of the Yakut language dialects]. Novosibirsk: Nauka. 392 p. [in Russian].

Ivanov S.A., 2016. Nazvanija atmosfernih javlenij v jakutskom jazyke i ego govorah [Names of atmospheric phenomena in the Yakut language and its dialects]. *Severo-Vostochnyj gumanitarnyj vestnik [North-Eastern Humanitarian Herald]. № 3(16). P. 74-84. [in Russian].*

Korkina E.I., 1992. Severo-vostochnaja dialektnaja zona jakutskogo jazyka [Northeastern dialect zone of the Yakut language]. Novosibirsk: VO «Nauka». Sibirskaja izdatel'skaja firma. 270 p. [in Russian].

Kuz'mina A.A., 2022. Koncept «Sneg» v jazykovoj i fol'klornoj kartine mira korennyh narodov Jakutii [The concept of «Snow» in the linguistic and folklore picture of the world of the indigenous peoples of Yakutia]. *Sovremennye issledovanija social'nyh problem [Contemporary research in social issues]. Vol. 14. № 2. P. 295-322. [in Russian].*

Kulakovskij A.E., 2017. Trudy po jakutskomu jazyku [Works on the Yakut language]. Jakutsk: Media-holding Jakutija. 280 p. [in Russian].

Maisov S.S., 2012. Ijjem kjepsiir... [According to my mother's stories...]: roman. Part. 3. D'okuuskaj: Bichik. 383 p. [in Yakut].

Musaev K.M., 2008. Predstavlenija tjurok o klimate [Turkic ideas about climate]. *Prirodnoe okruzenie i material'naja kul'tura pratjurkskih narodov [Natural environment and material culture of the Proto-Turkic peoples]. Moscow: Vost. lit. P. 42-67. [in Russian].*

Myreeva A.N., 2004. Jevenkijsko-russkij slovar' [Evenki-Russian dictionary]. Novosibirsk: Nauka. 796 p. [in Russian].

Normanskaja Ju.V., 2007. Jetimologii nazvanij snega v sibirskih (ural'skih i tjurkskih) jazykah [Etymology of snow names in Siberian (Uralic and Turkic) languages]. *Podvizhniki sibirskoj filologii: V.A. Avrorin, E.I. Ubrjatova, V.M. Nadeljaev: Tezisy dokladov Vserossijskoj nauchnoj konferencii [Devotees of Siberian Philology: V.A. Avrorin, E.I. Ubryatova, V.M. Nadelyaev: Abstracts of the reports of the All-Russian scientific conference], Novosibirsk, 27-29 sentjabrja 2007 goda. Novosibirsk: Federal'noe gosudarstvennoe bjudzhetnoe uchrezhdenie nauki Institut filologii Sibirskogo otdelenija Rossijskoj akademii nauk. P. 170-175. [in Russian].*

Pekarskij Je.K., 1959. Slovar' jakutskogo jazyka [Dictionary of the Yakut language]. Leningrad: Izdanie AN SSSR. Vol. II. 2010 column. [in Russian].

Rassadin V.I., 1980. Mongolo-burjatskie zaimstvovanija v sibirskih tjurkskih jazykah [Mongol-Buryat borrowings in Siberian Turkic languages]. Moscow: Akademicheskij nauchno-izdatel'skij, proizvodstvenno-poligraficheskij i knigorasprostranitel'skij centr Rossijskoj akademii nauk «Izdatel'stvo «Nauka», 1980. 115 p. [in Russian].

Romanova E.N., 2024. Antropologija holoda: kul'tura pitaniya korennyh narodov Respubliki Saha (Jakutija) [Anthropology of cold: food culture of indigenous peoples of the Republic of Sakha (Yakutia)]. E.N. Romanova, N.K. Danilova, E.K. Alekseeva. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istorija [Tomsk State University Bulletin. History]. № 87. P. 165-175. [in Russian].

Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tjurkskih jazykov [Comparative-historical grammar of the Turkic languages], 2001. Leksika. Moscow: Nauka. 822 p. [in Russian].

Sulejmanov A.A., 2023. Sneg v sisteme zhizneobespechenija jakutov: tradicii i sovremennost' [Snow in the Yakut life support system: traditions and modernity]. Tomskij zhurnal lingvisticheskikh i antropologicheskikh issledovanij [Tomsk Journal of Linguistic and Anthropological Research]. № 3(41). P. 140-153. [in Russian].

Umsuura, 2008. Saasky yjdar [Spring months]. Chuoraanchyk [Bell]. № 7. P. 14-15. [in Yakut].

Cydenzhapov Sh.R., 1992. Burjatsko-russkij frazeologicheskij slovar' [Buryat-Russian Phraseological Dictionary]. Ulan-Udje. 145 p. [in Russian].

Chimitdorzhieva G.N., 2013. Mongol'skie meteotermyny v tjurkskih jazykah Sibiri [Mongolian meteorological terms in the Turkic languages of Siberia]. Vestnik Burjatskogo nauchnogo centra Sibirskogo otdelenija Rossijskoj akademii nauk [Bulletin of the Buryat Scientific Center of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences]. № 4(12). P. 152-156. [in Russian].

Chugunekova A.N., 2018. Oboznachenie zimnego vremeni goda v hakasskoj jazykovoj kartine mira [The designation of the winter season in the Khakass language picture of the world]. Mezhdunarodnyj zhurnal gumanitarnyh i estestvennyh nauk [International Journal of Humanities and Natural Sciences]. № 11-2. P. 153-158. [in Russian].

Jetimologicheskij slovar' tjurkskih jazykov: obshhetjurkskie i mezhtjurkskie leksicheskie osnovy ... na bukvy "K", "Q", 1997. [Etymological dictionary of Turkic languages: common Turkic and inter-Turkic lexical bases ... with the letters "K", "Q"]. Moscow: Nauka. 363 p. [in Russian].

E. Nikolaev

*Institute for Humanities Research and Indigenous Peoples of the North, Siberian Branch
of the Russian Academy of Sciences, Yakutsk, Russian Federation
(E-mail: 1953307@mail.ru)*

The semantic field of the word 'snow' in Yakut dialects

Abstract. The article presents an analysis of the semantic features of the word 'snow' in Yakut dialects. The semantic field of khaar 'snow' has been defined through component and semantic analyses. The interpretation of 'khaar' in various dialects is based on a comparison of the physical characteristics of snow. The study has shown that the words denoting snow reveal the related meanings of snow such as 'lush,' 'loose,' and 'fluffy.' The analysis has demonstrated that certain words considered in this article possess a connotative feature of peripheral meanings. The semantic field of 'khaar' constitutes the semantic space of Yakut words denoting 'snow', which is distinguished by a number of features.

Firstly, the term is prevalent in different subdialects. Secondly, the stem word khaar unites some features describing different types of snow. Thirdly, the usage of the dialect of 'khaar' in one or several dialect zones has resulted in the expansion of the subdialect areas (Kolyma, Vilyui).

The semantic space of 'khaar' represents the linguistic worldview as a result of long-term observations of the surrounding environment. The significance of the study lies in the linguistic description of Yakut everyday life.

Keywords: Yakut language, snow, semantic field, core of meaning, motivational features, dialects of snow, semantic space, Yakut world view.

Е. Николаев

Ресей ғылым академиясы Сібір бөлімшесінің Гуманитарлық зерттеулер мен Солтүстіктің аз санды халықтарының мәселелері институты, Якутия,

Ресей Федерациясы

(E-mail: 1953307@mail.ru)

Саха тіліндегі қардың диалектілік атауларының семантикалық кеңістігі

Аннотация. Мақала саха тіліндегі қардың диалектілік атауларының семантикалық ерекшеліктерін сипаттауға арналған. Компоненттік және семантикалық талдаулар хаар 'қар' сөзінің семантикалық өрісін анықтауға мүмкіндік берді. Диалектілік мағыналардың ішкі формасын білдіретін белгілері қардың физикалық қасиеттерін салыстыру негізінде қалыптасады. Зерттелген атаулар қардың ұқсас мағыналарын ашады – қалың, борпылдақ, үлпілдек. Кейбір атаулар қардың сыртқы формасының мағыналарына қосымша сипат береді. Бұл ретте семантикалық өрістің негізіне қозғалыс, физикалық ерекшеліктер (адамның), заттың (нәрсенің), сонымен қатар сүт тағамдарының консистенциясын (қоюландырылған қаймақ) білдіретін белгілер де кіруі мүмкін. Талдауда көрсеткендей, бір сөздің әртүрлі аффикстер арқылы бірнеше сөз таптарына қатысты бір мағынаға ие бола алатынын көруге болады. Қар атауларының семантикалық өрісі саха тілінде қар атауларының семантикалық кеңістігін құрайды, олар келесі белгілермен сипатталады: 1) әртүрлі диалектілерде кең таралуы; 2) хаар 'қар' негізгі лексикалық бірлік ретінде түрлі қар түрлерін сипаттайтын бірқатар белгілерді біріктіреді; 3) қардың диалектілік атауларының бір немесе бірнеше диалектілік аймақтарда (колыма, виллюй аймақтары және т.б.) қолданылуы нәтижесінде диалектілердің таралу шекараларының анық еместігі. Қар атауларының семантикалық кеңістігі қоршаған әлемнің ұзақ уақыт бойы бақылаулар нәтижесінде қалыптасқан тілдік дүниетанымын көрсетеді. Қар атауларын зерттеудің маңызы – якуттардың күнделікті тұрмыстық өмірін лингвистикалық тұрғыда сипаттауда болса керек.

Кілт сөздер: саха тілі, қар, семантикалық өріс, ядро, мотивтендірілген белгілер, қардың диалектілік атаулары, семантикалық кеңістік, якуттардың дүниетанымы.

Сведения об авторе:

Николаев Егор Револьевич, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела якутского языка, Институт гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера Сибирского отделения Российской академии наук, ул. Петровского, 1, Республика Саха (Якутия), Якутск, Российская Федерация.

<https://orcid.org/0000-0003-3782-8402>

Web of Science ResearcherID AAE-3222-2022

Scopus Author ID: 57190870421

Information about the author:

Nikolaev R. Egor, Candidate of Philology, Senior Researcher of the Yakut language department, Institute for Humanities Research and Indigenous Studies of the North of Siberian branch of the Russian Academy of Sciences, 1 Petrovsky Str., Republic of Sakha (Yakutia), Yakutsk, Russian Federation.

<https://orcid.org/0000-0003-3782-8402>

Web of Science ResearcherID AAE-3222-2022

Scopus Author ID: 57190870421

Автор туралы мәлімет:

Николаев Егор Револьевич, филология ғылымдарының кандидаты, Якут тілі бөлімінің ғылыми қызметкері, Ресей ғылым академиясы Сібір бөлімшесінің Гуманитарлық зерттеулер мен Солтүстіктің аз санды халықтарының мәселелері институты, Петровский көш., 1, Якутия, Ресей Федерациясы.

<https://orcid.org/0000-0003-3782-8402>

Web of Science ResearcherID AAE-3222-2022

Scopus Author ID: 57190870421

Article

Phonetic structures and intonation features of the visual image verbs in the Yakut and Kyrgyz languages

I. Sorova

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk, Russian Federation
(E-mail: isorova@mail.ru)

ARTICLE INFO

Keywords:

*visual image verbs,
Yakut language,
Kyrgyz language,
educational methods,
phonetic structure,
acoustic parameters,
interval models.*

IRSTI 16.21.37

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-132-149>

ABSTRACT

This article analyzes the phonetic structures and intonation features of visual image verbs in the Yakut and Kyrgyz languages. The article overviews the types of figurative verbs, as well as morphological and syntactic methods of their word formation. Furthermore, the provides a description of syllabic structures of visual image verbs that characterize the appearance, shape and structure, physique and figure, facial expressions and facial features, and light perception of a person. The paper employs a set of research methods, including descriptive, structural, comparative, statistical and experimental methods. Using the experimental-linguistic method, the acoustic parameters of intonation patterns of visual image verbs are analyzed, and interval models are established based on their melodic characteristics. The theoretical significance of this work is that the results obtained may be of interest for contrastive linguistics; they can also serve as a basis for further comparative studies of figurative verbs in Turkic linguistics. Practical significance is due to the fact that the results and main provisions of the study can be used in teaching functional grammar of the Yakut language in higher and secondary educational institutions, as well as in developing lecture courses and seminars on contrastive linguistics.

Received 19 October 2024. Revised 21 October 2024. Accepted 23 November 2024. Available online 29 December 2024.

For citation: I. Sorova Phonetic structures and intonation features of the visual image verbs in the Yakut and Kyrgyz languages // Turkic Studies Journal. 2024. Vol. 6. No 4. P. 132-149. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-132-149>

Introduction

In the verb system of the Turkic languages, there are specific forms that convey the manner in which an action is represented visually. The extent of their understanding varies across languages. In some Turkic languages, the category of figurative verbs has not yet been the subject of special study.

Figurative verbs in the Yakut language form a special group due to their specific semantic structure and are considered to be an independent category of words (Monastyrev, Vasilyeva, Ammosova, 2022: 73). Consequently, there are three groups of figurative verbs: 1) figurative verbs of movement (*jalkyi* ‘to splash’, *chyrbai* – ‘to reach up’) (the meanings of Yakut figurative words in Russian are quoted here and further on from the “Big Explanatory Dictionary of the Yakut Language” (Big Explanatory Dictionary of the Yakut language, 2004-2017); 2) The first group comprises verbs denoting a visual image (*byakai* – ‘to be thin in the eyes’, ‘waist’, *bylchai* – ‘to have bulging eyes, look excited, play pranks, make a fool’); 3) The second group comprises verbs denoting a sensual state (*il gyn* ‘suddenly feel warm’, *angkylyi* ‘strongly blow (smell, cold)’ (Kharitonov, 1954: 205). In the Kyrgyz language, there are two groups: figurative verbs that express instantaneous action or visual distinction (*zhaltyrai* ‘to shine (about the eyes)’, *sorokto* ‘to stick out’) (the meanings of Kyrgyz figurative words in Russian are quoted here and further on from the «Russian-Kyrgyz Dictionary» (Russian-Kyrgyz Dictionary, 2000) and figurative verbs that represent ideas about the appearance of a moving object (*zakyi* ‘to have the appearance of a hefty creature’, ‘huge’, *kedei* ‘to have the appearance of a very small (person)’ (Kudaibergenov, 1957: 12). In the Yakut language, verbs that characterize light perception (*budului* – ‘muddy’) are more related to visual image verbs; in the Kyrgyz language, these verbs (*zhaltyrai*) are used to denote shining (about the eyes) and are semantically closer to verbs of movement. These verbs form part of a group that expresses the brilliance of an instantaneous action. While the classifications of figurative verbs in both the Yakut and Kyrgyz languages have a semantic feature, they are approximate due to the nature of the semantic classification of figurative verbs, which relies on the predominance of a single semantic feature to establish the division into groups.

Visual image verbs, in the meaning of which visual perception plays a predominant role, in turn, are divided into four subgroups: verbs that characterize appearance, form and structure (Yakut *orgochui* ‘to be excessively long’, *noroi* ‘to have extremely long clothes; Kyrgyz *zhalpai* ‘to have the appearance of a flattened, unfolded, wide, flat object’, *karpai* ‘to have the appearance of a hefty and clumsy, awkward human being (e.g., a person wearing two or three coats, or a heavy bird)’); verbs that characterize light perception (Yakut *arylyi* ‘to be round and clear (about light-brown eyes)’, *sandaar* ‘to shine brightly, to shine; to emit a bright light’); verbs that characterize the person’s facial expressions and face in general (Yakut *ontoi* ‘to have a high and blunt nose’, *moroi* ‘to have a wide face with a short neck’; Kyrgyz *bütüü* ‘to be narrow, to have the appearance of a slit (about the eye)’, *emshei* ‘have a toothless appearance (when the lips are sunken in and the chin protrudes forward)’); verbs

that characterize a person's physique and figure (Yakut *begii* 'to be tall and stooped', *ygdai* 'to have strongly raised shoulders with a short neck'; Kyrgyz *zakyi* 'to look hefty, huge', *chelei* 'to look fat, pot-bellied'). In the Kyrgyz language, there are verbs that characterize light perception (*zhaltyrai* 'shining (about the eyes)'), which are semantically closer to verbs of movement. They are part of a group of verbs that express the brilliance of an instantaneous action.

Figurative verbs in the Yakut and Kyrgyz languages are formed morphologically and syntactically. Both languages have a word-forming affix *-i*: Yakut *malai* 'to have a broad face', *kilei* 'to shine, to shine with a smooth surface (about objects)'; Kyrgyz *kaldai* 'bulge; to have a clumsy appearance', *emshei* 'to have a toothless appearance (when the lips are sunken in and the chin protrudes forward)'. They also use affixes that are unique to one of the languages: in the Yakut language – *-rdaa* (*bellerdee* 'to appear too wide, rounded and flat (about the lips, face)', *malardaa* 'to put forward a wide face'), *-ngnaa* (*kyntangnaa* 'to be in motion, arrogantly throwing, lifting the head jerkily', *tullangnaa* 'stagger, dangle at the base, do not move quickly rhythmically, having a nondescript and unstable figure'), *-aaryi* (*tunaaryi* 'indistinctly white, cast a bluish-white color', *meleeri* 'slowly drive forward with a broad, rounded flat face') (Grammatika... 1982, 381-383); in the Kyrgyz language: *-ga* (*maaga* 'bleat'), *-la* (*sorokto* 'stick your head up'), *-bö* (*dürbö* 'be confused, run away in a hurry (about the crowd)') (Grammatika... 1987, 326). The syntactic method in both languages is formed by combining the root word with function verbs (in Yakut: *gyn-*, *buol-*: *khajokh gyn* 'stretch out, straighten up; stand out with your slimness body', *metekh gyn* 'bend forward, exposing your stomach', *chal buol* 'feel apathetic, indifferent to an annoying phenomenon', etc.; in Kyrgyz: *etip-*, *dp-*: *shalk etip* 'slap'). Less frequently, verb phrases use paired or repeated figurative words that indicate multiple, repeated figurative actions: in the Yakut language – *tyrakh-tyrakh tebielene syppyta* 'he was lying, kicking his legs back and forth'; in the Kyrgyz language – *köziünin zhashy möl-möl bolup ketti* 'tears flowed glistening from his eyes'.

Materials and methods

The verbs of the visual image of the Yakut and Kyrgyz languages from all volumes of the Explanatory Dictionary of the Yakut Language (edited by P.A. Sleptsov) and the Russian-Kyrgyz Dictionary (edited by K.K. Yudakhin) were used as the basis for the research. The paper employs a range of research methods, including descriptive, structural, comparative, statistical and experimental approaches. The comparative method was employed to investigate the general and distinctive features of the phonostructures and intonation of verbs of visual image in the Yakut and Kyrgyz languages. The characteristic types of syllabic structures were identified using the statistical method. The experimental-linguistic method was used to analyse the acoustic parameters of intonation patterns of visual image verbs, and interval models were established based on their melodic characteristics.

Research background

In the scientific literature, figurative words were first observed in studies on Turkic languages. N.I. Ashmarin in his research for the first time characterizes the lexical and semantic features of figurative words in the Chuvash language and the languages of the peoples of the Middle Volga region (Ashmarin, 1898; 1918).

In Yakut linguistics, the lexical and grammatical features of figurative verbs have been noted and considered by researchers such as O. N. Betlingk (Betlingk, 1990), S. V. Yastremsky (Yastremsky, 1938), E. K. Pekarsky (Pekarsky, 1959) and A. E. Kulakovskiy (Kulakovskiy, 1979). The most detailed study of Yakut figurative verbs is presented in L. N. Kharitonov's monographs «Types of verbal stems in the Yakut language» (Kharitonov, 1954), «Types of verb stems in the Yakut language» (Kharitonov, 1960), and then «Grammar of the Modern Yakut Literary Language. Phonetics and Morphology» (Grammatika ..., 1982). L.A. Afanasyev, using the example of the Yakut language, revealed the phonosemantic essence of figurative words, characterized vowels and consonant ideophones (Afanasyev, 1989). N.N. Efremov identified and described the functional and structural-semantic parameters of figurative verbs forming spatial sentences (Efremov, 2017). A.M. Nikolaeva examined figurative verbs with various affixes in the Yakut language, analyzed their connotative semantics and intensity (Nikolaeva, 2017). At the same time, at its present stage of development, one of the urgent tasks is to study the specifics and consistency of the Yakut language functioning on all levels of the language in real-language setting. Consequently, the present study of the phono-structural and intonation patterns of figurative verbs in the Yakut language, when viewed in a comparative aspect with the Kyrgyz language is relevant.

Analysis

Phonostructural features of visual image verbs

Yakut and Kyrgyz stems of visual image verbs are represented by two-syllable, three-syllable, and more rarely four-syllable structural types.

Verbs that characterize appearance, form, and structure have the following types of syllabic structures:

- two-syllable structures (Yakut language-4; Kyrgyz language-3):
 - V-CVC: Yak. *angai* 'gape, form a crevice, open up';
 - VC-CVC: Yak. *arjai* 'to have large gaps, gaps', Yak. *üllej* 'to be excessively swollen in volume', Yak. *yrjai* 'to appear gaping (about the wound)';
 - CV-CVC: Yak. *bykyi* 'to appear too small (about the bucket)', Yak. *nyylai* 'to be smooth and bent back (sled runners)', Yak. *chochoi* 'to stick out with a short shoot of something, protrude a protruding bump'; Kyr. *buzhüi* 'to have the appearance of a crouched, shrunken creature (for example, a crouching hare)', Kyr. *kilei* 'seem big, huge', Kyr. *kylai* 'lean out, barely visible';

- CVC-CV: Kyr. *chalky* chalky ‘spread wide, spread out’;
- CVC-CVC: Yak. *böltöi* ‘to appear large and bulbous’, Yak. *bültei* ‘to inflate, swell, to enlarge; to bulge, to appear too crowded (about a lake, river, etc.)’, Yak. *suptui* ‘to taper, to point towards the end or down’; Kyr. *böltöi* ‘slightly swollen, slightly swollen, standing out in the form of a small bump, tumor’, Kyr. *bültüi* ‘to have the appearance of a small unevenness, swelling’, Kyr. *korkoi* ‘to have the appearance of a tall, towering sky’.

The two-syllable structures in both - the Yakut and Kyrgyz languages - are represented by the CV-CVC and CVCVC structures. Of these, the most commonly used pattern is the CVC-CVC structure (Yakut language-106; Kyrgyz language-25). All three syllabic structures V-CVC, VC-CVC, and CVC-CV, which are typical only for a particular language, are found in rare cases: in the Yakut language, V-CVC – 1, VC-CVC-6; in the Kyrgyz language, CVC-CVC-1;

- three-syllable structures (Yakut language - 4; Kyrgyz language-4):
- V-CV-CVC: Yak. *adyryi* ‘to bristle, to stick out like a palisade’, Yak. *ydyryi* ‘to have a grainy and rough surface’, Yak. *yhyryi* ‘to fill with pulp, to fill (about bread)’;
- VC-CV-CVC: Yak. *aighaaryi* ‘to expand and extend excessively (e.g. field, steppe); to be very spacious and uncomfortable (usually about the structure)’, Yak. *orgochui* ‘to stretch in length, to be excessively long’;
- CV-CV-CVC: Yak. *bujurui* ‘grow (curl), be in curls, curls, to curl (about hair and greenery)’, Yak. *byjyryi* ‘curdled, have a grainy appearance (about milk, cottage cheese)’, Yak. *sekirii* ‘to have excessively thick hair’; Kyr. *tepirei* ‘to have the appearance of a small, short, nondescript’, Kyr. *chudurai* ‘to have the appearance of a small bump’, Kyr. *shetsirei* ‘to appear as a wide plain, a wide pit’;
- CV-CVC-CV: Yak. *tiörengnee* ‘to be shaky, unstable’; Kyr. *kokotsdo* ‘to have the appearance of sticking out, tall and thin’;
- CVC-CVC-CVC: Kyr. *zytsgyra* ‘to look mighty, majestic and slender’;
- CVC-CVC-CVC: Kyr. *chutskurai* ‘to have the appearance of a pit, a plain’.

In the three-syllable structures of verbs that characterize the appearance, form and structure, in the Yakut and Kyrgyz languages there are such types as CV-CV-CVC, CV-CVC-CV. Of these, CV-CV-CVC is most often recorded: in the Yakut language – 8, in the Kyrgyz language – 3. The syllabic structures V-CV-CVC and VC-CV-CVC are used only in the Yakut language, and CV-CV-CVC and CV-CV-CVC structures are characteristic exclusively for the Kyrgyz language.

Verbs that characterize a person’s physique and figure are represented by the following structural types:

- two-syllable structures (Yakut language-4; Kyrgyz language-3):
- V-CVC: Yak. *akyi* ‘to be conspicuous by one’s long, thin figure, with half-bent legs and an ungainly figure (usually about old people)’, Yak. *yrai* ‘to be excessively thin’, Yak. *ekei* ‘to be tall and stooped, to appear too big and ungainly’; Kyr. *itei* ‘to be seedy (about their appearance, as well as their social status)’;
- VC-CVC: Yak. *agdai* ‘to be tall and broad-chested with long legs’, Yak. *arghai* ‘to protrude with a belly, be fat-bellied, etc.’, Yak. *engkei* ‘to be huge and stooped’;

– CV-CVC: Yak. *jyrai* ‘stand out with your tall, long-legged figure’, Yak. *kurai* ‘seem too tall and thin’, Yak. *lököi* ‘stand out with a solid, impressive figure’; Kyr. *Kidii* ‘to be very small in stature; to have the appearance of a dwarf (about a man)’, Kyr. *khokhoi* ‘to be tall in the waist’, Kyr. *chelei* ‘to look fat, pot-bellied’;

– CVC-CVC: Yak. *jirbei* ‘to have a tall, slender figure’, Yak. *lyskhai* ‘to have a small, but well-fed, dense figure’, Yak. *maighai* ‘to be excessively obese, with a saggy neck and belly’; Kyr. *kyikai* ‘to have the appearance of a very thin person, to have the appearance of a skeleton’, Kyr. *möntöi* ‘to look small, tiny’, Kyr. *soldoi* ‘to be long or tall and clumsy’.

The two-syllable structures in both the Yakut and Kyrgyz languages are represented by the V-CVC, CV-CVC, and CVC-CVC structure types. Of these, the most commonly used one is the CVC-CVC structure (Yakut language-91; Kyrgyz language-24). The VC-CVC syllabic structure in verbs that characterize the physique and figure of a person is typical only for the Yakut language;

– three-syllable structures (Yakut language-3; Kyrgyz language-2): - VC-CV-CVC: Yak. *orgochui* ‘to be excessively long’;

– CV-CV-CVC: Yak. *badahyi* ‘being stout, fat, clumsy, have great mobility’, Yak. *bajjryi* ‘having a large, rough, uncouth appearance’, Yak. *begidii* ‘being tall, stooped and agile’; Kyr. *bytyrai* ‘having the appearance of a short and fat person, to be short and plump’, Kyr. *tosurai* ‘to be plump, round’;

– CV-CVC-CV: Kyr. *bulasta* ‘have a smart look, be lush’;

– CVC-CVC-CVC: Yak. *biltehii* ‘to have solid structure (about a tall, fat person or heavy equipment)’, Yak. *bökchöliin* ‘to appear strongly bent over’, Yak. *byibyrys* ‘to appear short and fat (about a child’s legs shod in fur coats)’.

In the three-syllable structures of verbs that characterize the physique and figure of a person, the following type is found in both languages under study: CV-CV-CVC - in the Yakut language-6, in the Kyrgyz language – 2. The VC-CV-CVC and CV-CV-CVC syllabic structures are used exclusively in the Yakut language, and the CV-CVC- CV structure is typical in this form only for the Kyrgyz language.

– four-syllable structures (Yakut language - 4; Kyrgyz language-4):

– V-CV-CVC-CVC: Yak. *etegheljii* ‘to be excessively long-legged’;

– CV-CV-CVC-CV: Kyr. *koduratsda* ‘to seem small’;

– CVC-CV-CV-CVC: Yak. *bollorutun* ‘to stand out with a puffy, swollen appearance’.

All four-syllable structures of this type of visual image verbs are used only in Yakut (V-CV-CVC-CVC, CVC-CV-CV-CVC) and Kyrgyz (CV-CV-CVC-CV) languages. These syllabic structures are rare.

Verbs that characterize a person’s facial expressions and face in general have the following types of syllabic structures:

– two-syllable structures (Yakut language - 4; Kyrgyz language-4):

– V-CVC: Yak. *alai* ‘to look good-naturedly stupid; to look uncomprehendingly, with a half-open mouth’, Yak. *oloi* ‘to show your elongated face, expressing stupid bewilderment’,

Yak. *emei* 'to have sunken, retracted lips; to be toothless'; Kyr. *alai* 'to look around fearfully', Kyr. *oloi* 'squint, look askance, angrily', *elei* 'get confused (from surprise), look confused; to be bewildered';

- VC-CVC: Yak. *allai* 'it is stupid to open your mouth', Yak. *oloi* 'to expose a long, thick face, spreading your lips', Yak. *önyöi* 'to have a narrow face with a protruding lower jaw'; Kyr. *emshei* 'to look toothless (when the lips are sunken in and the chin protrudes forward)';

- CV-CVC: Yak. *boroi* 'to have a thick face with a short neck', Yak. *mölöi* 'to have an oblong convex and smooth face', Yak. *chekei* 'to have an excessively small head on a thin elongated neck'; Kyr. *bütüi* 'to be narrow, to have a slit appearance (about the eye)';

- CVC-CVC: Yak. *syllai* 'to have excessively thick turned-out lips with a thick and short face', Yak. *tallai* 'to be wide and far protruding (about the lip, auricle)', Yak. *chulbui* 'to be narrow and pointed downwards (about the face)', Kyr. *zhylchyi* 'to have the appearance of slits (about the eyes)', Kyr. *tuksui* 'to have the appearance of a hairy face', Kyr. *chiüümüi* 'to have the appearance of a tube (about thin lips stretched into a tube)'.

In two-syllable structures in both the Yakut and Kyrgyz languages, the V-CVC, VC-CVC, CV-CVC, and CV-CVC syllable types are present. Of these, the most commonly used structure is CVC-CVC (Yakut language-96; Kyrgyz language-10). Two-syllable verb structures that characterize a person's facial expressions and face in general do not contain types that characterize only one of these languages.

- three-syllable structures (Yakut language-6; Kyrgyz language-5):

- V-CV-CVC: Yak. *ajaaryi* 'open your mouth wide, laugh loudly, talk loudly', Yak. *arylyi* 'be round and clear (about light brown eyes)', Yak. *erilii* 'to be clear and round (about the eyes)'; Kyr. *ütsüröi* 'to gape; to have the appearance of a cave (about the mouth)', Kyr. *etsirei* 'to have the appearance of a person with flaring nostrils';

- V-CVC-CV: Yak. *alardaa* 'to smile widely and joyfully (about a bright, big-eyed girl – in poetry)', Yak. *olongdo* 'to have the appearance of one-eyed, squint with one eye';

- VC-CV-CVC: Yak. *appaaryi* 'lowering the lower jaw, open your mouth wide (about a stupid person)', Yak. *appalyn* 'from surprise, fright to freeze, to freeze with your mouth open'.

- CV-CV-CVC: Yak. *badyryi* 'to have too large, rough outlines (about the face, about the fingers, etc.)', Yak. *mytyryi* 'to have a too small and short face', Yak. *symaryi* and 'to have a broad fat face with thick folds'; Kyr. *chüngüröi* 'to have sunken eyes (about a skinny person)';

- CV-CVC-CV: Kyr. *külütsdö* 'to have a smiling, joyful appearance';

- CVC-CVC - CVC: Yak. *chypchylyi* 'blink, blink your eyes';

- CVC-CVC-CV: Yak. *tylbyngnaa* 'to look coquettishly from under lowered or squinted eyelids'; Kyr. *dordotsdo* 'to have a large mouth with thick lips', Kyr. *zhymyngda* 'have a smiling look'.

In the three-syllable structures of verbs that characterize a person's facial expressions and face, the following types are found in both languages under study: V - CV-CVC, V-CVC-CV, CV-CV-CVC and CV-CV-CV. Of these, the most frequently recorded syllabic structures in the Yakut language are V-CV-CV – 4, and in the Kyrgyz language – syllabic structures: V-CV-CV

(2) and CV-CV-CV (2). The syllabic structures VC-CV-CV and CV-CV-CV are used only in the Yakut language, and CV-CVC-CV is exclusively characteristic of the Kyrgyz language.

– four-syllable structures (Yakut language - 1):

– V-CV-CVC-CVC: Yak. *olopochchui* ‘to look around excitedly, fussily, exposing an elongated face’.

The four-syllable structure of this type of visual image verb is used only in the Yakut language. This syllabic structure is rare.

Verbs that characterize light perception are represented by the following structural types:

– two-syllable structures (Yakut language – 3):

– VC-CVC: Yak. *ylbai* ‘weakly shine through (about the sun’s rays)’;

– CV-CVC: Yak. *baryi* ‘to be vaguely black in the dark; to appear as a huge shadow’, Yak. *kilei* ‘to shine, glisten with a smooth surface (about objects)’, Yak. *kylai* ‘to appear as a small point of light (about an angle, a sunbeam, about eyes)’;

– CVC-CVC: Yak. *kyrtai* ‘to be, to appear brilliantly white’, Yak. *turtai* ‘to turn white, to become white; to turn white, to appear white’, Yak. *chelbei* ‘to appear pure, clear’;

– three-syllable structures (Yakut language - 4):

– V-CV-CVC: Yak. *arylyi* ‘to appear, to be seen bright, shining’;

– V-CVC-CVC: Yak. *angaljiyi* ‘to be seen wide, spacious’;

– CV-CV-CVC: Yak. *borolui* ‘to fade, to grow dim, to grow dark’, Yak. *kubaryi* ‘to grow pale, to fade’, Yak. *mynalyi* ‘to appear dull-whitish, misty (about the distance, about the eyes)’;

– CVC-CVC-CVC: Yak. *kündeerii* ‘to sparkle, to shine with rays’, Yak. *nyalgharyi* ‘to shine with fat’, Yak. *nyylghaaryi* ‘to stand out with its smooth and highly glossy surface’;

– four-syllable structures (Yakut language - 3):

– V-CV-CV-CV: Yak. *ajygyraa* ‘to be conspicuous by large protrusions, heaps’;

– CV-CV-CV-CVC: Yak. *jiribinei* ‘to speckle, ruffle’, Yak. *kydagharyi* ‘to blush and become covered with a slight rash’;

– CV-CV-CVC-CVC: Yak. *barygyljiyi* ‘to be seen as a dark silhouette at dusk’, Yak. *berigiljii* ‘to flash, to shine, to be clearly visible in the dark or between something (for example, in a forest between trees and about a tall person)’.

In this type of visual image verbs in the Yakut language, three-syllable stems are most often reoccurring, among which the syllabic structure CV-CV-CVC is represented by the vast majority of models [9]. Also, some verbs that characterize light perception are an analytical form that consists of a root word with the function verb *gyn*:

– CV-CVC + *dun*: Yak. *kylam gyn* ‘flash, sparkle’;

– CV-CV-CVC + *gyn*: Yak. *köghörüs gyn* ‘instantly turn blue, turn green’, Yak. *kytarys gyn* ‘instantly, suddenly turn red’, Yak. *kharaarys gyn* ‘suddenly turn black’.

Among the non-derived forms, the root CV-CV-CVC is often used. The semantics of this root represent verbs that describe color.

Visual image verbs and their intonation features

The intonation patterns of visual image verbs in related languages, namely Yakut and Kyrgyz, are characterised by the main components of intonation, including length, tone and intensity.

1. Verbs that characterize appearance, form, and structure.

CVC-CVC model of the visual image verb: Yak. *dagdai* 'to swell, to swell up, to whip up' // Kyg. *dagdai* 'to protrude'; Kyg. *dügdüi* 'to look bulging and huge'; Yak. *dygdai* 'to swell, to swell up' // Kyg. *dygdyi* 'to protrude, to bulge'. The length of the Kyg. word *dagdai* is 750 ms, while the remaining segments are spoken with an average length of 600 ms. When the intensity indicators are synchronized, the tone is manifested in the Yak. *dagdai* - at 180-143-178-152 Hz, in the Kyg. *dagdai* - at 193-171-263 Hz; in the Kyg. *Dügdüi* - at 180-170-280 Hz; in the Yak. *dygdai* - at 207-158-223-140-201-151 Hz, in the Kyg. *dygdyi* - at 216-178-270 Hz. This key indicator is synchronous with the intensity indicators. In the intonograms of the CVC-CVC model, a descending-ascending-descending rhythm-melodeme is observed in both the Yakut and Kyrgyz languages (see Fig. 1-5).

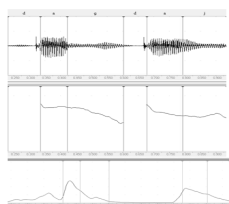

Fig. 1. Yak. *dagdai*

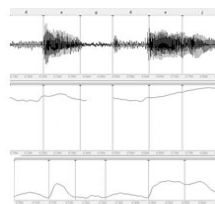

Fig. 2. Kyr. *dagdai*

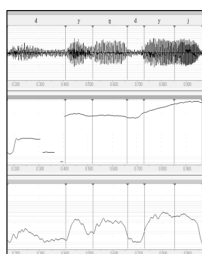

Fig. 3. Kyg. *dügdüi*

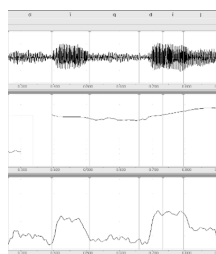

Fig. 4. Yak. *dygdai*

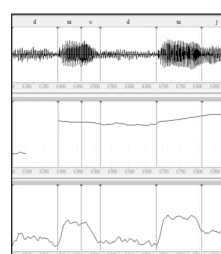

Fig. 5. Kyg. *Dygdyi*

CVC-CVC model of the visual image verb: Yak. *saltai* 'to be too wide in the upper (or front) part'; Yak. *söltöi* 'to swell, to swell up'; Yak. *seltei* 'to thicken, swell at the end'. Large duration indicators are noted in the Yak. *seltei* (907 ms), the duration of other models is on average 700-800 ms. If the intensity indicators are synchronous, the interval of movement of h. o. t. is: in Yak. *saltai* -b. 3-m. 3-b. 2; in Yak. *söltöi* -b. 4-h. 4-b. 2; in Yak. *seltei* -b. 6 – b. 4 - M. 3.

In the intonogram of the CVC-CVC model in the Yakut language, a descending-ascending rhythm-melodeme is observed with slight decreases in the final. When vowelizing the *seltei* variant in the pronunciation of the anlaut *e*, a significant downward movement of the basic frequency level (sw. 4) was observed (see Fig. 6-8).

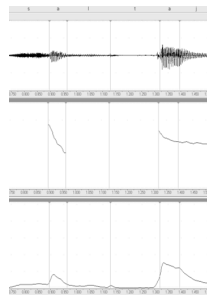

Fig. 6. Yak. saltai

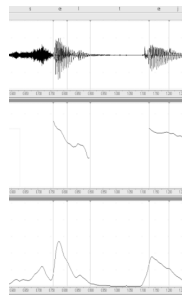

Fig. 7. Yak. söltöi

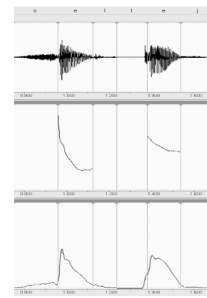

Fig. 8. Yak. Seltei

2. Verbs that characterize a person's physique and figure.

The CVC-CVC model of the mode of action verb: Yak. *bakhchai* 'widely spread crooked and slightly bent legs, have similar legs' // Kyr. *bakchai* 'to be strong'; Yak. *bekchei* 'pursing your stomach, being lean'. Large duration indicators are noted in Yak. *bakhchai* (905 ms), the duration of other models is on average 600-700 ms. When the intensity indicators are synchronized, the tone is 203-157-215-239 Hz in the Yak. *bakhchai*, and at 203-157-215-239 Hz in the Kyr. *bakchai* - at 178-253 Hz; in the Yak. *bekchei* - at 164-224-157 Hz. This key indicator is synchronous with the intensity indicators.

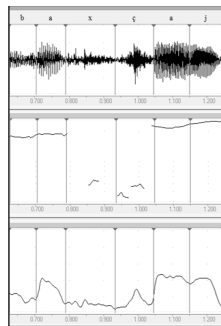

Fig. 9. Yak. bakhchai

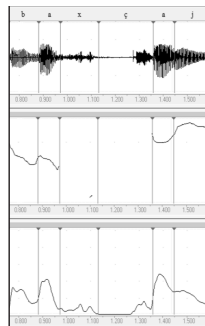

Fig. 10. Kyr. bakchai

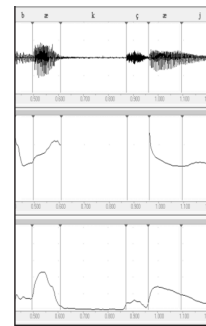

Fig. 11. Yak. Bekchei

As follows from the examples, in the intonograms of the *bakhchai* // *bakchai* model, a descending-ascending rhythm-melodeme is observed. When pronouncing the *bekchei* variant in the implementation of the forward e in the onset, a significant downward movement of the ch.o. t. (sw. 4) was observed (see Fig. 9-11).

CVC-CVC model of the visual image verb: Yak. *dogdoi* 'to be above the ordinary level' // Kyr. *dogdoi* 'to have the appearance of a stocky, sturdy man'; Yak. *diigdei* 'to become kinder, plumper in body, rounder'. The total duration of the models is: in Yak. *dogdoi* – 906 ms, in Kyr. *dogdoi* -700 ms; in Yak. *diigdei* -686 ms. If the intensity indicators are synchronous, the interval of movement of the basic frequency is marked in Yak. *dogdoi* -b. 2-h. 4-h. 5-h. 4-h. 12; in Kyr. *dogdoi* -m. 6, in Yak. *diigdei* -m. 3-b.2 – b. 3. The vowelizing of the d-gdei variant *gddei* when pronouncing auslaut e showed a significant downward movement of the basic frequency (b. 3) (see Fig. 12-14).

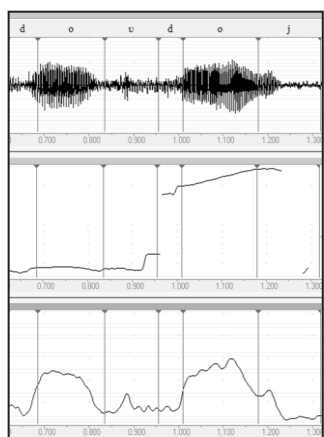

Fig. 12. Yak. dogdoi

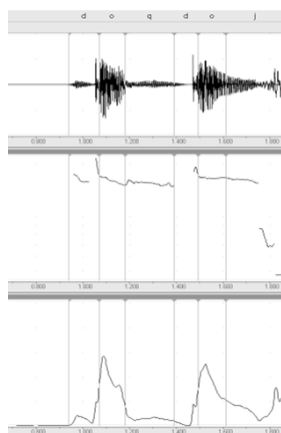

Fig. 13. Kyr. dogdoi

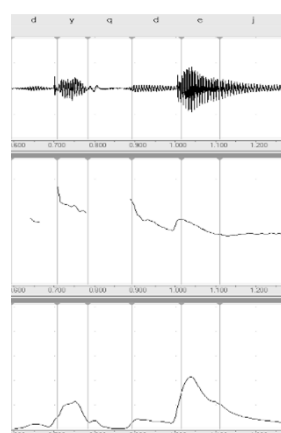

Fig. 14. Yak. Dügdei

3. Verbs that characterize the person's facial expressions and face.

The V-CVC model of the visual image verb: Yak. *alai* 'to look uncomprehendingly with your mouth half open' // Kyr. *alai* 'to look around fearfully'; Yak. *oloi* 'to stand out with your elongated face expressing stupid bewilderment' // Kyr. *oloi* 'to look askance, craning your neck and opening your eyes wide'; Kyr. *elei* 'to look confused'. Shorter duration indicators are noted in Yak. *alai* (468 ms), the duration of other models shows an average of 500-600 ms. If the intensity indicators are synchronous, the interval of movement of the basic frequency is in Yak. *alai* -b. 2, in Kyr. *alai* -h. 8-h. 4-b. 2; in Yak. *oloi* -m. 2, in Kyr. *oloi* - b. 3; in Kyr. *elei* - h. 4. When announcing the Kyr. *alai* variant in the implementation of the rear a inlaut, a significant downward movement of the basic frequency was noted (part 8) (see Fig. 15-19).

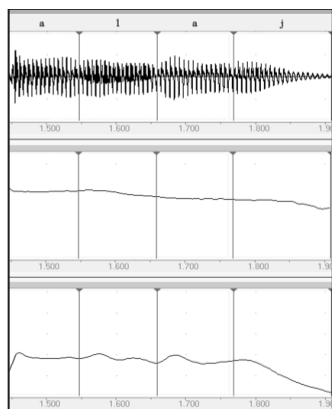

Fig. 15. Yak. alai

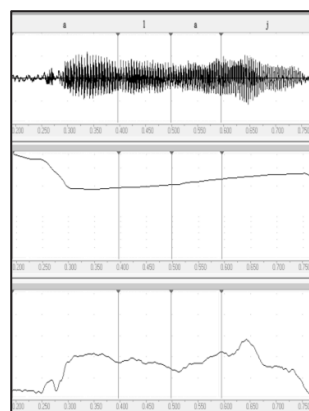

Fig. 16. Kyr. alai

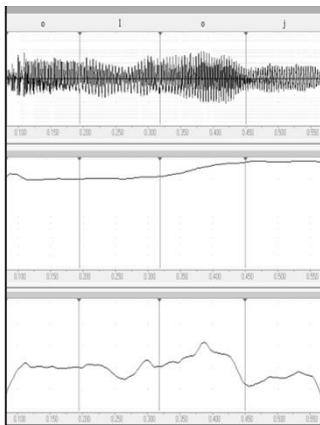

Fig. 17. Yak. oloi

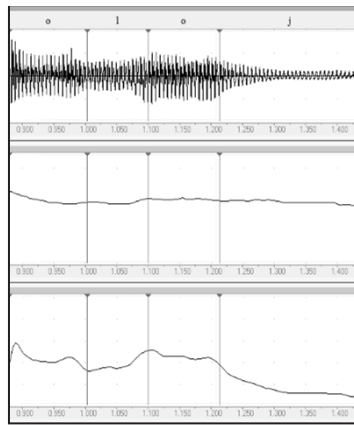

Fig. 18. Kyr. oloi

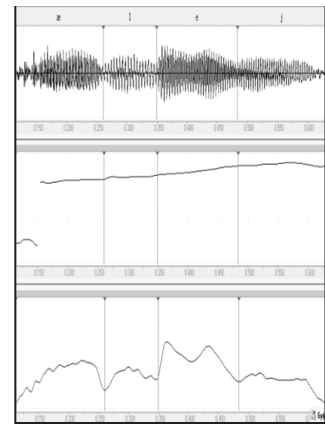

Fig. 19. Kyr. elei

CVC-CVC model of the visual image verb: Yak. *boltoi* 'to have a small face with prominent cheeks'; Yak. *byltai* 'to have a bulge (about the face, cheek)'; Yak. *beltei* 'to be excessively broad, rounded and slightly convex (about the face)'. The duration of these segments has similar indicators: in Yak. *boltoi* -606 ms, in Yak. *byltai* -671 ms, in Yak. *beltei* -642ms. If the intensity indicators are synchronized, the tonality is in Yak. *boltoi* -184-162-204-148 bin Yak. *byltai* - 191-163-190-79-162 Hz, in Yak. *beltei*-206b-153-176-169 Hz.

As illustrated in the following examples, intonograms of the CVC-CVC model reveal a descending-ascending-descending rhythm-melodeme in both Yakut and Kyrgyz languages. When vocalizing the *beltei* variant in the pronunciation of anlaut e, a significant downward movement of the basic frequency (part 4) was observed (see Fig. 20-22).

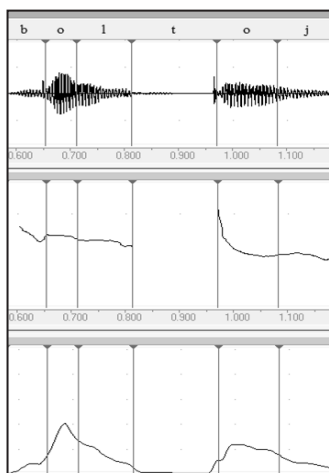

Fig. 20. Yak. boltoi

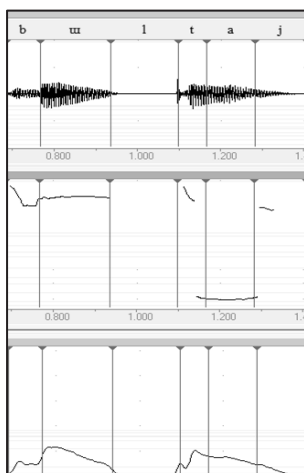

Fig. 21. Yak. byltai

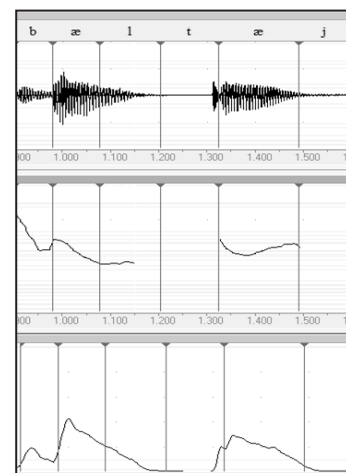
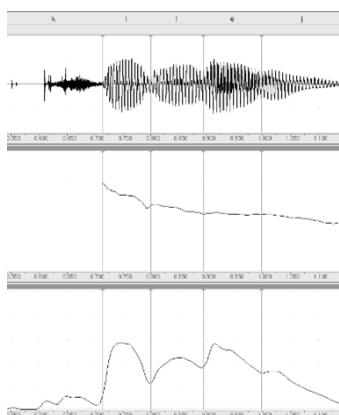
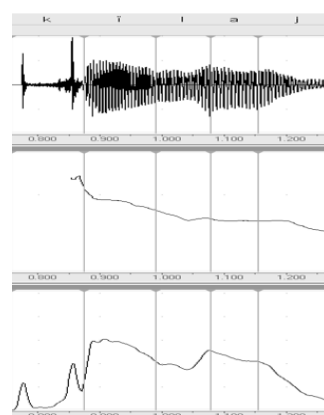

Fig. 22. Yak. Beltei

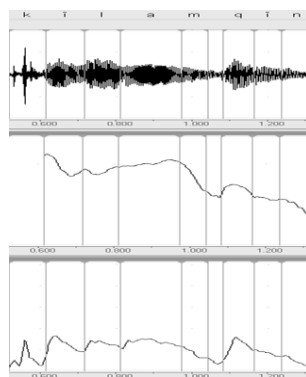
4. Verbs that characterize light perception.

The CV-CVC model of the visual image verb: Yak. *kilei* ‘to shine, to shine with a smooth surface (about objects)’ Yak. *kylai* ‘to appear as a small point of light (about the angle, the sunbeam, about the eyes)’. The duration of these words has identical indicators: Yak. *kilei* – 534 ms; Yak. *kylai* -509 ms. The difference in the key indicates the interval of movement of the basic frequency: in Yak. *kilei* - ch. 4, in Yak. *kylai* - ch. 4.

In the intonograms of the CV-CVC model, a descending rhythm-melodeme is observed in both the Yakut and Kyrgyz languages. In the vocalization of the Yak. *kylai* variant when pronouncing the rear onset *y*, a significant downward movement of the basic movement (sw. 4) was noted (see Fig. 23-24).

Fig. 23. Yak. *kilei*Fig. 24. Yak. *Kylai*

The CV-CVC CVC model of the visual image verb: Yak. *kylam gyn* ‘flash, sparkle’. The total word duration is 797 milliseconds. The difference in tonality indicates the interval of movement of the fundamental frequency, which can be described as follows: - h. 4-h. 4-m. 3-b.2, exhibiting a descending-ascending-descending rhythm-melodeme. When vocalizing this verb with the posterior input *y*, a notable downward movement of the fundamental frequency (uv. 4) is observed (see Fig. 25).

Fig. 25. Yak. *kylam gyn*

Results

Thus, the Yakut and Kyrgyz roots of visual image verbs are represented by a variety of structural types, including two-, three-, and occasionally four-syllable structures. The majority of visual image verbs in the Yakut and Kyrgyz languages have the CVC-CVC syllabic structure (301/59). Among the visual image verbs, there are distinct syllabic structures that are exclusive to a particular language. (for instance, the Yakut language displays a V-CVC-CVC structure, while the Kyrgyz language exhibits a CVC-CVC structure).

The analysis of the experimental material on the melodic characteristics of visual image verbs has revealed the following models (see Table 1): a) for verbs that characterize the appearance, form and structure, in the Yakut language – mid-interval (within b.3 - b.6), in the Kyrgyz language-interval (within h.4-b. 7); b) verbs that characterize the physique and figure of a person, in the Yakut language – medium-interval, in the Kyrgyz language, along with medium-interval, narrow-interval (within m. 2-h. 4); c) verbs that characterize the facial expressions and face of a person, in both the Yakut and Kyrgyz languages, the face of a person is characterized by a medium-interval, as well as a wide-interval (within b.6 – h.12); d) for verbs that characterize light perception, medium – interval (within b.3-b.6), interval (within h. 4-b. 7).

Table 1. Models of visual image verbs and their melodic characteristics

	Yakut language				Kyrgyz language			
	UI	SI	I	SI	UI	SI	I	SI
Verbs, describing the appearance of the object								
Verbs, characterizing the human figure								
Verbs, characterizing facial expressions and the face of a person								
Verbs, characterizing light perception								

The intonation nature of the visual image verbs shows a quantitative-melodic and dynamic unity. In terms of melodic characteristics, both Yakut and Kyrgyz languages are dominated by mid-interval and interval models.

Conclusion

As a result of studying the phono-structural and intonation features of visual image verbs in the Yakut and Kyrgyz languages, we come to the following conclusions:

Yakut and Kyrgyz visual image verb stems are represented by two-syllable verbs (Yak. *angai, suptui*; Kyr. *chalky, zhylchyi*), three-syllable verbs (Yak. *orgochui, begidii*; Kyr. *bulasta, bytyrai*), and less often four-syllable verbs (Yak. *bollorutun, etegheljii*; Kyr. *koduratsda*) by structural types. Most visual image verbs in the Yakut and Kyrgyz languages have the CVC-CVC syllabic structure (301/59): Yak. *bajbai, tappai*; Kyr. *bulchui, zhulmui*. Also, in the Yakut and Kyrgyz languages, the following structural types are noted for subgroups of visual image verbs: 1) verbs that characterize the appearance and shape with the CV-CVC structure (Yak. *bykyi, nyylai*; Kyr. *biizhii, kilei*), CV-CV-CVC (Yak. *bujurui, sekirii*; Kyr. *tepirii, chudurai*), CV-CVC-CV (Yak. *tiörengnee*; Kyr. *kokotsdo*); 2) verbs that characterize the physique and figure of a person – V-CVC (Yak. *akui, ekii*, Kyr. *itej*), CV-CVC (Yak. *jyrai, lökoi*; Kyr. *kidii, khokhoi*), CV-CV-CVC (Yak. *bajyryi, begidii*; Kyr. *bytyrai, tosurai*); 3) verbs that characterize a person's facial expressions and face – V-CVC (Yak. *oloi, emei*; Kyr. *alai, elei*), VC-CVC (Yak. *allai, önynyöi*; Kyr. *emshei*), CV-CVC (Yak. *boroi, chekei*; Kyr. *biitii*), V-CV-CVC (Yak. *ajaaryi, erilii*; Kyr. *ütsüröi, etsirei*), CV-CV-CVC (Yak. *mytyryi, symaryi*; Kyr. *chüingüröi*), CVC-CVC-CV (Yak. *tylbydpaa*; Kyr. *dordotsdo*). In the syllabic structures of visual image verbs, there are types that are unique to one of the languages (for example, in the Yakut language-VC-CV-CVC (*orgochui, aighaaryi*), CVC-CV-CVC (*biltehi, chypchylyi*), V-CV-CVC-CVC (*etegheljii*), CVC-CV-CV-CVC (*bollorutun*); in Kyrgyz – CVC-CVC-CVC (*zytsgyra*), CVC-CVC-CVC-CVC (*koduratsda*)).

In the Yakut and Kyrgyz languages, more significant intervals of basic frequency movements in all three subgroups of verbs of the visual image are noted in the models for wide back vowels *a-a, o-o, u-a, u-u*, and less significant intervals of basic frequency movements in the models for the front ones *ö-ö, ö-ü, ü-e~ü, e~e-e~e, e-e-i i-e~e*. Thus, the intonation nature of visual image verbs also expresses their semantic peculiarity. Depending on which vowels are included in the model, the word gets the corresponding spatial content. The front vowels give the variant the meaning of softness, lightness, and the back vowels-heaviness, density to the figure, to any part of the body or to the cavity of something.

Thus, the visual image verbs of the Yakut and Kyrgyz languages have a similar phonological structure, and there are some lexical and semantic differences. The intonation patterns of structural segments also show some similarities in quantitative-melodic and dynamic structure.

Литература

- Афанасьев Л.А., 1989. Идеофонная структура образных слов якутского языка // Якутский язык: лексикология и морфология. Якутск. С. 124-128.
- Ашмарин Н.И., 1898. Материалы для исследования чувашского языка. Казань: Типо-литография Императорского университета. 392 с.
- Ашмарин Н.И., 1918. Основы чувашской мимологии: (о подражательных словах в чувашском языке). Казань: Издание чувашских национальных организаций.
- Бетлингк О.Н., 1990. О языке якутов / Пер. В.И. Рассадина. Новосибирск: Наука. 646 с.
- Большой толковый словарь якутского языка: в 15-ти т. / Под редакцией П.А. Слепцова, 2004-2017. Новосибирск: Наука.
- Грамматика киргизского литературного языка, 1987. Ч. 1. Фонетика и морфология. Бишкек: Илим. 402 с.

Грамматика современного якутского литературного языка, 1982. Фонетика и морфология. Москва: Наука. 492 с.

Ефремов Н.Н., 2017. Образные глаголы, формирующие пространственные предложения, в якутском языке (структурно-семантический анализ). Северо-Восточный гуманитарный вестник, № 3 (20). Якутск: ИГИПМНС СО РАН. С. 112-118.

Кудайбергенев С., 1957. Подражательные слова в киргизском языке. Фрунзе: Киргизучпедгиз. 108 с.

Кулаковский А.Е., 1979. Научные труды. Якутск: Кн. Изд-во. 483 с.

Монастырев В.Д., Васильева Н.Н., Аммосова И.В., 2022. Фонетические средства выражения семантики образности в якутском языке (на материале образных глаголов с общей архисемой 'располнеть'). Северо-Восточный гуманитарный вестник, № 3 (40). Якутск: ИГИПМНС СО РАН. С. 71-79.

Николаева А.М., 2017. Аффикс как элемент интенсивности в изобразительной лексике якутского языка. Международный журнал гуманитарных и естественных наук, № 12. Новосибирск: ООО «Капитал» С. 160-162.

Пекарский Э.К., 1959. Словарь якутского языка: в 3-х т. Изд-е 2-е. Москва: Изд-во АН СССР.

Русско-кыргызский словарь, 2000. Бишкек: Шам. 992 с.

Харитонов Л.Н., 1954. Типы глагольной основы в якутском языке. М.- Л.: Изд-во АН СССР. 312 с.

Харитонов Л.Н., 1960. Формы глагольного вида в якутском языке. М. – Л.: Изд-во АН СССР. 179 с.

Ястремский С.В., 1938. Грамматика якутского языка. Изд-е 2-е. Москва: Гос. учебно-педагог. изд-во НКП РСФСР. 116 с.

Reference

Afanas'ev L.A., 1989. Ideofonnaya struktura obraznykh slov yakutskogo yazyka [Ideophonic structure of figurative words of the Yakut language]. Yakutskij yazyk: leksikologiya i morfologiya [The Yakut language: lexicology and morphology]. Yakutsk. P. 124-128. [in Russian].

Ashmarin N.I., 1898. Materialy dlya issledovaniya chuvashskogo yazyka [Materials for the study of the Chuvash language]. Kazan': Tipo-litografiya Imperatorskogo universiteta. 450 p. [in Russian].

Ashmarin N.I., 1918. Osnovy chuvashskoj mimologii: (o podrazhatel'nykh slovakh v chuvashskom yazyke) [Fundamentals of Chuvash mimology: (on imitative words in the Chuvash language)]. Kazan': Izdanie chuvashskikh nacional'nykh organizacij. 10 p. [in Russian].

Betlingk O.N., 1990. O yazyke yakutov. Per. V.I. Rassadina [About the Yakut language / Trans. V.I. Rassadina]. Novosibirsk: Nauka. 646 p. [in Russian].

Bolshoj tolkovyj slovar' yakutskogo yazyka: v 15-ti t. Pod redakciej P.A. Slepčova [A large explanatory dictionary of the Yakut language: in 15 volumes. Edited by P.A. Sleptsov], 2004-2017. Novosibirsk: Nauka. [in Russian].

Grammatika kirgizskogo literaturnogo yazyka. Ch. 1. Fonetika i morfologiya [Grammar of the Kyrgyz literary language. Part 1. Phonetics and morphology], 1987. Bishkek: Ilim. 402 p. [in Russian].

Grammatika sovremennogo yakutskogo literaturnogo yazyka. Fonetika i morfologiya [Grammar of the modern Yakut literary language. Phonetics and Morphology], 1982. Moscow: Nauka. 492 p. [in Russian].

Efremov N.N., 2017. Obraznye glagoly, formiruyushchie prostranstvennye predlozheniya, v yakutskom yazyke (strukturno-semanticheskij analiz) [Figurative verbs forming spatial sentences in the Yakut language (structural and semantic analysis)]. Severo-Vostochnyj gumanitarnyj vestnik [North-Eastern Humanitarian Bulletin], № 3 (20). Yakutsk: IGIPMNS SO RAN. P. 112-118. [in Russian].

Kudajbergenov S., 1957. Podrazhatel'nye slova v kirgizskom yazyke [Imitative words in the Kyrgyz language]. Frunze: Kirgizuchpedgiz. 108 p. [in Russian].

Kulakovskij A.E., 1979. Nauchnye trudy [Scientific works]. Yakutsk: Kn. izd-vo. 483 p. [in Russian].

Monastirev V.D., Vasil'eva N.N., Ammosova I.V., 2022. Foneticheskie sredstva vyrazheniya semantiki obraznosti v yakutskom yazyke (na materiale obraznykh glagolov s obshchej arkhisej 'raspolnet' [Phonetic means of expressing the semantics of imagery in the Yakut language (based on the material of figurative verbs with the common archeme 'to get fat')]. Severo-Vostochnyj gumanitarnyj vestnik [North-Eastern Humanitarian Bulletin], № 3 (40). Yakutsk: IGIPMNS SO RAN. P. 71-79. [in Russian].

Nikolaeva A.M., 2017. Affiks kak element intensivnosti v izobrazitel'noj leksike yakutskogo yazyka [Affix as an element of intensity in the pictorial vocabulary of the Yakut language]. Mezhdunarodnyj zhurnal gumanitarnykh i estestvennykh nauk [International Journal of Humanities and Natural Sciences], № 12. Novosibirsk: OOO «Kapital». P. 160-162. [in Russian].

Pekarskij E.K., 1959. Slovar' yakutskogo yazyka: v 3-kh t. Izd-e 2-e. [Dictionary of the Yakut language: in 3 volumes of the 2nd edition]. Moscow: Izd-vo AN SSSR. [in Russian].

Russko-kyrgyzskij slovar' [Russian-Kyrgyz Dictionary], 2000. Bishkek: Sham. 992 p. [in Russian].

Kharitonov L.N., 1954. Tipy glagol'noj osnovy v yakutskom yazyke [Types of the verb base in the Yakut language]. Moscow – Leningrad: Izd-vo AN SSSR. 312 p. [in Russian].

Kharitonov L.N., 1960. Formy glagol'nogo vida v yakutskom yazyke [Verb forms in the Yakut language]. Moscow – Leningrad: Isd-vo AN SSSR. 179 p. [in Russian].

Yastremskij S.V., 1938. Grammatika yakutskogo yazyka. Izd-e 2-e. [The grammar of the Yakut language. 2-nd edition]. Moscow: Gos. uchebno-pedagog. isd-vo NKP RSFSR. 116 p. [in Russian].

И. Сорова

*М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті,
Якутия, Ресей Федерациясы
(E-mail: isorova@mail.ru)*

Саха және қырғыз тілдеріндегі көру бейнесін білдіретін етістіктердің фонетикалық құрылымдары мен интонациялық ерекшеліктері

Аннотация. Бұл мақалада саха және қырғыз тілдеріндегі көру бейнесін білдіретін етістіктердің фонетикалық құрылымдары мен интонациялық ерекшеліктері талданады. Сонымен қатар, көру бейнесін білдіретін етістіктердің түрлері, сондай-ақ олардың морфологиялық және синтаксистік сөзжасам тәсілдері де анықталады. Адамның сыртқы бейнесі, келбеті мен пішіні, дене бітімі мен сымбаты, мимика мен бет әлпеті және өң мен түстерді сипаттап, көру бейнесін білдіретін етістіктердің буындық құрылымдары зерттеледі. Жұмыста сипаттамалық, құрылымдық, салыстырмалы, статистикалық және эксперименттік сынды кешенді әдістер қолданылады. Эксперименталды-лингвистикалық әдіс арқылы мақала авторы көру бейнесін білдіретін етістіктердің екпін арқылы жүзеге асуындағы акустикалық параметрлерін талдайды және олардың құлаққа жағымды және жағымсыз естілу сипаттамалары бойынша интервалдық модельдері анықталады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы саха және қырғыз тілдеріндегі көру бейнесін білдіретін етістіктердің фонетикалық құрылымдары мен екпін ерекшеліктерінің салыстырмалы талдауы арнайы зерттеу нысаны болмағандығымен нақтыланады. Жұмыстың теориялық маңыздылығы алынған нәтижелер контрастивті лингвистика үшін қызығушылық тудырып, сондай-ақ түркі тіл біліміндегі көру бейнесін білдіретін етістіктер бойынша одан әрі салыстырмалы зерттеулерге негіз бола алады. Практикалық маңыздылығы зерттеу нәтижелері мен негізгі тұжырымдары саха тілінің функционалды грамматикасын жоғары және орта оқу орындарында оқытуда, сондай-ақ контрастивті лингвистика бойынша дәріс оқытуда, курстар мен семинарлар әзірлеуде пайдаланылуы мүмкін.

Кілт сөздер: көру бейнесін білдіретін етістіктер, саха тілі, қырғыз тілі, сөзжасам тәсілдері, фонетикалық құрылым, акустикалық параметрлер, интервалдық модельдер.

И. Сорова

*Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова,
Якутск, Российская Федерация
(E-mail: isorova@mail.ru)*

**Фонетические структуры и интонационные особенности глаголов зрительного образа
в якутском и киргизском языках**

Аннотация. В данной статье анализируются фонетические структуры и интонационные особенности глаголов зрительного образа в якутском и киргизском языках. Определяются типы образных глаголов, а также морфологические и синтаксические способы их словообразования. Выявляются слоговые структуры глаголов зрительного образа, характеризующих внешний вид, форму и структуру, телосложение и фигуру, мимику и лицо, световое восприятие человека. В работе используется комплекс методов исследования, таких, как: описательный, структурный, сравнительный, статистический и экспериментальный методы. Путем экспериментально-лингвистического метода автор статьи анализирует акустические параметры интонационных реализаций глаголов зрительного образа, и по мелодическим характеристикам устанавливаются их интервальные модели. Научная новизна исследования заключается в том, что вопросы сравнительного анализа фонетических структур и интонационных особенностей глаголов зрительного образа в якутском и киргизском языках не являлись предметом специального изучения. Теоретическая значимость работы состоит в том, что полученные результаты могут представлять интерес для контрастивной лингвистики, также служить базой для дальнейших сравнительно-сопоставительных исследований образных глаголов в тюркском языкознании. Практическая значимость связана с тем, что результаты и основные положения исследования могут быть использованы при преподавании функциональной грамматики якутского языка в высших и средних учебных заведениях, также при разработке лекционных курсов и семинаров по контрастивной лингвистике.

Ключевые слова: глаголы зрительного образа, якутский язык, киргизский язык, способы образования, фоноструктура, акустические параметры, интервальные модели.

Information about the author:

Sorova Irina Nikolaevna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii Str., Yakutsk, Russian Federation.

Автор туралы мәлімет:

Сорова Ирина Николаевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский көш., 42, Якутск, Ресей Федерациясы.

Сведение об авторе:

Сорова Ирина Николаевна, кандидат филологических наук, доцент, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Российская Федерация.

Глаголы с семантикой ремесленных действий в словаре Махмуда ал-Кашгари как отражение хозяйственной и социальной жизни древних тюрков

З. Темиргазина^а, *О. Андриющенко^б, А. Амангелди^с

^аПавлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Республика Казахстан

(E-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz)

^бПавлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Республика Казахстан

(E-mail: andryuchshenko_olga@pspu.kz). *Автор для корреспонденции: andryuchshenko_olga@pspu.kz

^сКазахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина, Астана, Республика Казахстан

(E-mail: nrsgo@pspu.kz)

ARTICLE INFO

Ключевые слова:

Махмуд ал-Кашгари, «Диван Лугат ат-Турк», глагол, лексико-семантическая подгруппа, ремесленные действия, оружейное дело, портновское ремесло, валяние войлока, кожевенное ремесло.

МРНТИ 16.41.25

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-150-167>

АННОТАЦИЯ

Махмуд ал-Кашгари в «Диван Лугат ат-Турк» зафиксировал тезаурус древнетюркского языка конца X – начала XI вв. Соответственно, в этом произведении отражена картина мира древних тюрков этого периода. Исследователи-историки относят дошедшие до нас древние письменные свидетельства к важным источникам сведений о территории проживания того или иного народа, о его социальных и экономических устоях. Представленные в тексте «Диван Лугат ат-Турк» глаголы со значением «ремесленное действие» дают представление о состоянии развития ремесел в хозяйственно-экономической жизнедеятельности тюрков X-XI веков. Дифференциальные семы в семантике данных глаголов позволяют распределить данные глаголы по лексико-семантическим подгруппам, характеризующим различные виды ремесел. Наибольшее число глагольных номинаций имеет подгруппа «портняжное дело» (18 глаголов) и «оружейное дело» (15 глаголов). Количество слов в тезаурусе, относящихся к тому или иному ремеслу, свидетельствует не только о его распространенности, но и дают представление о его специфической природе (многоэтапности процесса, детализированности, сложности). Помимо названных выше, выделенные нами глаголы относятся к таким видам ремесел, как плотничество, кожевенное дело, ткачество, валяние войлока, искусство бродобреев. В семантике данных глаголов зафиксированы как обобщенные наименования соответствующих процессов, так и узкоспециальные детализированные действия. В ряде глаголов отражена культурная специфика тюрков, например, в подгруппе «портновское дело» для замера ткани используется понятие «тюркский локоть», в подгруппе «кожевенное дело» зафиксирован глагол, характеризующий специфический способ резания кожи. Таким образом, языковые факты помогают установить определенный фрагмент концептуальной картины мира древних тюрков, дополняя исторические и археологические источники.

Received 06 September 2024. Revised 19 September 2024. Accepted 20 November 2024. Available online 29 December 2024.

Для цитирования: З. Темиргазина, О. Андриющенко, А. Амангелди Глаголы с семантикой ремесленных действий в словаре Махмуда ал-Кашгари как отражение хозяйственной и социальной жизни древних тюрков // Turkic Studies Journal. 2024. Т. 6. № 4. С. 150-167. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-150-167>

For citation: Z. Temirgazina, O. Andryuchshenko, A. Amangeldy Verbs denoting craft actions in Mahmud al-Kashgari's dictionary as a reflection of the economic and social life of the ancient Turks // Turkic Studies Journal. 2024. Vol. 6. No 4. P. 150-167. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-150-167>

Введение

В словаре Махмуда ал-Кашгари «Диван Лугат ат-Турк» зафиксирован лексический фонд древнетюркского языка конца X – начала XI вв., в котором отражена хозяйственно-экономическая и культурно-историческая ситуация тюркских племен этого периода. Исследователи, рассуждая об историческом источниковедении, справедливо заявляют о важности древнетюркских текстов для изучения различных сторон жизни древних племен: «Ancient texts in Turkic languages have been significantly less researched compared to European texts of the same period, so studying them is necessary to obtain data about the territories of the tribes. Examining the value of these works from a historical perspective is particularly important, as it allows for a deeper understanding of the lives of entire peoples». [Древние тексты на тюркских языках изучены значительно меньше по сравнению с европейскими текстами того же периода, поэтому их изучение необходимо для получения данных о территориях проживания племен. Изучение ценности этих произведений с исторической точки зрения особенно важно, так как это позволяет глубже понять жизнь целых народов. – Перевод наш. З.Т.] (Рысбеков и др., 2024: 112). Они также поясняют преимущество языковых фактов в сохранении и трансляции древнетюркской культуры: «Дерево и меха истлели, золото и серебро переплавлены. Но письменные источники пронесли сквозь века сведения о богатой и неповторимой культуре, и они заслуживают большего доверия, чем немногочисленные археологические находки» (Жилище и одежда, 2008). Махмуд ал-Кашгари, составляя «Диван», следовал традициям арабской лексикографии. Это означало включение в словарь не только распространенных, но и неупотребляемых слов (мухмал). Но ученый все-таки решает ограничиться только словами, употребляемыми в речи, объясняя это стремлением к краткости и более ясной структуре (Ауэзова, 2005: 36). Таким образом, в «Диван» вошли древнетюркские слова, активно используемые в речи и содержащие картину мира носителей языка в историческую эпоху конца X – начала XI вв.

Предметом нашего исследовательского интереса в словаре выступают глаголы, называющие ремесленные действия и процессы в племенах древних тюрков указанного периода. Их исследование позволит реконструировать в определенной степени хозяйственно-бытовую и социальную жизнь тюрков на основе языковых фактов. Ремесло широко распространено на протяжении всей истории докапиталистических обществ. К ремеслу относят мелкое ручное производство, в котором используются ручные орудия и инструменты труда. Оно возникло в начале производственной деятельности человечества, постепенно развиваясь в ходе историко-экономического и культурного прогресса человечества и обретая различные формы: домашнее ремесло как часть натурального хозяйства, ремесло на заказ, которое возникло, когда натуральное хозяйство начало разрушаться, и люди начали производить изделия на продажу. Большую роль в ремеслах играет личное мастерство и творчество человека, занимающегося определенным видом ремесла и достигающего в нем значительных

высот, создавая высококачественные, иногда высокохудожественные изделия (Харитонович, 1999: 120–121; Каиржанов и др., 2024). Понимание слова «ремесло» как искусства свойственно менталитету тюрков. Так, в казахском языке ремесло называется *қолөнер*, что дословно переводится как «ручное искусство».

Внимание к глаголам, обозначающим ремесленные практики в быту и хозяйстве древних тюркских племен, обусловлено тем, что с помощью исследования языковых фактов, сохраненных для потомства великим «собирателем» слов, ученым Махмудом ал-Кашгари, мы можем с высокой степенью достоверности определить занятия древних тюрков, охарактеризовать хозяйственную и социальную деятельность, которая существовала у них тысячу лет назад. Таким образом, цель нашего исследования – осуществить семантический анализ глаголов, обозначающих ремесленные действия и содержащихся в словаре ал-Кашгари, для реконструкции на основе этого видов ремесел, имеющих место в быту и хозяйстве древнетюркских племен.

Методы и материал

Материал исследования, т.е. глаголы с семантикой ремесленного действия были отобраны из словаря Махмуда ал-Кашгари «Диван Лугат ат-Турк». Перевод, предисловие и комментарии к нему были написаны тюркологом З.-А.М. Ауэзовой; индексы составлены Р. Эрмерсом. Словарь был издан в Алматы в издательстве «Дайк-Пресс» в 2005. Всего было извлечено 67 глаголов. Мы исключили из анализа глаголы, называющие сельскохозяйственную деятельность, например, *ʔāk*- «сеять, сыпать», *ʔūr*- «косить (траву), собирать (урожай)», *ʔatizlā*- «прокладывать оросительный канал» и др., как не имеющие семантику ремесла.

В статье используется метод компонентного анализа для разложения семантики глаголов на отдельные семантические компоненты различной иерархии. Выявление интегральной семы позволяет объединить глаголы, обозначающие ремесленные действия, в лексико-семантическую группу, а дифференциальные семы – выявить специфику каждого действия отдельно. Дифференциальные семы помещают глагол в лексико-семантическую подгруппу (далее ЛСПГ), например, в подгруппу «кожевенное ремесло» или «портновское дело». Детальное изложение результатов компонентного анализа каждого глагола в статье не приводится, метод является вспомогательным для установления онтологических явлений, таких, как существование определенных видов ремесла у древнетюркских племен.

Отметим также, что в статье анализируются и каузативные формы глаголов, которые представляют собой регулярную в семантико-грамматическом плане словообразовательную модель древнетюркского языка. У них выявляется дополнительное причинное значение «сделать так, чтобы произошло то действие, которое названо».

Степень изученности темы

Словарь Махмуда ал-Кашгари «Дивану Лугат ат-Турк» до сих пор привлекает внимание ученых из различных научных областей: культурологии, антропологии, этнографии, лингвистики, истории и т.д. С точки зрения общезыковедческих проблем словарь ал-Кашгари рассматривали в своих трудах ученые С. Brockelmann (1928), О. Pritsak (1953), R. Dankoff (2008) и мн. др. Особый лингвистический интерес к словарю проявили ученые из тюркоязычных стран. Так, С. Ахаллы (1958) исследовал роль словаря ал-Кашгари в формировании туркменского языка; А.В. Ercilasun, Z. Akkoynlu (2014), Ж.А. Токошева (2016), А.А. Хазиева (2018) анализировали лексическое содержание словаря ал-Кашгари, различные лексико-семантические группы в нем в связи с турецким, киргизским, башкирским языками. Исследователи также описали некоторые словообразовательные аффиксы древнетюркского языка в словаре ал-Кашгари (Усмамбетов, 2016а). Особый интерес, несомненно, вызывал и вызывает до сих пор богатый этнографический материал, зафиксированный в словаре Махмуда ал-Кашгари (см.: Ахаллы, 1958; Диванкулиева, 2017 и др.).

Несколько языковедческих работ посвящено глаголам в словаре ал-Кашгари. Так, Х.Г. Нигматов (1970) анализировал древнетюркские глагольные корни структуры СГ и СГС. Д.Н. Насилов (2007) рассматривал глаголы в контексте сравнительной грамматики тюркских языков. Т. Токоев, Ж.А. Семенова (2015) изучали различные структурно-семантические группы глаголов в словаре Махмуда ал-Кашгари. В работе Б.Ж. Усмамбетова (2016б) анализировались некоторые глаголы из словаря, ставшие архаизмами в современном киргизском языке. Глаголы лексико-семантической группы (далее ЛСГ) «ремесленные действия» специальному анализу и описанию не подвергались.

Таким образом, настоящее исследование обладает новизной, закрывая одну из «лакун» в исследовании наследия Махмуда ал-Кашгари.

Анализ

Глаголы, называющие ремесленные действия, объединены в ЛСГ с интегральной семой «заниматься ремеслом», например, *’акыр*- “заниматься прядением”. Затем они в зависимости от дифференциальных сем распределяются по лексико-семантическим подгруппам (далее ЛСПГ).

Значительное количество глаголов с семантикой ремесленного действия в словаре Кашгари относится к оружейному ремеслу, что свидетельствует о том, что воинские занятия занимали большое место в жизни тюрков. Они составляли основную часть войск арабских правителей. З.-А.М. Ауэзова приводит мнение арабского автора о воинском искусстве тюрков: «Прежде всего он говорит о превосходстве тюрков в военном деле, описывая их прекрасных коней, присущие им ловкость, выносливость и

умелость в охоте» (Ауэзова, 2005: 24; см. также: Темиргазина, 2024). Ш. Камолиддин также говорит о большой военно-политической роли тюрков в Арабском халифате: «В правление первых ‘аббасидских халифов во второй пол. VIII-IX вв. тюрки играли важную роль в политической жизни Арабского халифата. Тюркские отряды имелись еще в составе армии Абу Муслима, возглавившего движение в пользу ‘Аббасидов в Хорасане. Вскоре после прихода к власти партии ‘Аббасидов хорасанские тюрки наряду с персами стали занимать ключевые и стратегически важные должности, прежде всего, в столичном Багдаде, а также в других городах и областях центральной части халифата» (Камолиддин, 2022: 83).

Рассмотрим некоторые глаголы из ЛСПГ «оружейное дело», для которой дифференциальной семой является «делать оружие». Необходимо сделать примечание о том, что эта подгруппа отличается большим разнообразием семантики глаголов, что онтологически обусловлено как разнообразием видов оружия, так и сложностью, многоэтапностью процесса его изготовления. В ЛСПГ «оружейное дело» могут входить глаголы, обозначающие действия в производстве других артефактов, тем не менее мы включаем их в названную ЛСПГ, опираясь на контекст, данный ал-Кашгари в своем словаре.

Глагол **ʔуш-** в значении “сверлить” описывает действие, которое является частью процесса изготовления луков и стрел, одного из самых распространенных видов оружия у древних кочевников-воинов. См., например: **ʔул ʔук ʔушди** “он просверлил отверстие в стреле или др.” (ал-Кашгари, 2005: 190). Сюда же можно включить глагол **ʔикаш-** (совместный от “пилить”), например, **ʔул манӓ тамӓр ʔикашди** “он помог подпилить железо (или другое)” (ал-Кашгари, 2005: 208).

Лексема **йабшур-** в значении “приклеивать, прикреплять” также входит в эту подгруппу, обозначая одну из конкретных операций по производству лука и стрел: **ʔӓкӓ йилим йабшурди** “он приклеил оперение к стреле” (ал-Кашгари, 2005: 813); глагол **йуклат-** “снабжать оперением”: **ʔул ʔук йуклатӓй** “он сделал оперение для стрелы” (ал-Кашгари, 2005: 735); **кунар-** (“выпрямлять”): **ʔул ʔук кунарди** “он выпрямил стрелу” (ал-Кашгари, 2005: 615).

Каузатив от “шлифовать” **кувшат-** обозначает действие в производстве как лука и стрел, так и клинкового оружия: **ʔул ʔук кувшатӓй** “он велел отшлифовать стрелу для охоты” (ал-Кашгари, 2005: 720).

Саблат- (“снабжать рукояткой нож, меч и т.п.”), **суклуш-** (“быть закрепленным внутри чего-либо”) означают действия, составляющие входящие в процесс создания клинкового оружия: **ʔул килиж саблатӓй** “он заставил кого-либо установить клинок меча в рукоятку” (ал-Кашгари, 2005: 725); **суклушди нӓн** “какой-либо предмет был установлен внутри другого и закреплен”, наподобие хвостовика меча, устанавливаемого и закрепляемого в рукоятке (ал-Кашгари, 2005: 628). Входя в ЛСПГ «оружейное ремесло», рассмотренные выше глаголы обозначают различные конкретные действия, составляющие часть работы над созданием того или иного вида оружия, в первую очередь луков, стрел, мечей и клинков.

Частью оружейного ремесла является кузнечное дело. Каузатив **тукуит-** от “ковать; стучать” означает основное действие в кузнечном деле – ковку из металла: *ʔул килиж тукуиттй* “он приказал выковать меч или нож” (ал-Кашгари, 2005: 699).

Ткацкое ремесло также составляло обязательную часть ремесел древних тюрков. Глаголы, входящие в эту подгруппу, обладают дифференциальной семой «ткать». Ткани для повседневной одежды изготавливались местными ремесленниками; более состоятельные члены общины покупали дорогие ткани: шелк, парчу, о чем пишут исследователи (Жилище и одежда, 2008). В словаре ал-Кашгари зафиксирован глагол, обозначающий общий процесс ткачества: *йукур-* “ткать”; *ʔул бӯз йукурдй* “он соткал основу ткани”; от глагола образовано существительное *йукурмак* (ал-Кашгари, 2005: 794). В подгруппу «ткачество» входят глаголы со значением прядения: каузатив **тукуит-** от “прясть”; *ʔул бӯз тукуитти* “он приказал прясть (хлопчатобумажную) ткань” (ал-Кашгари, 2005: 699); *ʔакрин-* “прясть для себя”, “представляться прядущим”; *ʔурāгут йиб ʔакриндй* “женщина пряла для себя пряжу” или “делала вид [что прядет], но это было не так” (ал-Кашгари, 2005: 257). Сюда же входит многозначный глагол *ʔакир-*, одним из значений которого является “прясть”: *ʔурāгут йиб ʔакирдй* “женщина пряла пряжу” (ал-Кашгари, 2005: 257).

Многочисленной и разнообразной является ЛСПГ «портновское ремесло» с дифференциальной семой «шить». В нее входят глаголы, описывающие разные действия ремесленника при изготовлении одежды: замер ткани, способы шитья, виды стежков, добавление различных элементов в одежду, ее украшение.

Глагол **тиктур-** (каузатив от «шить») называет общий процесс портновского ремесла: *ʔул тўн тиктурдй* “он приказал сшить одежду” (ал-Кашгари, 2005: 598). **Каузатив жиглат-** от “измерять (тюркским локтем)” обозначает конкретное действие ремесленника – замер ткани, который носит культурно-специфический характер. Ал-Кашгари уточняет здесь культурно-специфическое понятие «тюркский локоть»: *ʔул бӯз жиглаттй* “он заставил человека измерить ткань тюркским локтем”, что соответствует двум третям (обычного) локтя» (ал-Кашгари, 2005: 726). Многозначная лексема **саб-** в значении “вдевать нить” называет одно из первичных элементарных действий портного: *йижи йикнā сабдй* “портной вдел нить в иглу” (ал-Кашгари, 2005: 485).

Несколько глаголов описывают украшение одежды мехом, каймой или добавление некоторых частей, например, подкладки. См., глагол *ʔижуклā-* (“оторачивать мехом”); *ʔул тўнут ижуклāдй* “он оторочил одежду мехом (соболя, белки и т.п.)” (ал-Кашгари, 2005: 302); каузатив **кидит-** от “окаймлять, пришивать кайму”: *ʔул буркин кидиттй* “он велел пришить кайму к своему головному убору” (ал-Кашгари, 2005: 694). Глагол *ʔижлā-* (“снабжать подкладкой”) называет одно из портновских действий – пришивание подкладки к халату, платью или другой одежде: *ʔул тўнуг ʔижлāдй* “он сделал подкладку к одежде” (ал-Кашгари, 2005: 284). В словаре ал-Кашгари есть синонимичный глагол-каузатив **кубит-** (“подбивать подкладкой”): *ʔул тўнин кубиттй* “он велел подбить одежду подкладкой” (ал-Кашгари, 2005: 691). Как мы полагаем, это свидетельствует о

важности такого элемента, как подкладка в одежде тюрков, вынужденных обитать на территориях с холодным климатом и кочевать в холодные времена года.

Ряд глаголов уточняет способ шитья, применяемый портным. Например, каузатив **тавжит-** от глагола “шить перекрестными стежками”: *ʔул тўнин тавжиттӣ* “он велел подшить платье перекрестными стежками” (ал-Кашгари, 2005: 714); каузатив **кадит-** от “сметывать стежками”; см.: *ʔул тўнуз кадиттӣ* “он велел сметать одежду” (ал-Кашгари, 2005: 694).

Часть глаголов называют дополнительные к основной деятельности виды работы портного: починку одежды, латание, подгонку по размеру. Например, лексема **йам̄-** со значением “чинить, латать”: *ʔул тўн йам̄дӣ* “он чинил одежду (или другое)” (ал-Кашгари, 2005: 807); **суктур-** “распарывать”: *ʔул тўн суктурдӣ* “он велел распороть швы одежды” (ал-Кашгари, 2005: 607). Многозначный глагол **йарат-** в значении “подгонять одежду, обувь” также описывает действие, которое является частью ремесла портного или сапожника: *ʔул тўнуз йараттӣ* “он подогнал платье по размеру”; *ʔбу атўз м̄на йарат* “подгони мне эту обувь по ноге” (ал-Кашгари, 2005: 705).

Обработка кожи и шерсти также относится к наиболее древним ремеслам тюрков, что обусловлено спецификой их хозяйственной деятельности. Историки пишут, что хотя «каждый кочевник мог изготовить все необходимые предметы сам, но в каждой общине существовали мастера, специализирующиеся в этом ремесле и руководившие общей работой, например, при валянии войлока. Степняки производили из войлока различные предметы, начиная с покрытия для юрт, кончая деталями одежды» (Ремесла и торговля, 2008).

Глагол **талкиш-** (совместный от “валять, сучить, прясть”) обозначает ремесленное действие общего характера: *ʔул маңа ʔуйм̄ талкишдӣ* “он помог мне свалить войлок для изготовления обуви”, так же о сучении и прядении чего-нибудь (ал-Кашгари, 2005: 621). Такое же общее значение имеет глагол **басиш-** (совместный от “валять войлок; давить”): *ʔул маңа ʔуйм̄ басишдӣ* “он помог мне свалить (туркманский) войлок (из которого делают обувь)” (ал-Кашгари, 2005: 546). Глагол **титиш-** (совместный от “чесать шерсть; рвать”) описывает начальный процесс валяния войлока – подготовку шерсти: *ʔул маңа йўн титишдӣ* “он помогал мне чесать шерсть для прядения вручную” (ал-Кашгари, 2005: 538).

Лексема **ʔисрйла̄-** (“расшивать, раскрашивать подобно тигровой шкуре”) обозначает окраску сделанных мастерами войлочных изделий: ковров, покрытий юрты, потников для лошадей, головных уборов и т.п. Например, *ʔул казизнй исрйладӣ* “он украсил войлок, расшив его подобно тигровой шкуре”; **ʔисрйла̄м̄к** (ал-Кашгари, 2005: 311). Каузатив **сирит-** от “расшивать лоскутами” также описывает действие с войлоком: *ʔул кйзк̄а кигиз сириттӣ* “он велел девушке расшить войлок лоскутами” (ал-Кашгари, 2005: 696). Лексема **тулгаш-** (совместный от “сматывать, скручивать”) обозначает промежуточный процесс в валянии войлока: *ʔул маник бирла̄ йўн тулгашдӣ* “он соперничал со мной в сматывании шерсти” (ал-Кашгари, 2005: 632). Перечисленные глаголы составляют ЛСПГ «валяние войлока».

В словаре Махмуд ал-Кашгари содержатся глаголы, описывающие ремесло по выделке и дублению кожи. Кожевенное дело занимало важное место в быту древних тюрков, так как разведение животных было для них одним из основных видов хозяйствования (Temirgazina, et al, 2020). Одежда и обувь изготавливались большей частью из выделанной кожи и замши (Жилище и одежда, 2008). Кроме того, кожа активно использовалась для военного и конского снаряжения: щитов, седел и т.п. «Сама природа заставила нас носить одежду из кожи, удобную даже летом. Из кожи шили различную одежду, изготавливали разнообразную по форме посуду, пояса и обувь для переноски и хранения молочных продуктов, покрывали кнуты, конскую упряжь и седла» (Көшпелі халықтың қолөнері туралы не білеміз?). К лексико-семантической подгруппе «кожевенное дело» относятся глаголы *’аруклә-* со значением “выделывать, дубить кожу”; *тарй ’арукләдй* “он выделал кожу”; *’арукләмәк* (ал-Кашгари, 2005: 302); *йумшат-* “выделывать кожу, размягчать”; *’ул тарй йумшаттй* “он выделал кожу” (ал-Кашгари, 2005: 733). Оба глагола обозначают основное действие в кожевенном деле.

Каузатив *тилтур-* (от “резать”) имеет узкоспециальное значение: *’ар йариндәк тилтурдй* “(человек) приказал отрезать полоску кожи”. Ал-Кашгари делает примечание о специфике семантики этого глагола: «то же обо всем, что режут вдоль, например, кожаный пояс» (ал-Кашгари, 2005: 598).

Еще одна лексико-семантическая подгруппа в ЛСГ «ремесленные действия» – это «плотницкое дело». Лексема *’ирбә-* со значением “распиливать” принадлежит к подгруппе «плотницкое ремесло», см.: *’ул йигәж ’ирбәдй* “он распилил дерево” (ал-Кашгари, 2005: 273). В эту же подгруппу входит каузатив от “пилить” *’ирбат-*, например: *’ул йигәж ’ирбаттй* “он приказал распилить дерево” (ал-Кашгари, 2005: 263); глагол *тумруш-* (совместный от “распиливать на круглые куски”), см. пример: *’ул маник бирлә йигәж тумрушдй* “он соперничал со мной в распиливании дерева на круглые куски” (ал-Кашгари, 2005: 626). Глагол *кунит-* (“выравнивать”) означает действие плотника при работе с деревянными поверхностями: *’ар йигәж кунитй* “человек выравнивал кусок дерева (или другое)” (ал-Кашгари, 2005: 704). Глаголы *субит-* (“оттачивать с одного конца; удлинять”), *турбиш-* (совместный от “строгать”) также характеризуют действия плотника при обработке дерева: *’ул нәңнй субиттй* “он отточил конец чего-либо, удлинил что-либо, например, колышек”; *’ул маник бирлә йигәж турбишдй* “он помогал мне строгать доску” (ал-Кашгари, 2005: 691, 619). В эту подгруппу входят, как мы видим, глаголы, характеризующие как общий процесс в ремесле, так и узкоспециальные детализированные действия.

Анализ глаголов в словаре ал-Кашгари показал, что часть глаголов обозначает ремесло брадобрёя, который занимается стрижкой волос и бритьем мужчин. Например, глагол *’утур-* (“стричь, подрезать”), *’ул саж ’утурдй* “он подрезал волосы” (ал-Кашгари, 2005: 199). В словаре также есть глагол *’утруш-* (совместный от “стричь”): *’ул манә касмә ’утрушдй* “он помог мне отстричь чуб”. Так говорят о чем-либо лишнем, отстригаемом с помощью ножниц (ал-Кашгари, 2005: 242). В эту же подгруппу глаголов, обозначающих ремесло брадобрёя, входит глагол *йули-* (“брить”), см.: *’ар саж йульдй* “человек брил волосы” (ал-Кашгари, 2005: 807).

Полученные результаты

Как показал анализ глаголов, у древних тюрков, ведущих кочевой и оседлый образ жизни, распространенными и востребованными ремеслами были оружейное дело, кожевенное, ткачество, портновское, валяние войлока, плотничество, ремесло брадобрея. В следующей таблице показаны ремесла, описанные с помощью глаголов в «Диван» Махмуда ал-Кашгари.

Таблица 1. Виды ремесел, названные глаголами¹ в словаре Махмуда ал-Кашгари

	Виды ремесел	Сема глаголов, входящих в ЛСПГ	Глагол, обозначающий ремесленное действие
	Оружейное дело	'делать оружие'	ʔуш- "сверлить"
			ʔикаш- совместный от "пилить"
			йабшур- "приклеивать, прикреплять"
			йуклат- "снабжать оперением"
			казлаш- совместный от "надрезать (метки на стрелах)"
			кунар- "выпрямлять"
			саблат- "снабжать рукояткой (нож, меч и т.п.)"
			суклуш- "быть закрепленным внутри чего-либо"
			кувшат- каузатив от "шлифовать"
			тукуит- каузатив от "ковать; стучать"
	Ткацкое ремесло	'изготавливать ткань'	йукур- "ткать"
			ʔакрин- "прясть для себя", "представляться прядущим"
			ʔакир- "прясть"
	Кожевенное дело	'делать кожаные изделия'	ʔаруклӓ- "выделывать, дубить кожу"
			йумшат- "выделывать кожу, размягчать"
			тилтур- каузатив от "резать"
			талкиш- совместный от "валять, сучить, прясть"
			басиш- совместный от "валять войлок; давить"
			титиш- совместный от "чесать шерсть; рвать"

¹ В таблице представлены наиболее релевантные для анализа глаголы. Релевантность определяется примерами из словаря ал-Кашгари.

			<i>ʔисрйла̃</i> - “расшивать, раскрашивать подобно тигровой шкуре”
			<i>сирит</i> - каузатив от “расшивать лоскутами”
			<i>тулгаш</i> - совместный от “смаывать, скручивать”
	Портновское ремесло	‘заниматься шитьем’	<i>тиктур</i> - каузатив от “шить”
			<i>саб</i> - “вдевать нить”
			<i>йамӓ</i> - “чинить, латать”
			<i>ижукла</i> - “оторачивать мехом”
			<i>жиглат</i> - “измерять (тюркским локтем)”
			<i>ʔижла̃</i> - “снабжать подкладкой”
			<i>кубит</i> - каузатив от “подбивать (подкладкой)”
			<i>тавжит</i> - каузатив от глагола “шить перекрестными стежками”
			<i>кадит</i> - каузатив от “сметывать стежками”
			<i>кидит</i> - каузатив от “окаймлять, пришивать кайму”
			<i>йарат</i> - “подгонять одежду, обувь”
			<i>суктур</i> - “распарывать”
	Плотницкое ремесло		<i>ʔирба̃</i> - “распиливать”
			<i>ирбал</i> - каузатив от “пилить”
			<i>субит</i> - “оттачивать с одного конца; удлинять”
			<i>тумруш</i> - совместный от “распиливать на круглые куски”
			<i>турбиш</i> - совместный от “строгать”
			<i>кунит</i> - “выравнивать”
	Ремесло брадобрёя	‘заниматься стрижкой и бритьем’	<i>ʔутур</i> - “стричь, подрезать”
			<i>ʔутруш</i> - “совместный от стричь”
			<i>йули</i> - “брить”

В следующей таблице представлены глаголы из словаря ал-Кашгари, описывающие различные ремесленные действия. Здесь необходимо отметить, что количество глаголов не находится в прямой корреляции с распространенностью и значимостью того или иного вида ремесла, что обусловлено отсутствием прямой корреляции между языком и онтологией, т.е. окружающей действительностью. Эта корреляция опосредованная, требующая в каждом случае отдельного изучения, как в нашем случае,

когда, например, необходимо учитывать в том числе фактор субъективности языковых фактов, отобранных в «Диван».

Таблица 2. Количество глаголов в ЛСПГ

Оружейное дело	Ткачество	Кожевенное дело	Валяние войлока	Портновское ремесло	Плотницкое ремесло	Ремесло брадобрея
15	6	7	9	18	9	3
Всего глаголов	67					

Наибольшее количество глаголов описывает портновское ремесло – 18. По нашему мнению, это обусловлено, во-первых, распространенностью ремесла в жизнедеятельности тюрков и, во-вторых, детализированностью, многоэтапностью процесса пошива одежды, т.е. самой природой ремесла. Ал-Кашгари выявляет культурные особенности некоторых действий, например, понятие «тюркского» локтя в измерении ткани для пошива. 15 глаголов относятся к ЛСПГ «оружейное ремесло», в эту подгруппу мы включили кузнечные действия по производству оружия. Отмечаем, что большинство глаголов описывает производство лука и стрел, различные детали процесса. Далее часть глаголов называет различные действия в производстве клинкового оружия (мечей, ножей и т.п.). Валяние войлока и плотничество обозначены в одинаковом количестве глаголов – в 9. Часть глаголов обозначает общее действие, другая часть – узкоспециальные действия. Ткачество и кожевенное ремесло описаны 6 и 7 глаголами соответственно. В кожевенном деле ал-Кашгари также выявляет узкоспециальный глагол, обозначающий разрезание кожи вдоль, на полоски для производства определенных видов кожных изделий (ремней, завязок и т.д.). Наименьшее количество слов описывает ремесло брадобрея – 3, они называют основные профессиональные действия ремесленника – стрижку и бритье.

Выводы

Языковые факты, зафиксированные Махмудом ал-Кашгари в своем замечательном труде, достоверно свидетельствуют о том, что на территории древнетюркских племен развивалась не только скотоводческая кочевая культура, но и ремесленно-городская, земледельческая, которые влияли и взаимообогащали друг друга. Изучение глаголов со значением «ремесленные действия» в словаре позволило выявить ремесла, которые составляли важную часть хозяйственной жизнедеятельности тюрков. Ремесленники обеспечивали вооружением воинов, производили необходимые для полноценного функционирования общины кожевенные, ткацкие, войлочные, плотницкие изделия: одежду, обувь, ковры, потники для лошадей, детали жилища и т.д. Анализ глаголов свидетельствует об особенностях ремесел древних тюрков, обусловленных культурой, менталитетом, климатом.

Литература

- Ал-Кашгари Махмуд, 2005. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А.М. Ауэзовой, индексы составлены Р. Эрмерсом. Алматы: Дайк-Пресс. 1288 с.
- Ауэзова З.-А.М., 2005. Предисловие // ал-Кашгари Махмуд. Диван Лугат ат-Турк. Алматы: Дайк-Пресс. С. 6–50.
- Ахаллы С., 1958. Махмуд Кашгарынын созлуги ве туркмен дили. Ашгабат. 218 с.
- Диванкулиева Б.Х., 2017. «Диван Лугат ат-Турк» Махмуда Кашгари как источник по этнографии туркмен // Исторические исследования: мат-лы V междунар. науч. конф. Самара: ООО «Издательство АСГАРД». С. 60–63.
- Жилище и одежда, 2008. В: Духовная и материальная культура в V–XII вв. [Электронный ресурс] – URL: <https://elimai.kz/zhilishhe-i-odezhda.html> (дата обращения: 07.07.2024).
- Каиржанов А.К., Азмуханова А.М., Абжапарова Б.Д., 2024. Синкретизм общественного мифологического сознания древнейшей эпохи // Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі. №1. С. 9–19. <http://doi.org/10.52301/2957-5567-2024-1-23-33>
- Камолиддин Ш., 2022. Из истории ремесел древних тюрков // INFOLIB: Информационно-библиотечный вестник. № 2. С. 81–88. <http://doi.org/10.34920/2181-8207/2022/2-014>.
- Көшпелі халықтың қолөнері туралы не білеміз? [Электронный ресурс] – URL: https://el.kz/k-shpeli_khaly-ty_-ol-neri_turaly_ne_bilemiz_40129/ (дата обращения: 01.08.2024).
- Насилов Д.Н., 2007. «Диван» Махмуда Кашгарского и сравнительно-историческая грамматика тюркских языков // Международная конференция “Кашкарлык Махмуд жана түрк дүйнөсүнүн тили, адабияты жана тарыхы.” Бишкек. С. 22–24.
- Нигматов Х.Г., 1970. О глагольных корнях типа СГС и СГ по материалам “Словаря Махмуда Кашгарского” // Советская тюркология. Баку, №3. С. 34–44.
- Ремесла и торговля, 2008. В: Духовная и материальная культура в V–XII вв. [Электронный ресурс] – URL: <https://elimai.kz/remesla-i-torgovlya.html> (дата обращения: 07.07.2024).
- Темиргазина З.К., 2024. Батыр в казахском эпосе как архетип героя: концепции А. Маргулана и современных исследователей // Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі. №1. С. 20–27. <http://doi.org/10.52301/2957-5567-2024-1-49-56>
- Токоев Т., Семенова Ж.А., 2015. Структурно-семантические группы глаголов в словаре Махмуда Кашгари – Барскани “Дивану лугат ат-тюрк”. Бишкек: “Адэм басма”. 233 с.
- Токошева Ж.А., 2016. Лексика из словаря Махмуда Кашгарского «Дивани лугат ат-тюрк» и ее функционирование в современном кыргызском языке // Проблемы современной науки и образования. № 40. Т. 82. С. 75–78.
- Усмамбетов Б.Ж., 2016а. Некоторые словообразующие аффиксы в словаре Махмуда Кашгари «Диван лугат ат турк» // Символ науки. Т.2. №3. С. 108–112.
- Усмамбетов Б.Ж., 2016б. Семантические особенности глаголов в словаре Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-Турк» и их соотношение с глаголами современного кыргызского языка // Символ науки. Т.2. №3. С. 105–108.
- Хазиева А.А., 2018. Названия космических объектов в словаре М. Кашгари «Дивану лугат ит-тюрк» // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Т. 2–2. №80. С. 383–387.

Харитонович Д.Э., 1999. Ремесло. Цехи и миф // Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 2. Жизнь города и деятельность горожан. Москва: Наука. С. 118–124.

Brockelmann C., 1928. Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kaşgarî Divan Lughat at-Türk. Bibliotheca Orientalis Hungarica. Budapest–Leipzig, 1. 252 p.

Dankoff R., 2008. From Mahmud Kashgari to Evliya Çelebi: Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures. Collected articles, 1971–2007. Istanbul: Isis Press. 506 p.

Ercilasun A.B., Akkoyunlu Z., 2014. Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin). Ankara: TDK Yayınları. 1120 p.

Pritsak O., 1953. Mahmud al-Kaşgarî Kimdir? // Türkiye Mecmuası. X. İstanbul. P. 243–246.

Rysbekov T., Rysbekova S., Shintimirova B., 2024. Role of medieval texts in the system of common Turkic historical sources // Turkic Studies Journal. Vol. 6. No 2. P. 109–132. <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-2-109-132>

Temirgazina Z., Nikolaenko S., Akosheva M., Luczyk V., Khamitova G. «Naive anatomy» in the Kazakh language world picture in comparison with English and Russian // XLinguae. Vol. 13. Issue 2, p. 3–16. <http://doi.org/10.18355/XL.2020.13.02.01>

Reference

Al-Kashgari Mahmud, 2005. Divan Lughat at-Türk [Divan Lughat at-Türk]. Perevod, predislovie i kommentarii Z.-A.M. Auézovoj, indeksy sostavleny R. Érmersom [Translation, preface and comments by Z.-A.M. Auezova, indices compiled by R. Ermers]. Almaty: Dyke-Press. 1288 p. [in Old Turkic and Russian].

Auezova Z.-A.M., 2005. Predislovie [Preface]. [Al-Kashgari Mahmud. Divan Lughat at-Türk]. Almaty: Dyke-Press. P. 6–50. [in Russian].

Ahalla S., 1958. Mahmud Kashgarynin sozlugi ve Turkmen dili. [Mahmud Kashgari's vocabulary and Turkmen language]. Ashgabat. 218 p. [in Turkmen].

Divankulieva B.Kh., 2017. «Divan Lugat at-Türk» Mahmuda Kashgari kak istochnik po etnografii turkmen [“Divan Lugat at-Türk” by Mahmud Kashgari as a source on the ethnography of the Turkmen]. Istoricheskie issledovania: mat-ly V mezhdunarodnoj nauchnoj konf. [Historical research: materials of the V international scientific conf.]. Samara: OOO «Izdatel'stvo ASGARD». P. 60–63. [in Russian].

Zhilishche i odezhda, 2008. [Housing and clothing]. V: Duhovnaya i material'naya kul'tura v V–XII vv. [In: Spiritual and material culture in the 5th–12th centuries]. [Electronic resource]. Available at: <https://elimai.kz/zhilishhe-i-odezhda.html> (Accessed: 07.07.2024). [in Russian].

Kairzhanov A.K., Azmukhanova A.M., Abzhaparova B.D., 2024. Sinkretizm obshchestvennogo mifologicheskogo soznania drevnejshej épohi [Syncretism of the public mythological consciousness of the ancient era]. Til zhane adebiet: teoriâsy men tazhîribesî. [Language and literature: theory and practice.], 1. P. 9–19. <http://doi.org/10.52301/2957-5567-2024-1-23-33> [in Russian].

Kamoliddin Sh., 2022. Iz istorii remesel drevnih tyurkov [From the history of crafts of the ancient Turks]. INFOLIB: Informatsionno-bibliotechnyj vestnik [INFOLIB: Information-library journal], 2. P. 81–88. <http://doi.org/10.34920/2181-8207/2022/2-014>. [in Russian].

Koshpeli halıqtın qoloneri turaly ne bilemiz [What do we know about the crafts of the nomadic people?]. [Electronic resource]. https://el.kz/k-shpeli_khaly-ty_-ol-neri_turaly_ne_bilemiz_40129/ (Accessed: 01.08.2024). [in Kazakh].

Nasilov D.N., 2007. "Divan" Makhmuda Kashgarskogo i sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazykov [«Divan» of Mahmud of Kashgar and comparative-historical grammar of Turkic languages]. Mezhdunarodnaja konferentsia "Kashkarlyk Makhmud zhana türk düynösünün tili, adabiyaty zhana tarykhy." [International conf. «Mahmud of Kashkar and the Language, Literature, and History of the Turkic World.»]. Bishkek. P. 22–24. [in Russian].

Nigmatov H.G., 1970. O glagol'nyh kornyah tipa SGS i SG po materialam "Slovarya Makhmuda Kashgarskogo" [Verbal roots of the type SGS and SG according to the materials of «Dictionary of Mahmud of Kashgar»]. Sovetskaya tyurkologiya [Soviet Turkology]. Baku. 3. P. 34–44. [in Russian].

Remesla i trgovlya [Crafts and trade], 2008. V: Dukhovnaya i material'naya kul'tura v V–XII vv. [In: Spiritual and material culture in V–XII centuries]. [Electronic resource]. <https://elimai.kz/remesla-i-torgovlya.html> (Accessed: 07.07.2024). [in Russian].

Temirgazina Z.K., 2024. Batyr v kazakhskom epose kak arkhetyip geroya: kontseptsii A. Margulana i sovremennykh issledovatelej [Batyr as an archetypal hero in the Kazakh epic: conception A. Margulana and contemporary researchers]. Tíl zhane adebiyet: teoriyasy men tazhíribesí. [Language and literature: theory and practice], 1. P. 20–27. <http://doi.org/10.52301/2957-5567-2024-1-49-56> [in Russian].

Tokoev T., Semenova J.A., 2015. Strukturno-semanticheskiye gruppy glagolov v slovare Makhmuda Kashgari – Barskani "Divanu lugat at-tyurk". [Structural and semantic groups of verbs in the Mahmud Kashgari-Barskani dictionary «Divanu Lugat at-Turk»]. Bishkek: «Adem Basma». 233 p. [in Russian].

Tokosheva J.A., 2016. Leksika iz slovarya Mahmuda Kashgarskogo «Divani lugat at-tyurk» i yeye funktsionirovaniye v sovremennom kyrgyzskom yazyke [Vocabulary from Mahmud Kashgari's dictionary «Divani Lughat at-Turk» and its functioning in modern Kyrgyz language]. Problemy sovremennoy nauki i obrazovaniya. [Problems of modern education and education]. 40(82). P. 75–78. [in Russian].

Usmambetov B.J., 2016a. Nekotoryye slovoobrazuyushchiye affiksy v slovare Mahmuda Kashgari «Divan lugat at turk» [Some word-forming affixes in Mahmud Kashgari's dictionary «Divan dictionary at Turk»]. Simvol nauki. [Symbol of science], 2(3). P. 108–112. [in Russian].

Usmambetov B.J., 2016b. Semanticheskiye osobennosti glagolov v slovare Mahmuda Kashgari «Divan lugat at-Turk» i ih sootnoshenie s glagolami sovremennogo kyrgyzskogo yazyka [Semantic features of verbs in Mahmud Kashgari's dictionary «Divan Lugat at-Turk» and their relationship with verbs of the modern Kyrgyz language]. Simvol nauki. [Symbol of science], 2(3). P. 105–108. [in Russian].

Khazieva A.A., 2018. Nazvaniya kosmicheskikh ob'yektov v slovare M. Kashgari «Divanu lyugat it-tyurk» [Names of space objects in the dictionary of M. Kashgari «Divanu lyugat et-Turk»]. Filologicheskiye nauki. Voprosy teorii i praktiki. [Philological science. The question is theoretical and practical]. 2–2(80). P. 383–387. [in Russian].

Kharitonovych D.E., 1999. Remeslo. Tsekhi i mif [Craft. Workshop and myth]. V: Gorod v srednevekovoj tsivilizatsii Zapadnoj Yevropy. T. 2. Zhizn' goroda i deyatel'nost' gorozhan. [In: The city in the medieval civilization of Western Europe. T. 2. The life of the city and the activities of the city dwellers]. Moscow: Nauka. P. 118–124. [in Russian].

Brockelmann C., 1928. Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kāšgarī Divan Lughat at-Turk. Bibliotheca Orientalis Hungarica. Budapest–Leipzig, 1. 252 p.

Dankoff R., 2008. From Mahmud Kashgari to Evliya Çelebi: Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures. Collected articles, 1971–2007. Istanbul: Isis Press. 506 p.

Ercilasun A.B., Akkoyunlu Z., 2014. Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâtî't-Türk (Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin). Ankara: TDK Yayınları. 1120 p. [in Turkish].

Pritsak O., 1953. Mahmud al-Kaşgarî Kimdir? Türkiye Mecmuası. X. İstanbul. P. 243–246. [in Turkish].

Rysbekov T., Rysbekova S., Shintimirova B., 2024. Role of medieval texts in the system of common Turkic historical sources. Turkic Studies Journal, 6(2). P. 109–132. <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-2-109-132>

Temirgazina Z., Nikolaenko S., Akosheva M., Luczyk M., Khamitova G., 2020. «Naive anatomy» in the Kazakh language world picture in comparison with English and Russian. XLinguae, 13(2). P. 3–16. <http://doi.org/10.18355/XL.2020.13.02.01>

Z. Temirgazina^a

^aA. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan
(E-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz)

***O. Andryuchshenko^b**

^bA. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan
(E-mail: andryuchshenko_olga@pspu.kz)

*Corresponding author: andryuchshenko_olga@pspu.kz

A. Amangeldy^c

^cSaken Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: nrsgo@pspu.kz)

Verbs denoting craft activities in Mahmud al-Kashgari's dictionary as a reflection of the economic and social life of the ancient Turks

Abstract. In his 'Dîwān Lughāt at-Turk' Mahmud al-Kashgari compiled a thesaurus of the Old Turkic language, spanning the period from the late 10th to early 11th centuries. This work reflects the worldview of the ancient Turks during this period. These texts are regarded as important sources of information about the territories inhabited by the peoples, as well as their social and economic foundations by historians. Verbs pertaining to the domain of 'craft actions' offer insights into the evolution of crafts within the economic milieu of the Turks during the 10th–11th centuries. The differential semantics of verbs enabled the categorisation of verbs into lexical-semantic subgroups, which in turn allowed for the characterisation of various types of crafts. The subgroups 'tailoring' and 'weaponry' comprise the largest number of verb nominations, with 18 and 15 verbs, respectively. The number of words in the thesaurus indicates not only the prevalence of a particular type of craft,

but also their specific nature (a multi-stage process, detailed work, and complexity). In addition, verbs describe crafts such as carpentry, leatherworking, weaving, felting, and the art of barbers. Thus, linguistic facts help to establish a certain fragment of the conceptual worldview of the ancient Turks, complementing historical and archaeological sources.

Keywords: Mahmud al-Kashgari, 'Diwān Lughāt at-Turk', verb, lexical-semantic subgroup, craft actions, weaponry, tailoring, felting, leatherworking.

3. Темірғазина^а

*^аӘлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар, Қазақстан Республикасы
(E-mail: temirgazina_zifa@pspu.kz)*

*О. Андрющенко^б

*^бӘлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар, Қазақстан Республикасы
(E-mail: andryuchshenko_olga@pspu.kz)
Байланыс үшін автор: andryuchshenko_olga@pspu.kz

А. Амангелді^с

*^сСейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: nrsgo@pspu.kz)*

Махмұд әл-Қашғари сөздігіндегі қолөнер іс-әрекетінің семантикасы бар етістіктер ежелгі түркілердің экономикалық және әлеуметтік өмірінің көрінісі ретінде

Аннотация. Махмұд әл-Қашғари «Диуани лұғат ат-түрк» Х ғасырдың аяғы мен XI ғасырдың басындағы көне түркі тілінің тезаурусын жазып қойған. Соған сәйкес, бұл жұмыста сол кезеңдегі ежелгі түркілер ғаламының бейнесі көрсетілген. Тарихшы-зерттеушілер мәтіндерді халықтардың өмір сүру аумағы, олардың әлеуметтік және экономикалық негіздері туралы маңызды ақпарат көздеріне жатқызады. «Қолөнер әрекеті» мағынасы бар етістіктер Х-XI ғасырлардағы түркілердің шаруа-экономикалық өміріндегі қолөнердің дамуы туралы түсінік береді. Етістік семантикасындағы дифференциалды семалары етістіктерді әр түрлі қолөнер түрлерін сипаттайтын лексикалық-семантикалық ішкі топтарға бөлуге мүмкіндік берді. Етістік номинацияларының ең көп саны – «тігінші» (18 етістік) және «қару-жарақ» (15 етістік) ішкі тобы. Тезаурустағы сөздердің саны қолөнердің белгілі бір түрінің таралуын ғана емес, сонымен бірге олардың өзіндік табиғатын көрсетеді (процестің көп сатысы, нақтылығы, күрделілігі). Сонымен қатар, етістіктер ағаш ұстасы, тері илеу, тоқу, киіз басу, шаштараз өнері сияқты қолөнер түрлерін сипаттайды. Етістіктердің семантикасында процестің жалпыланған атаулары да, тарсалалық

егжей-тегжейлі әрекеттер де жазылған. Бірқатар етістіктер түріктердің мәдени ерекшеліктерін көрсетеді, мысалы, «тігінші ісі» ішкі тобында матаны өлшеу үшін «түркі шынтағы» ұғымы қолданылады, «былғары ісі» ішкі тобында теріні кесудің нақты әдісін сипаттайтын етістік бекітілген. Осылайша тілдік фактілер тарихи және археологиялық дереккөздерді толықтыра отырып, ежелгі түркілер тұжырымдамалық ғалам бейнесінің белгілі бір бөлігін анықтауға көмектеседі.

Кілт сөздер: Махмұд әл-Қашқари, «Диуани лұғат ат-түрк», етістік, лексика-семантикалық ішкі топ, қолөнер іс-әрекеттері, қару-жарақ жасау ісі, тігінші қолөнері, киіз басу, былғары қолөнер.

Сведения об авторах:

Темиргазина Зифа Какбаевна, доктор филологических наук, профессор, Павлодарский педагогический университет имени Алькей Маргулана, ул. Олжабай батыра, 60, Павлодар, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3399-7364>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55776658000>

Андрющенко Ольга Константиновна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, проректор по академическим вопросам, Павлодарский педагогический университет имени Алькей Маргулана, ул. Олжабай батыра, 60, Павлодар, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4269-9588>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56016816000>

Амангелди Айнура Амангелдиқызы, кандидат филологических наук, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, просп. Женис, 62, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3660-6819>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=59242038700>

Information about authors:

Temirgazina Zifa, Doctor of Philology, Professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, 60 Olzhabay batyr Str., Pavlodar, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3399-7364>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55776658000>

Andruchshenko Olga, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Vice-Rector for Academic Affairs, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, 60 Olzhabay batyr Str., Pavlodar, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4269-9588>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56016816000>

Amangeldy Aynur, Candidate of Philological Sciences, Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, 62 Zhenis Ave., Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3660-6819>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=59242038700>

Авторлар туралы мәлімет:

Темірғазина Зифа Қақбайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Олжабай батыр көш., 60, Павлодар, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3399-7364>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55776658000>

Андрющенко Ольга Константиновна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, оқу ісі жөніндегі проректоры, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Олжабай батыр көш., 60, Павлодар, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4269-9588>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56016816000>

Амангелді Айнұр Амангелдіқызы, филология ғылымдарының кандидаты, Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Жеңіс даңғылы, 62, Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3660-6819>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=59242038700>

Denominal verb derivation in *Jāmi' at-Tawārīḫ* by Qadir Ali Beg

G. Togabayeva

University of Szeged, Szeged, Hungary

(E-mail: togabayeva.guldana@gmail.com)

ARTICLE INFO

Keywords:

denominal verb derivation, finite verb forms, Qādir 'Ali Beg, literary Turkic language of Central Asia, *Jāmi' at-Tawārīḫ*, 'Compendium of Chronicles', Compendium.

IRSTI 16.41.25

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-168-190>

ABSTRACT

The *Jāmi' at-Tawārīḫ* 'Compendium of Chronicles' is a historical text written by Qādir 'Ali Beg in 1602, most likely in the Qasym Khanate (1452–1681), using the literary Turkic language of Central Asia. The source has two manuscripts in St. Petersburg and in Kazan, respectively, along with at least three fragments. This paper will examine sentences containing verb forms with denominal verb derivation from the St. Petersburg manuscript. The analysis will be one step in the investigation of verbal morphology in the 'Compendium of Chronicles'.

Denominal verb derivation is a synthetic process resulting in a secondary verb stem derived from a nominal stem, i.e. noun, adjective or pronoun, by adding a suffix. This process enables the creation of new verbs that retain the meaning of the original nominal. The following inventory of denominal verb derivational suffixes was attested in the investigated corpus: {+lA-}, {+A-}, {+I-}, {+(A)l-}, {+(A)y-}, {+(A)r-}, {+dA-}, {+(I)K }, {+KAr}, {+(U)(r)ka }. Additionally, there is an example of the ancient $z \sim r$ correspondence, where z is replaced by r when using the denominal verbalizer {+I-}.

Received 03 October 2024. Revised 03 October 2024. Accepted 25 November 2024. Available online 29 December 2024.

For citation: G. Togabayeva Denominal verb derivation in *Jāmi' at-Tawārīḫ* by Qadir Ali Beg // Turkic Studies Journal. 2024. Vol. 6. No 4. P. 168-190. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-168-190>

Introduction

The *Jāmi‘ at-Tawārīḫ* ‘Compendium of Chronicles’ (hereafter the *Compendium*) is a historical work written in the early 17th century in a Turkic variety. In 1851, Berezin introduced it to the scientific community in an article titled *Tatarskij letopisec. Sovremennik Borisa Fedoroviča Godunova*, published in the journal *Moskvitjanin*. Unaware of the manuscript’s title Berezin referred to it as the ‘Compendium of Chronicles’. The rationale behind this designation was that the primary component of Qādir ‘Ali Beg’s work consisted of a translation of Rašid ad-Dīn’s Persian ‘Compendium of Chronicles’.

The *Compendium* was authored by Qādir ‘Ali Beg (hereafter QAB) in 1602 in Arabic script, using a Turkic variety, during the reign of Uraz-Muhammed Khan¹. It was most likely written in the Qasym Khanate (1452–1681). There are two known manuscripts of the *Compendium* (in St. Petersburg and in Kazan) as well as three fragments (a fragment from Kyshgary village, London manuscript (I), and London manuscript (II)). The authorship of QAB is also associated with two other manuscripts (the Berlin and Paris manuscripts), although their authenticity has not been proven². Both of the verified manuscripts are incomplete; yet they complement each other. Both manuscripts are later copies, likely derived from the identical primary source. High-resolution color photographs of the St. Petersburg manuscript can be found in the Research Repository of St. Petersburg State University (Web1), while the Kazan manuscript photographs are available on the website of the Scientific Library of Kazan State University (Web2).

Materials and methods

The data used in this paper include the historical text of the St. Petersburg manuscript. The St. Petersburg manuscript, scribed between 1641 and 1642, was chosen because it is closer in time to the original (1602) than the Kazan manuscript (1732). In cases where words were missing in the St. Petersburg manuscript, the corresponding words and their locations were provided from the Kazan manuscript. Moreover, in example sentences where certain words were difficult to understand, explanations were provided using Smirnova’s (1952) Russian translation and Thackston’s (1998) English translation of the Persian ‘Compendium of Chronicles’.

The methods used in this article are comparative, descriptive, and data-oriented. The data used for the present investigation are limited to finite verb forms; non-finite verb forms are not included. The verbs are analyzed using a functional framework based on Lars Johanson’s work (2021). The framework defines the semantic notions of verbal categories from both a functional and typological perspective, including an examination of the morphological, morphophonological, syntactic, and morphosyntactic features of the text.

¹ Uraz-Muhammed Khan was the ruler of the Qasym Khanate and the nephew of Tewkel Khan, who was the khan of the Kazakh Khanate

² For detailed information about the manuscripts, see Usmanov (1972), Alimov (2018, 2022), and Nagamine (2019).

Research background

The first researchers on the *Compendium* were Berezin (1851, 1854), Valikhanov³, Vel'jaminov Zernov (1864), and Rakhim (1927 [2008], 1930 [2008]). Later, Usmanov (1972) and Syzdykova (1989), & Җoygeldiev (1991) investigated its historiographical and source aspects. Researchers such as Alimov (2015, 2016, 2018) and Nagamine (2019) have provided some of the most recent and comprehensive studies on the *Compendium*.

In 2020, Danka translated a passage from the St. Petersburg *Compendium* into English. He compared the original text to the translation by Syzdykova & Җoygeldiev (1991), provided a syntactic analysis, and proposed a new English translation of the passage.

Wheeler Thackston made a partial Latin transcription of the *Compendium*. He translated Rašīd ad-Dīn's *Compendium of Chronicles* into English. Since some parts of the work were incomprehensible in Persian, Thackston resorted to the Turkic text and provided the transcribed text in footnotes. He worked with the Berezin's publication of 1854, referring to pages [98] to [111] of the Arabic script. He emphasized that the text QAB worked with must have been of better quality than the one he worked with because QAB probably understood the Persian text much better (Thackston, 1998: 293-301)

More recently, there has been a new wave of investigations. Alimov's critical edition of the *Compendium* was published in Kazan in 2022, including a transcription, a translation of the entire text into Russian, a glossary, and four facsimiles (the manuscripts from Kazan, St. Petersburg, London (I), and (II)). Simultaneously, Xisamieva's publication (2022) is based on her doctoral dissertation (1980). She considered the grammatical and lexical characteristics of the language of the *Compendium*. The edition contains a transcription into Cyrillic and a translation into Russian of the first and third parts. In March 2023, the Marjani Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan hosted an international conference, with the main topic being QAB's *Compendium*. In the same year, articles related to QAB and his *Compendium* were published in the journal *Golden Horde Review* (vol 11, no. 2).

Analysis

Denominal verb derivation is a synthetical process that results in a secondary verb stem derived from a nominal stem (Johanson, 2021: 574). This process makes it possible to create new verbs with meanings related to the original nominal. Denominal formations can exhibit the characteristics of transitive, intransitive, and ambitransitive subclasses (Johanson, 2021: 572):

Intransitive verbs are verbs that convey a complete idea in a sentence without needing an object to complement the meaning. They do not require an object to convey their meaning in the sentence, e.g. *öl-di* 'X died'. See example (1).

³ There is no information on when exactly Valikhanov (1835–1865) wrote his articles. The articles saw publication decades later, specifically between 1961 and 1972.

Transitive verbs are verbs that show an action in the sentence and require an object to complete that action. In other words, these verbs are preceded by a direct object in the sentence, e.g. *kötär-di-lär* ‘X raised (PL)’. See example (2).

Ambitransitive (neutral) verbs are verbs that can act as both transitive and intransitive verbs, depending on their usage in the sentence. One of the most frequently used ambitransitive verbs in Turkic languages is the verb *iç-* ‘to drink’, ‘to drink (something)’. Compare examples (3) and (4).

(1) *toqtaya öldi* (f.142v/10)

‘Toqtaga **died**.’

(2) *tört kim ersä tört yaqtin hazrät xänni altunliş şandalnıñ üstinä kötärdilär* (f.155r/8–10)

‘Four [*qaraçu* begs] from four sides **raised** His Highness, the Khan, to the golden throne.’⁴

In the following example (3), the sentence is transitive because the verb has an object ‘*äsäl* ‘mead’. The question here is, “What did he drink?” The answer is, “He drank the mead.” On the other hand, in example (4), the verb *iç-* ‘to drink’ can be used without an object in general, answering the question, “What does he/she/it do?” The answer to this is, “He/she/it drinks.”

(3) ‘*äsälni içär erdi* (f.144v/3)

‘[He] **drank** the mead.’

(4) Turkish: *İçiyor* (Johanson, 2021: 572)

‘He/she/it **drinks**.’

The following inventory of denominal verb derivational suffixes was attested in the *Compendium*: {+lA-}, {+A-}, {+I-}, {+(A)l-}, {+(A)y-}, {+(A)r-}, {+dA-}, {+(I)K-}, {+KAr}, {+(U)(r)ka-}. Tables 1–12 will provide all forms of denominal verb derivational elements.

{+lA-}

The {+lA-} suffix serves as the primary denominal verb formative, allowing unrestricted addition to foreign bases, as shown in Table 1. Verbs derived with the {+lA-} suffix can encompass a broad spectrum of meanings associated with the meaning of the base. It functions as a verbalizer for transitive, intransitive, and ambitransitive (neutral) verbs (Erdal, 1991: 415, 454).

Examples (5)–(6) illustrate instances of transitive verbs; examples (7)–(8) display instances of intransitive verbs; and examples (9)–(10) demonstrate the ambitransitive verbs.

(5) *ħajji muħammed ulannı manşur beg xānladı biri xān biri beg bolub yürür erdi* (f.144r/3–5)⁵

⁴ Uraz-Muhammed was elevated to the throne by the four highest-ranking clan leaders (*qaraçu* begs): Jalayir, Mangit, Argin, and Kipchak. *Qaraçu* begs held the chieftain positions in the main clans of the Crimea, Kazan, and Qasym khanates. Typically, the chiefs of the clans included Shirin, Barin, Argin, and Kipchak. They usually install a khan by raising him on white felt. This act of elevating on the felt symbolized their share of power (Ivanics 2022: 148). According to Beljakov (2019: 67), the enthronement ceremony of Uraz-Muhammed is more likely an exceptional instance of a khan’s inauguration in Kasimov.

⁵ † خان لاندی xānlandı.

‘[After] Mansur Beg **enthroned** Hajji Muhammed Ulan, one of them was being a khan, [and the other] one a beg [and they were ruling].’

(6) *töhmät* <bi-sihr>⁶ *bilän anı kür suwiya taşladi* (f.137r/8)

‘On suspicion <of witchcraft>, [he] **threw** her into the Kür River.’⁷

(7) *anda qışladi* (f.54v/2)

‘[They] **passed the winter** there.’

(8) *özi läşkari bilän nigias taba yüzländi* (f.89v/4–5)

‘He and his army **turned towards** Nikyas.’⁸

The denominal verbs *färmān-la-* ‘to order’ and *hisāb-la-* ‘to count’ have ambitransitive meanings (both transitive and intransitive). However, the *Compendium* lacks sufficient examples to directly observe the transitive and intransitive aspects of ambitransitive verbs. Only one example is available for each verb in the *Compendium*. The verb *färmān-la-* ‘to order’ is used in its intransitive form with the absence of an object in example (9). The ambitransitive verb *hisāb-la-* ‘to count’ is exemplified only together with the transitivizing causative marker {-t-}, see example (10), which indicates the transitive verb *hisāb-la-t-* ‘to cause to count’.

(9) *anday färmānladim* (f.19v/1)

‘I **ordered** so/ the following...’

(10) *tämügä otğigin noyanniñ uruyın qu[b]ilay xān hisāblatti* (f.40r/9–40r/10)

‘Kublai Khan **caused** (them) **to count** the descendants of Temuge Otğigin⁹ Noyan.’¹⁰

Table 1. Verbs derived with {+LA-}

etymological stems are found independently in the corpus
<i>aṭ-la-n-</i> ‘to march against, set out’ ← <i>at</i> ‘horse’
<i>baš-la-</i> ‘to begin, lead’ ← <i>baš</i> ‘head’
<i>biy-lä-</i> ‘to rule’ ← <i>biy</i> ‘biy/beg’
<i>färmān-la-</i> ‘to issue a <i>firman</i> , order’ ← <i>färmān</i> P ‘ <i>firman</i> , imperial edict’, ‘command, order’
<i>hisāb-la-t-</i> ‘to cause to count, cause to plan, cause to calculate’ ← <i>hisāb</i> A ‘counting, numbering’, ‘considering’
<i>xān-la-</i> ‘to enthrone’ ← <i>xān</i> ‘khan’

⁶ K: f.57v/16.

⁷ This is the Kura River, which flows through Turkey, Georgia, and Azerbaijan. The Kura River is called Kür in Azeri.

⁸ According to Thackston’s English translation of the Persian *Compendium* (1998: 262), the term used is Nankiyas. In the Russian translation, it is referred to as Nangias (RD/Smirnova 1952: 232). In the footnotes, it is explained that Nangias is a term used for southerners, derived from the Chinese nan’-czja (*nan’-gja), and it incorporates the Mongolian plural suffix. It is a Mongolian name, while the Chinese refer the country as manzi. The term manzi comes from the Chinese man’-czy, which means “the southern barbarians”. In ancient times, the Chinese used this term to refer to all the alien tribes that lived in southern China. During the Mongolian period, the name man’-czy was specifically applied to the southern Chinese (RD/Smirnova 1952: 77 n.3, 4).

⁹ Otğigin (Mo. otğigin ← ot + tigin (> čigin) ‘fire-prince’) is the youngest son and guardian of the hearth. The keeper of (the family) fire(place) (Rachewiltz 2004: 236, 288).

¹⁰ Noyan is the Mongolian equivalent of the English ‘chief’, ‘commander’, ‘official’, ‘nobleman’ (Rachewiltz: 2004: 247).

<i>‘izzät-lä-</i> ‘to treat with respect, honor’ ← <i>‘izzät</i> A ‘a being glorious’, ‘flory, greatness’, ‘excellence’, ‘honor, dignity’
<i>kış-la-</i> ‘to pass the winter, go into winter quarters’ ← <i>kış</i> ‘winter’
<i>söz-lä-</i> ‘to speak, say’ ← <i>söz</i> ‘word, speech, statement’
<i>taş-la-</i> ‘to stone’ ← <i>taş</i> ‘stone’
<i>yayı-la-š-</i> ‘to antagonize each other, feud with one another’ ← <i>yayı</i> ‘hostile, enemy’
<i>yüz-lä-n-</i> ‘to face toward, turn towards’ ← <i>yüz</i> ‘face’
etymological stems are not found independently in the corpus
<i>añ-la-</i> ‘to understand’ ← <i>añ</i> ‘understanding, intelligence’
<i>bay-la-</i> ‘to tie, fasten’ ← <i>bay</i> ‘bond, tie, belt’ ← <i>ba-</i> ‘to bind’, ‘to fasten’ {-(I)G} VN
<i>iktü-lä-</i> ‘to feed (a human being or animal)’ ← <i>iktü</i> ‘a small-fed animal’
<i>jar-la-</i> ‘to call to, summon’ ← <i>jar</i> ‘onomatopoetic jingle’
<i>kiz-lä-</i> ‘to hide’, lit. ‘to put (something) in a box or bag’ ← <i>kiz</i> ‘wardrobe, clothes bag, cupboard’ (Clauson, 1972: 756); <i>*kiz</i> ‘secret’ (Boeschoten, 2023:169)
<i>konak-la-</i> ‘to entertain (a guest)’ ← <i>konak</i> ‘guest’ ← <i>kon-</i> ‘to settle’, ‘to stop (for the night)’, ‘to settle down’ {-(°)K} ¹¹ VN
<i>kuçak-la-š-</i> ‘to embrace one another’ ← <i>kuçak</i> ‘the bosom’, ‘the lap’ ← <i>kuç-</i> ‘to embrace’ { (°)K} VN
<i>sağ-la-</i> ‘to watch over guard, protect’ ← <i>sağ</i> ‘awake, alert’
<i>tñ-la-</i> ‘to hear, listen’ ← <i>tñ</i> ‘sound’
<i>yay-la-</i> ‘to pass the summer’ ← <i>yay</i> ¹² ‘summer’
<i>yüy-la-</i> ‘to weep’ ← <i>üy</i> ‘weeping, sobbing’
<i>yuma-la-n</i> ¹³ ‘to roll’ ← <i>yumar-la-</i> ‘to knead (dough) into a ball’ < <i>yumur-la-</i> ‘id.’ ← <i>yumur</i> ‘something round, globular, coiled’ ← <i>*yum-</i> { °r} VN or { mUr} VN

¹¹ I labeled it {-(°)K} since the word ‘guest’ first appeared independently in Qarakhanid Turkic in the form *konok*. Erdal (1991: 238) views the derivational suffix in the noun as {-(O)k}, and Johanson (2021: 448) views such markers as {-(Ü)K} ~ {-(I)K}. For comparison, *konak* can appear in the forms of *konak*/ *konay*/ *konuk*/ *konok*/ *konik*/ (Clauson 1972: 637)

¹² There is confusion in Turkic languages about the words for ‘spring’ and ‘summer’. *Yaz* must originally have meant ‘summer’, and *yay* must originally have meant ‘spring’. But *yayla-* always meant ‘to pass the summer’. In some modern Turkic languages, *yay* has disappeared; in others, the meaning has become inverted (Clauson 1972: 980).

¹³ The verb *yuma-la-* with the passive-reflexive-medial marker {-(I)n-} is of special interest. Clauson (1972: 938) indicates the form *yum-ur-la-*. *Yumur* basically refers to ‘something round, globular, or coiled’; hence, it is associated with ‘the howls’, especially those of animals (Clauson 1972: 937). It is derived from **yum-* ‘to be round’ (Clauson 1972: 934; Boeschoten 2023: 426). **Yum-* is a reconstructed verb that has survived in words such as *yumyak* ‘a spherical or globular object’ (Clauson 1972: 936), *yumurtya* ‘egg’ (Clauson 1972: 938), and *yumuš* literally something like ‘circulating’. Originally, it implied ‘an errand’ but later it survived with the broader meaning of ‘a task’, ‘piece of work’ (Clauson 1972: 938), *yumuz* ‘round, globular’ and, of course, *yumur* (Clauson 1972: 940). However, *yum-* can also mean ‘to shut, to clench’, and ‘to assemble’. Therefore, there are two ideas of derivation (Róna-Tas-Berta 2011: 399). The earliest is the aorist marker {-(°)r} within *yum-ur*. The second one is a suffix { -mUr} in **yum-mur* > *yumur*. For detailed information, see Róna-Tas-Berta (2011). Furthermore, it is highly interesting to note that in modern Kazakh, the initial consonant is rendered by the realization of Proto Turkic **d** in the form of домала- <domala->, as the initial d- reflects Proto-Turkic **d** in some historical documented languages (Johanson 2021: 366–367), cf. Kirghiz (Judaxin 1985: 268) жума-ла- <žuma-la-> ‘катить, скатывать’, and Tatar (TRS 1966: 188) йомар-ла- <yomar-la-> ‘катиться, скатываться, скатать, придать круглую форму’. The WOT borrowing words in Hungarian also reflect the realization of the initial d-, as seen in the words like *gyümölcs* <d’ümölč> ꞑ *jemilč ꞑ WOT *jemilč | EOT *yemiš* ‘fruit’ < ye- ‘to eat’ (Róna-Tas-

Erdal (Erdal, 1991: 416) noted that, in Old Turkic, bisyllables ending in the velars K, G, and ŋ generally took the marker {+IA-} rather than {+A-}. However, in the *Compendium*, the suffix {+IA-} is found mainly after monosyllables ending in velars *k*, *g*, *ɣ*, *ŋ*, and only once after the bisyllable velar *k*. In contrast, syllables ending in any velar sound with the {+A-} suffix are not attested in the *Compendium*.

According to the corresponding examples in Table 1, the denominal verbs formed with the {+IA-} are highly productive in the *Compendium*. These verbs reflect actions or activities associated with the noun from which they are derived. Furthermore, the marker {+IA-} appears in combinations and formative sequences, such as {+IA-n-}, {+IA-š-}, and {+IA-t-}. The documented derivations include nouns from Turkic, Arabic, Persian, and other languages.

{+A-}

The suffix {+A-} is the second most frequently occurring denominal verb formative in the *Compendium*. It attaches to nominals that end in a consonant and forms transitive and intransitive verbs from nouns and adjectives. This denominal verbalizer {+A-} indicates the action or activity associated with the noun or adjective from which it is derived, functioning similarly to the denominal verbalizer {+IA-}. It can be added to both mono- and bisyllabic bases, although in bisyllabic bases, the second vowel is usually shortened (Erdal, 1991: 416; 2004: 228; Johanson, 2021: 574). The *Compendium* provides evidence for only five examples of denominal verbs with the {+A-} suffix on a monosyllabic bases.

All the documented examples in the *Compendium* are synthetically derived from nouns and an adjective, as illustrated in Table 2. Among these verbs, the transitive denominal verb at a- ‘to call out’, ‘to nominate to a post’, ‘to betroth’ displays a wide range of usage; see instance of transitive meaning in example (11). However, the reflexive form {-(I)n-} also attests to instances indicating intransitive meanings, as seen in example (12).

(11) *anī ōz ayaşiniŋ oyliya atadī* (f.141r/6–7)

‘[He] **betrothed** her to his elder brother’s son.’

(12) *jūngiz χānniŋ zamāninda göyāj¹⁴ atandīlar* (f.30v/11–31r/1)

‘In Genghis Khan’s time they **were called out** as *göyen*.’

The denominal verbs *aş-a-* ‘to eat (up)’ and *yaş-a-* ‘to live (for many years)’ have been attested only once as transitive verbs in the *Compendium*; see example (13).

(13) *yil aşasun yüz yaşasun* (f.2r/3)

‘**Let him consume** the year[s], **let him live** one hundred [of them].’

One of the most frequently used verbs with the suffix {+A-} in the *Compendium* is *tīl-ä-* ‘to wish’.

Berta: 2011: 417), cf. Kazakh жеміс «žemis». In Kazak, it usually takes the initial ž-. It is intriguing that this initial ž- is preserved in Kazakh words, such as жұмыртқа «žumırtqa» ‘egg’ and жұмыс «žumis» ‘work’ or ‘labor’ which share the same original stem. This is a perfect illustration of the word-initial sounds y- ~ j- ~ ž- ~ t’- ~ d’- ~ ts- ~ ś- ~ s-. While EOT displays the initial y-, the WOT illustrates j-. Chuvash and Yakut show the initial s-. Old and more recent languages exhibit variations between j- ~ y-. Many modern languages show y-. The vacillation between y- ~ j- is observed in Kipchak languages, whereas Kazakh shows a stable ž-. The North Altay varieties illustrate t’- ~ d’- ~ ts- ~ y-. South Siberian languages illustrate the initial d’- and t’-, which is the dentalization of y- (Johanson 2020: 110).

¹⁴ ma‘nā-yi köyāj uluŋ beg demāk (f.31r/1–31r/2) ‘the meaning is ulugbeg (great lord)’.

(14)*pādišāh bariṣ fyodaraviñniṭ tilägin tilädi* (f.156r/9–10)
 ‘[He] **complied with** (lit. wished) the wishes of Tsar Boris Fyodorovich.’

Table 2. Verbs derived with {+A-}, where the etymological stems are found independently in the corpus

<i>aš-a-</i> ‘to eat’, ‘to eat up, destroy’, ‘to enjoy, experience (something)’ ← <i>aš</i> ‘food’
<i>at-a-</i> ‘to call out (someone’s name)’, ‘to nominate to a post’, ‘to betroth’ ← <i>at</i> ‘name’
<i>keṇ-ä-š-</i> ‘to take counsel (together)’ ← <i>keṇ</i> ‘wide, broad’
<i>til-ä-</i> ‘to wish’ ← <i>til</i> ‘tongue’
<i>yaš-a-</i> ‘to live (for many years)’ ← <i>yaš</i> ‘year’

The productivity of the {+A-} suffix is limited in the *Compendium*, as only five forms have been observed. These five verb forms are linked to nominal stems related to nouns such as *at* ‘name’, *aš* ‘food’, *yaš* ‘year’, and *til* ‘tongue’ and the adjective *keṇ* ‘wide, broad’. Danka (Danka, 2019: 199) noted that the connection between *tilä-* ‘to wish’ (Clauson, 1972: 492) and *til* ‘tongue’ was not made by Clauson or Erdal.

The verb *keṇ-ä-* ‘to arrange one’s affairs with somebody’ itself is not found in the *Compendium*; the verb only appears with the cooperative-reciprocal voice {-(I)š-} in the form *keṇ ä-š-* ‘to take counsel (together)’. According to Erdal (Erdal, 1991: 420), the semantic connection between *keṇ* ‘wide, broad’ and *keṇ-ä-* ‘to arrange one’s affairs with somebody’ is not entirely transparent, but it is possible that the term was calqued on some foreign language. Danka (Danka, 2019: 198) considered *keṇ* as a base word for *keṇ-ä-š-* in his example of verbs. However, Clauson (Clauson, 1972: 727) did not establish the connection between *keṇ* ‘wide’ and *keṇ-ä-* ‘to arrange one’s affairs with somebody’, and Boeschoten (Boeschoten, 2023: 161) suggests **keṇä-* as a reconstructed verb ‘to settle one’s affairs.’

Based on the attested verbs listed in Table 2, we can observe three clear examples of stem derivative pairs: *at* ‘name’ ← *ata-* ‘to call out (someone’s name)’, ‘to nominate to a post’, ‘to betroth’; *aš* ‘food’ ← *aša-* ‘to eat (up)’; and *yaš* ‘year’ ← *yaša-* ‘to live (for many years)’. Additionally, there are two examples of *til-ä-* ‘to wish’ and *keṇ-ä-* ‘to arrange one’s affairs with somebody’, where the derivation of the verbs may already not be transparent. However, the existence of three examples of verbs derived with {+A-}, where both the stems and the derivatives are found transparent, suggests that {+A-} tended to be productive in the *Compendium*.

{+I-}

The denominal verbalizer {+I-} serves a similar function in Turkic languages as the commonly used {+A-}. Like {+A-}, it is used exclusively with base words that end in consonants. However, unlike {+A-}, it generates only intransitive verbs. Its purpose is to indicate the process of becoming the entity that the base noun or adjective represents (Erdal, 1991: 474, 479; Johanson, 2021: 574). In the *Compendium*, there are only two pure instances

of the { +I-} verbalizer in three examples (15)–(17) with transparent derivation; see instances from Table 3.

- (15) *anlar (sic!) bu sâbâbdin köñüllâri ayridi* (f.52v/10)
‘For this reason [they] **became angry** (lit. their hearts became heavy) [at him].’
(16) *tamâmişi bu sözni eşitkäñ oyuzdın ayridılar* (f.20v/10–11)
‘Everyone, having heard these words, **became angry** at Oghuz.’
(17) *tört tarafka bärib hiç kânimäs* (f.5v/1)
‘[Even] giving out to the four corners [of the word], they **will not diminish.**’

Table 3. Verbs derived with { +I-}

etymological stems are found independently in the corpus
<i>ayr-i-</i> ‘to be(come) heavy’, ‘to be in pain, be angry’ ← <i>ayir</i> ¹⁵ ‘heavy in the physical sense’
<i>käm-i-</i> ‘to diminish’ ← <i>käm</i> P ‘few, little, diminished’, ‘less’
<i>semür-t-</i> ‘to be(come) fat or corpulent’ ← <i>semri-</i> ‘id.’ ← <i>semiz</i> ‘fat, corpulent’ {+I-} NV

The denominal verb *kämi-* suggests that the denominal verbalizer { +I-} was quite active in the 17th century. It was derived from the Persian word *käm* ‘few, little, diminished’ and has not been attested in earlier stages by either Erdal (in Old Turkic), Clauson (in pre-13th century Turkic), or Boeschoten (in Early Middle Turkic).

Nominal bases ending in the consonant *z* undergo substitution with *r* when the { +I-} suffix is added; refer to Table 3. This descriptive statement can only be replaced by an explanatory one if it is part of a theory that explains the phenomenon of *rhotacism* vs. *zetacism* in the “Trans Eurasian”¹⁶ (or “Altaic”) languages as a whole.

Erdal (Erdal, 1991: 480) attested to the verb *semri-* meaning ‘to be(come) fat or corpulent’ in Old Turkic languages. It demonstrates the ancient *z* ~ *r* correspondence¹⁷, where the verb *semri-* is derived from the adjective *semiz* ‘fat, corpulent’ through the omission of its second vowel, and clearly indicating the *z* + { +I-} derivation. This process likely had ancient origins and was probably active during an undocumented historical linguistic stage. The Early Old Turkic (EOT) runiform transcriptions already attest to the presence of the *semiz* ← *semir-*. In the *Compendium*, the verb *semri-* underwent certain phonological processes and transformed into *semür-*; see example (18).

¹⁵ Numerous Turkic languages exhibit a distinct type of pattern in which lax vowels alternate with Ø in a group of bisyllable primary roots ((C)VC-VC). It means that the vowel in the second syllable is delated. These vowels are known as volatile vowels. Most primary stems that have volatile vowels tend to end in the consonants *n*, *r*, *l*, and *z* (Johanson 2021: 293-294).

¹⁶ A newly used term by Johanson and Robbeets (2010: 1-2).

¹⁷ The postconsonantal *r* has been preserved in *semri-* ‘to be(come) fat’ (Common Turkic), and later in the form *semür*, but it has changed in the word *semiz* ‘fat’. It is possible that an old distinction between **r** and **r’** was maintained as a difference between *-r* and *-z* in Common Turkic, while these two sounds merged into *-r* in Oghur Turkic (Johanson 2021: 397-398).

*rdiř suwini yaylamiři qildi tā atin ulayin*¹⁸ **semürtti** (f.60v/4–5)

‘He passed the summer on the Irtysh River and **fattened** his horses and post horses.’

Thus, the *Compendium* lists three examples of denominal verb formations using the {+I} suffix. All these examples appear to be productive, with both stems and derivatives of the adjective being found. Therefore, I classify the verb formative {+I-} as productive in the *Compendium*.

All examples with the denominal derivational suffix {+I-} indicate actions related to the notion conveyed by the adjective, such as the {+IA-} and {+A-} suffixes. The occurrence of these markers is restricted to monosyllabic and bisyllabic words ending in a consonant.

{+(A)y-}

The dental lenis (weak) **d** in the earliest reconstructible hypothetical Proto-Turkic language transformed into the fricative sound represented by the symbol ←, which later commonly evolved into the sound *y* (Johanson, 2021: 363; 2022b: 101). Erdal (Erdal, 2004: 62) expresses greater confidence in using the written symbol *d* rather than the fricative symbol ←. Johanson (Johanson, 2021: 576) documents the fricative ← within the formative {+(A)←-} of the {+(A)D-} group, illustrating the examples from modern Turkic languages by {+(A)y-}. Johanson explains that the {+(A)D-} forms create intransitive verbs meaning ‘to become (something)’, although these derivatives can sometimes be transitive. The bases of these verbs may consist of one or two syllables. A significant number of verbs with the {+(A)D-} suffix have human subjects (Erdal, 1991: 485).

There is only one example of the formative {+(A)y-} in the *Compendium*; see example (19).

(18)*soñ kartaydi* (f.74r/5)

‘Later [he] **grew old**’

Table 4. Verb derived with {+(A)y-}, where the etymological stem is not found independently in the corpus

kart-ay- ‘to grow old, get old’ ← **kart** ‘an old man’, ‘old’

It is interesting that there is no evidence of the verb *kart-ay-* ‘to grow old’ in either Erdal (Erdal, 1991) or Clauson’s work (Clauson, 1972). However, Boeschoten (Boeschton, 2023: 240) indicates *kart-ay-* ‘to grow old’ in *at-Tuhfa az-zakkiyya* (Atalay, 1945; Fazylov, Zijaeva, 1978).

¹⁸Ulağ is “a technical term for a horse used for carrying goods or riding, more particularly a horse for hire or post horse. The specific meaning seems to be that it is one of a string of horses available for hire or use, and it may originally have meant a string of horses rather than a single animal, but if so, this meaning became obsolete very early” (Clauson 1972: 136). Ulağ also has multiple translations according to fundamental dictionaries and scholarly works. Two main definitions of this term can be found in the dictionaries. One definition portrays ulağ as a pack animal or beast burden, while the other closely associates it with the postal system, translating it as a post-horse or a similar concept. Scholars, when interpreting the standard editions of the documents, have followed these two primary directions and selected the interpretation that best suits the context. After examining all available instances of the term in Uyghur documents, Vër concluded that in the 13th and 14th century Uyghur documents of Central Asia, the word ulağ could refer to any livestock owned by or used in the postal relay system. Specific combinations such as *at ulağ* (‘horse ulağ’) and *eškeş ulağ* (‘donkey ulağ’) were used when the authors of the documents wanted to specify a particulate type of animal within this category (Vër 2019: 45–46).

{ + (A)l-}

Johanson (Johanson, 2021: 574-576) notes the use of the marker { + (A)l-} in the Oghuz branch, which means ‘to become something’. The suffix { + (A)l-} is common in Oghuz but not in Kipchak and Karluk (Nugteren, Korpershoek, 2007: 59).

There are two examples of the formative { + (A)l-} in the *Compendium*, see Table 5. This linguistic characteristic was found in the *Compendium* as a derivation of adjectives, with both instances being intransitive. Instances in examples (20)–(21) illustrate this derivation.

soñ bir birindin ösä artuñrañ köpöldilär (f.78v/5–6)

‘Then increased by each other, [they] **became more numerous.**’

(20) *anlarya üstün bolub bäkrait kawminiñ tüb tüz kildi*¹⁹ *ya‘nī yokaldı* (f.48r/8)

‘[He] overpowered them, razed the Bekret tribe to the ground, that is, [they] **were destroyed.**’

Table 5. Verbs derived with { + (A)l-}, where the etymological stems are found independently in the corpus

<i>köp-äl-</i> ‘increase, become numerous’ ← <i>köp</i> ‘much, many’
<i>yok-al-</i> ~ <i>yoy-al-</i> ²⁰ ‘to be destroyed, perish, disappear’ ← <i>yok</i> ‘not-existent’

{ + (A)r-}

A denominal verbalizer, represented by { + (A)r-}, is used to create intransitive verbs (Erdal, 1991: 499; 2004: 228; Johanson, 2021: 574), often conveying an inchoative meaning derived from adjectives. This verbalizer is more commonly used in the Kipchak branch than in the Karluk branch, except when forming verbs from color adjectives (Johanson, 2021: 574).

Verbs formed with the { + (A)r-} suffix do not undergo passive or transitive transformations. Typically, these verbs consist of one, two, or three syllables when using { + (A)r-}. It is worth noting that a considerable number of these stems are derived from bases ending in gU. Another notable group includes derivatives formed from color names. In general, { + (A)r-} verbs express the meaning ‘to be or become’ or ‘to form or transform into what the base nominal represents’ (Erdal, 1991: 506–507). In the *Compendium*, there are examples of denominal verbs that were derived synthetically from a color adjective, see example (22), as well as verbs derived from a noun ending in gU; see example (23).

(21) *ñingiz xān yigit zamānida ertä uyqudın turdı ersä kākülindä bir näjä kıllar aqarīb turur erdi* (f.101v/7–9)

‘When Genghis Khan woke up early in his youth, a few strands on his forehead **had turned white.**’

¹⁹ K: f.19r/11.

²⁰ According to Nugteren & Korpershoek (2007: 62), *yok-a-l- displays passive formation from the denominal verb *yok-a in { + A-}.

(22) <anïŋ>²¹ *yüzindä* *χastalıχ* **belgürdi** (f.63r/10)

‘[A sign of] illness **appeared** on his face.’

Table 6. Verbs derived with {+(A)r-}, where the etymological stems are found independently in the corpus

ak-ar- ‘to turn/become white’ ← ak ‘white’
--

belgü-r- ‘to appear, became manifest’ ← belgü ‘sign, mark’, ‘distinguishing characteristic’

{+dA-}

The denominal verb formative {+dA-} is an exceptionally uncommon verbalizer that attaches exclusively to a limited range of consonants, resulting only in transitive verbs. It did not appear prior to the Qarakhanid period (Clauson, 1972: xlv; Erdal, 1991: 417, 455). In Old Turkic, {+dA-} is attested after bases ending in *l*, *n*, and *z* (Erdal, 1991: 457–458). Monosyllabic stems ending in consonants also take the suffix. There does not seem to be any clear synthetic implication associated with the suffix. Similar to {+lA-} and {+A-}, there are no apparent limitations on the formation of verbs with {+dA} bases, indicating an indeterminate behavior. The Compendium provides only one documented instance of this verbalizer derived from a noun.

(23) *bu quli anday erdi kim hulagu χān irān zamīngä baryanda tā här jānibdayi šahzādälärni läškäri bilän jihat özüñä boluşluqya üñdädi* (f.107v/9–108r/1)

‘It was the same Quli who, when Hulagu Khan marched into the land of Iran, **urged shahzades**²² from all sides to join him with their armies.’

Table 7. Verb derived with {+dA-}, where the etymological stem is not found independently in the corpus

ün-dä- ‘to call, urge, encourage, invite’ ← ün ‘sound’
--

{+(I)K-}

The denominal verb formative {+(I)K-} can be observed after both vowels and consonants in an intransitive construction. Verbs formed with {+(I)K-} typically have bases consisting of one or two syllables. The transitive or causative counterpart of {+(I)K-} is the formative {+KA-}. With a few exceptions, the subjects of {+(I)K-} verbs do not correspond to the bases of these verbs, indicating that they do not signify ‘to become what the base nominal denotes’ (Erdal, 1991: 492, 498–499). In the *Compendium*, only a single transparent instance

²¹ According to Nugteren & Korpershoek (2007: 62), *yok-a-l- displays passive formation from the denominal verb *yok-a in {+A-}.

²² Zhahzade is a prince, heir to the throne.

of a finite verb form utilizing this verbalizer, derived from the numeral *bir* ‘one’, is attested; see example (25).

- (24) *muṣa birikti* (f.80r/6)
 ‘[They] **joined** him.’

Table 8. Verb derived with { + (I)K-}, where the etymological stem is found independently in the corpus

bir-ik- ‘to join’ ← *bir* ‘one’

Another example of a denominal verb derivation can be seen in the verb *čik-*, which means ‘to go out’, with { + (I)K-}. However, this verb is completely non-transparent. In the EOT, *čik-* was developed from *taš-ik-* ← *taš* ‘exterior’ and { + (I)K-} suffix, indicating an inherent lack of transparency in its formation (Clauson, 1972: 562; Danka, 2019: 200).

- (25) *künlärä bir kün oyuz yazıya čiktü* (f.18v/8–9)
 ‘One day [Oghuz] **went out** to the plain’

Table 9. Non-segmentable denominal verb with { + (I)K-}

čik- ‘to go out’ < *taš-ik* ‘id.’ ← *taš* ‘exterior’

Generally, the denominal verb formative { + (I)K-} exhibits limited productivity, as it was observed in only one transparent example with the numeral *bir* ‘one’. In this particular case, the { + (I)K-} means ‘to become what the base nominal denotes’, specifically ‘to become one with others.’ The second example, however, lacks transparency. Therefore, it is concluded that the { + (I)K-} suffix is unproductive within the corpus of the *Compendium*.

{ + KAr-}

All formations with { + KAr-} form transitive verbs and serve as the transitive counterpart of { + (I)K-} (Erdal, 1991: 415, 498). This verbalizer has only one verb form in the *Compendium*; see example (27). Based on similarities in form and meaning, it is likely that the formative { + KAr-} originated from the combination { + (X)k-} + { + Ar-} (Erdal, 1991: 747).

hämışä mänin niyätim ol turur kim ilgäriki šäkär siyuryamışini anların ayızlarıya širin kıldım wä ilgäriki wä sonyï yürgüzib anları altunli tonlar bilän keltürdim wä anları yaxşı axta atlarıya mindirib yolda yürgüzdim wä tatlı ariķ aķın suwlardıñ içirdim wä tawar қarasın²³ anların yaxşı otluķ suwluķ yärlärdä otқardım²⁴ ... (f.98v/3–8)

‘My intentions were always the following: to further sweeten the gift [like] sugar to their mouths, and let them go back and forth, to dress them in golden fur coats, and let them ride

²³ Tawar қара is cattle.

²⁴ StP: † otқazdım; K: otқardım (f.40r/11).

on good horses, and give [them] drink from some delicious clean streaming water, and **graze** their cattle in a good place for pasture with abundant water and streams.

The abovementioned sentence is found in the section of Genghis Khan's exhortation to his sons, where all the verbs are used in the causative voice. The first verb, *širīn kīl-* 'to sweeten, make sweet', is derived from the light verb *kīl-* 'to do, make' and indicates that the action expressed by the verb is caused or initiated by the subject. The next verb, *kel-tür-* 'to bring, make to come,' uses the causative marker {-DUR-}, followed by *yür-güz-* 'to let ride,' which uses the causative marker {-GUZ-}, and *ič-ir-* 'to give drink,' which is formed with the causative marker {-ir-}. And finally, the verb *ot-ka-* 'to pasture' derives with the denominal verb derivational element of causation {+KAR-} (Erdal, 1991: 742–748).

The initial velar sound of the formative {+KAR-} has been voiced since the earliest texts, with the voiceless variant appearing only in Qarakhanid (Erdal, 1991: 746). Therefore, it is expected that the voiced g would be found in the {+KAR-} formation in the Compendium, as in *ot-gar-*, consistent with Erdal's findings (Erdal, 1991: 746). The presence of the velar k in the Compendium could potentially be attributed to a mistake made by the scribe or rewriter. However, a closer examination of the Compendium reveals that the velar k is consistently used on two separate occasions (the second being in the infinite verb form), indicating a deliberate choice rather than random usage.

(26) *tawar qarasiñ otkařib ol yärdä mänzil kildılar* (f.9v/3)

'They settled down in that place, **grazing** their cattle.'

Table 10. Verb derived with {+KAR}, where the etymological stem is found independently in the corpus

ot-ka- 'to pasture, graze (an animal)' ← *ot* 'grass, vegetation'

{+(U)(r)KA-}

The denominal verbalizer {+(U)(r)KA-} functions as a very rare formative that creates transitive verbs expressing emotions, attitudes, or opinions towards their objects (Erdal, 2004: 228). Erdal classifies the transitive denominal verb formative {+(X)(r)kA-} under the category of *verba sentiendi* and describes it as follows:

"The verbs created with this formative all denote feelings or sensations, the base nominal being either the name of the feeling, the object of the attitude, what one sees an object as, the mental source of the attitude, etc." (Erdal, 1991: 458).

According to Erdal's explanation, when the base is monosyllabic, the full form of the formatives {+(X)(r)kA-} appears, as in *soy-urya-*. For a bisyllabic base ending in a vowel, the formative is used without a vowel, which is expressed as {+(r)kA-}. However, if the bisyllabic base ends in a consonant, the alternative formative is expressed as {+kA-}, as seen in the example like *yarlık-ga*. Erdal notes that no other formatives in Old Turkic share the shape {+kA-}. The alternation among {+(X)(r)kA-}, {+(r)kA-}, and {+kA-} is a deliberate pattern aimed at maintaining a consistent number of syllables in the stem (Erdal, 1991: 458-459).

Poppe (Poppe, 1954 (2006): 65) interprets the semantic function of this formative in written Mongolian as “to denote possession of something in abundance”²⁵, while Erdal describes the function of the formative {-(X)(r)kA-} as expressing a particular type of action in Turkic (Erdal, 1991: 463).

In the *Compendium*, there are examples of both a monosyllabic stem, see example (29), and a bisyllabic stem, see example (30). However, neither of them can be segmented at the synchronic level of the *Compendium*.

(27) *ǰıngız xān anı bisyār soyuryar erdi* (f.38r/7)

‘Genghis Khan **showed** a lot of **favor** to him.’

In the given sentence, the verb *soyurya-* serves as a denominal verb derived from the Chinese *tz’ü* ‘kind, merciful’ in Old Turkic. It was borrowed into Mongolian as a non-segmental form *soyurka-* with an alteration to its first vowel, becoming a non-segmentable unit. Later, it was borrowed back into Turkic as *soyurka-*, retaining its unsegmented structure. By the time the *Compendium* was written, it was a Mongolic loanword that was already not segmental. Moreover, the stem *soy* has no independent meaning in Turkic. In its original Turkic context, it signified ‘to have pity on (someone), be compassionate’. However, in Mongolian, the term acquired a more practical connotation, meaning ‘to show favor to (someone), reward’. During the medieval period, it was reborrowed from Mongolian into Turkic with the same practical sense, but it appears to have become obsolete everywhere (Clauson, 1972: 556; Danka, 2019: 200).

(28) *ǰıngız xān soǰ anıǰ qalyan aqlıyına öküš sohuryallar kıldı qalyanin yarlıqadı* (f.59v/11–60r/2)

‘Genghis Khan [because of] respect [for the deceased Burgul Noyan] made many gifts [to wives and children] who remained after him and **was gracious** to the rest.’

The verb form *yarlıg-ka-*, which means ‘to be gracious’ or ‘to command,’ was frequently used as an auxiliary of majesty, commonly translated as ‘to deign’ in Old Uyghur. The distinction between *yarlıgka-* and *yarlıka-* is considered to be influenced by chronological or stylistic factors. The honorific usage of this verb appears to be secondary and aligns with the appropriate transfer of pragmatic norms within this domain (Erdal, 1991: 462). By the time of the *Compendium*, *yarlıka-* had already become a non-segmentable unit.

Table 11. Non-segmentable denominal verbs with {+(U)(r)KA-}

<i>soyurya-</i> ‘to show favour to (someone), reward’ < * <i>tsuy-urya-</i> ← <i>tz’ü</i> Chin. ‘kind, merciful’
<i>yarlıka-</i> ‘to issue orders, be gracious, be compassionate, forgive’ < * <i>yarlıy-ka-</i> ‘id.’ ← <i>yarlıy</i> ‘a command from a superior to an interior’

In the *Compendium*, the transitive denominal verb formative {+(U)(r)KA-} is observed to lack transparency and is used as a cohesive syntactic unit. It can be argued that this formative was no longer productive or active in its use.

²⁵ For the use of the denominal verb marker {+rKA-} in Mongolian, see Kempf (2013).

Results

The functions of nearly all denominal verb derivational elements presented in the *Compendium* indicate a range of processes related to becoming what the base noun or adjective represents, such as {+lA-}, {+A-}, {+I-}, {+(A)l-}, {+(A)y-}, {+(A)r-}, {+dA-}, {+(I)K-}, {+KA-}. However, the denominal verb marker {+(U)(r)kA-} expresses emotions, attitudes, or opinions about its objects.

Among the twenty-four finite verbs observed with the denominal verb formative {+lA-}, four denominal verbs (17%) are derived from the deverbal nominals with markers such as { (I)G} (*ba γ la-* ‘to tie, fasten’), {-(A)K} (*kon-aḱ-la* ‘to entertain (a guest)’; *kuč-aḱ-la-* ‘to embrace’) and { (°)r} or {-mUr} (*yuma-la-n* ‘to roll’ ← *yumar-la-* ‘to knead (dough) into a ball’ < *yumur-la-* ‘id.’). The remaining verbs are directly derived from nominal stems without any derivational suffixes. Notably, the text does not contain a single denominal verb derived from a denominal nominal.

A few foreign roots were detected in the *Compendium*, particularly Chinese root (tz’ü ‘kind, merciful’), which, accompanied by an unproductive suffix, was already found in Old Turkic before the 13th century, suggesting earlier incorporation. Arabic roots like *ḥisāb* (‘counting’) and *‘izzāt* (‘honor, dignity’), as well as Persian roots like *fārmān* (‘command’) and *kem* (‘few, little’), Arabic (*ḥisāb* ‘counting’; *‘izzāt* ‘honor, dignity’) and Persian (*fārmān* ‘command’; *kem* ‘few, little’) roots are also present, consistently accompanied by productive suffixes.

The verb *semür-* ‘to be(come) fat’ appears due to the phenomenon of *rhotacism* vs. *zetacism* in connection with the denominal verbalizer {+I-}, where the consonant z changed to r.

The text also attests to the Kipchak and Oghuz formatives {+(A)y-} and {+(A)l-}, respectively.

Conclusion

This study identifies the process of denominal verb derivation in the *Compendium*. the process of analyzing the text, Turkic, Arabic (via Persian), and Persian roots are mostly shown, and the semantic relations of the denominal verb derivation are determined. The findings indicate that once a well-developed system with a wide variety of suffixes is already reduced, with only a limited number of productive suffixes remaining. Table 12 below provides a summary of the denominal verb derivational elements found in the *Compendium*.

Table 12. Denominal verb derivational elements in the *Compendium*

{+lA-}	productive
{+A-}	productive
{+I-}	productive
{+(A)l-}	unproductive

{+(A)y-}	attested
{+(A)r-}	unproductive
{+dA-}	attested
{+(I)K-}	unproductive
{+KAr-}	unproductive
{+(U)(r)KA-}	unproductive

Литература

Алимов Р., 2016. О двух новых списках сочинения Кадыр Али-бека // Российская тюркология. №2(15). С. 40–48.

Алимов Р., 2018. Некоторые заметки относительно Кадыр Али-бека и его сочинения «Джами ат-Таварих» // Материалы второй научной конференции средневековой истории Дешт-и Кыпчака. Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО». С. 251–258.

Алимов Р., 2022. Кадыр Али-бек. Джамии ат-таварих. Факсимиле рукописи. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 544 с.

Беляков А., 2019. Ураз-Мухаммед ибн Ондан и Ишиной Карамышев сын Мусаитов. Опыт совместной биографии. Алматы: ABDI.

Березин И.Н., 1851. Татарский летописец, Современник Бориса Федоровича Годунова // Москвитянин, №24. Кн. 2. С. 543–554.

Березин И., 1854. Библиотека восточных историков. Сборник летописей. Татарский текст с русским предисловием. Т.2. Ч.1. Казань: Типография Губернского правления.

Валиханов Ш., 1961. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 1. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР. 777 с.

Валиханов Ш., 1962. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 2. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР. 769 с.

Валиханов Ш., 1964. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 3. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР. 663 с.

Валиханов Ш., 1968. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 4. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР. 782 с.

Валиханов Ш., 1972. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 5. Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР. 141 с.

Вельяминов-Зернов В.В., 1864. Исследование о касимовских царях и царевичах. Ч. II. Санкт-Петербург: Типография императорской академии наук. 498 с.

Миргалеев И., (ред.) 2023. Золотоордынское Обозрение. Т. 11, №2.

Нагаминэ Х., 2019. Еще раз о сочинении Кадыр-Али-бека («Джами ат-таварих/Сборник летописей») // Золотоордынское обозрение. Т. 7, №1. С. 115–130.

Рахим А., 1927 [2008]. О новом списке татарского исторического сочинения XVII века // Гали Рәхим. Тарихи-документаль, әдәби һәм биографик жыентык. Казан: Жиен. С. 193–213.

Рахим А., 1930 [2008]. Новые списки татарских летописей // Гали Рәхим. Тарихи документаль, әдәби һәм биографик жыентык. Казан: Жиен. С. 125–192.

RD/Смирнова = Рашид ад-Дин, 1952. Сборник летописей. Том I. Книга вторая. Перевод с персидского О.И.Смирновой. Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР. 315 с.

Сыздыкова Р.Г., 1989. Язык «Жами^с ат-Тауарих» Жалаири. Алма-Ата: Наука. 243 с.

Сыздыкова Р.Г., Қойгелдиев, 1991. М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. – Алматы: «Қазақ университеті». 272 б.

TRS = Татарско-русский словарь. 1966. Словарь составлен научными сотрудниками Казанского института языка, литературы и истории Академии наук СССР и группой внештатных сотрудников. Москва: Советская энциклопедия.

Усманов М.А., 1972. Татарские исторические источники XVII-XVIII вв. Казань: Советская энциклопедия.

Фазылов Е., Зияева М.Т., 1978. Изысканный дар тюркскому языку (Грамматический трактат XIV века на арабском языке). Ташкент: Фан.

Хисамиева З.А., 2022. Язык дастанов Кадыр Али-бека. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 244 с.

Юдахин К.К., 1985. Киргизско-русский словарь. Фрунзе: Советская энциклопедия.

Alimov R., 2015. Kadir Ali bek'in Cāmi^с at-Tavārīḥ'i ve bu eserin Londra (I) nüshası. In: Kafadar, C. & Tekin, G.A. (eds.) Çekirge Budu – Festschrift in honor of Robert Dankoff. *Jornal of Turkish Studies* 44. Harvard University: Department of Near Eastern Languages and Civilizations. P. 61–83.

Atalay B., 1945. *Ettuhret-üz-zekiyye fil-lûgat-it-Türkiyye*. İstanbul: TDK.

Boeschoten H., 2023. *A dictionary of Early Middle Turkic*. Leiden & Boston: Brill.

Clauson G. Sir, 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

Danka B., 2019. The 'Pagan' Oguz-nāme. A philological and linguistic analysis (*Turcologica* 113). Wiesbaden: Harrassowitz.

Danka B., 2020. A misunderstood passage of Qādir 'Ali-beg Jālāyri's Jāmī at-Tawārīḫ. In: Zimonyi, I. (ed.): *OTTOMANS – CRIMEA – JOCHIDS. Studies in Honour of Mária Ivanics*. Szeged: University of Szeged. P.71– 80.

Erdal M., 1991. *Old Turkic word formation I–II*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Erdal M., 2004. *A grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.

Ivanics M., 2022. The khan's inauguration ceremony among the Mongols and Turks. In: Kellner-Heinkele, B., Fodor, P. (eds.) *Archivum Ottomanicum* 39. Wiesbaden: Harrassowitz. P. 125–149.

Johanson L. & Robbeets M., 2010. Introduction. In: Johanson, L. & Robbeets, M. (eds.) *Transeurasian verbal morphology in a comparative perspective: genealogy, contact, chance* (*Turcologica* 78). Wiesbaden: Harrassowitz. P. 1–5.

Johanson L., 2020. The classification of the Turkic languages. In: Robbeets, M., Savelyev, A. (eds.) *The Oxford Guide to Transeurasian Languages*. Oxford: University Press. P. 105–114.

Johanson L., 2021. *Turkic*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kempf B., 2013. *Studies in Mongolic historical morphology: verb formation in the Secret History of the Mongols* (*Turcologica* 95). Wiesbaden: Harrassowitz.

Nugteren H., Korpershoek M., 2007. The Oghuz verbalizer + (A)l and its classificatory implications. *Turkic languages* 11. P. 59–81.

Poppe N., 1954 [2006]. Grammar of written Mongolian (5th unrevised printing). Wiesbaden: Harrassowitz.

Rachewiltz I. de, 2004. The secret history of the Mongols. A Mongolian epic chronicle of the thirteenth century. Translated with a historical and philological commentary by Igor de Rachewiltz. Leiden & Boston: Brill.

RD/Thackston = Thackston W. M., 1998. Rashiduddin Fazlullah, Jami‘u’t-tawarikh. Compendium of chronicles. A history of the Mongols. Part one. (Sources of oriental languages & literature series. Central Asian sources IV.) Cambridge, MA: Harvard University. Department of Near Eastern Languages and Civilizations.

Róna-Tas A. & Berta Á., 2011. WOT Turkic loanwords in Hungarian. Part I–II. Wiesbaden: Harrassowitz.

Vér M., 2019. Old Uyghur documents concerning the postal system of the Mongol Empire [Berliner Turfantexte XLIII]. Turnhout: Brepols.

Reference

Alimov R., 2016. O dvuh novykh sočinenijax Kadyr Ali-beka, Rossijskaja tjurkologija [About two new works of Kadyr Alibek, Russian Turkology]. 2(15). P. 40–48. [in Russian].

Alimov R., 2018. Nekotorye zametki otnositel’no Kadyr Ali-beka i ego sočinenija “Jami at-Tavarix”, Materialy vtoroj naučnoj konferencii srednevekovoj istorii Dešt-i Kypčak [Some notes about Kadyr Alibek and the ego of the composition «Jami at-Tavarix», Materials of the second scientific conference on the medieval history of Dešt-i Kypčak]. Pavlodar. P. 251–258. [in Russian].

Alimov R., 2022. Kadyr Ali-bek. Jami at-tavarix. Faksimile rukopisi [Kadyr Ali-bek. Caves of at-tavarix. Facsimiles of manuscripts]. Kazan’: Institut istorii im. Š. Mardžani AN RT. [in Russian].

Beljakov A., 2019. Uraz-Muhammed ibn Ondan i Isinej Karamyšev syn Musaitov. Opyt sovmestnoj biografii [Uraz-Muhammad ibn Ondan and Isinej Karamyšev syn Musaitov. Joint biographical essay]. Almaty: ABDI. [in Russian].

Berezin I., 1851. Tatarskij letopisec. Sovremennik Borisa Fedoroviča Godunova. Moskvitjanin [Tatar Chronicle. Contemporary of Boris Fedorovic Godunov. Muscovite]. no. 24. Book 2. P. 543–554. [in Russian].

Berezin I., 1854. Biblioteka vostočnyx istorikov. Sbornik letopisei. Tatarskij tekst s russkim predislovijem [Library of Eastern Historians. Collection of Chronicles. Tatar text with Russian preface]. Vol. II Part. I. Kazan’: Tipografija Gubernskogo pravlenija. [in Russian].

Valixanov Č., 1961. Sobranie sočinenij v pjati tomach [Collection of works in the fifth vollume]. Vol. I. Alma-Ata: Izdatel’stvo Akademii nauk Kazaxskoj SSR. [in Russian].

Valixanov Č., 1962. Sobranie sočinenij v pjati tomach [Collection of works in the fifth vollume]. Vol. II. Alma-Ata: Izdatel’stvo Akademii nauk Kazaxskoj SSR. [in Russian].

Valixanov Č., 1964. Sobranie sočinenij v pjati tomach [Collection of works in the fifth vollume]. Vol. III. Alma-Ata: Izdatel’stvo Akademii nauk Kazaxskoj SSR. [in Russian].

Valixanov Č., 1968. Sobranie sočinenij v pjati tomach [Collection of works in the fifth vollume]. Vol. IV. Alma-Ata: Izdatel’stvo Akademii nauk Kazaxskoj SSR. [in Russian].

Valixanov Č., 1972. Sobranie sočinenij v pjati tomax [Collection of works in the fifth vollume]. Vol. V. Alma-Ata: Izdatel'stvo Akademii nauk Kazaxskoj SSR. [in Russian].

Vel'jaminov-Zernov V.V., 1864. Issledovanie o kasimovskix carjax i carevičax [Investigation of Kasimovskix Tsarjax and Tsarevičax]. P. II. Saint-Petersburg: Tipografija imperatorskoj akademii nauk. [in Russian].

Mirgaleev I., (ed.) 2023. Zolotoordynskoe Obozrenie [Golden Horde Review]. 11(2). [in Russian].

Nagamine H., 2019. Ešče raz o sočinenii Kadyr-Ali-beka («Džami at-Tavarixю Sbornik letopisij») [One more time about the composition of Kadyr-Ali-bek («Jami at-Tavarixyu Collection of Chronicles».)]. Zolotoordynskoe obozrenie = Golden Horde Review 7 (1). P. 115–130. [in Russian].

Raxim A., 2008. O novom spiske tatarskogo istoričeskogo sočinenija XVII veka [About the new list of Tatar historical society of the 17th century]. 1927. Gali Rähim. Kazan: Žien. P. 193–213. [in Russian].

Raxim A., 2008. Novye spiski tatarskix letopisei [New lists of Tatar chronicles]. 1930. Gali Rähim. Kazan: Žien. P. 125–192. [in Russian].

RD/Smirnova = Rašid ad-Din, Fazlallah, 1952. Sbornik letopisej. Tom I/2. Perevod s persidskogo O. I. Smirnovoj [Collection of Chronicles. Volume I/2. Translation from Persian by O. I. Smirnova]. Moscow & Leningrad: Izdatel'stvo akademii nauk SSSR. [in Russian].

Syzdykova R., 1989. Jazyk «Žami' at-tawārix» Žalairi [«Žami' at-tawārix» Žalairi language]. Alma-Ata: Nauka. [in Russian].

Sizdiokova R. & Qoygeldiev M., 1991. Qadiryali bi Qosimulı žäne onıń žilnamalar žinayı [Qadyrghali bi Qosymuly and his Compendium of Chronicles]. Almaty: Qazaq universiteti. [in Kazakh].

TRS = Tatarsko-russkij slovar' [Tatar-Russian dictionary], 1966. Slovar' sostavlenn naučnymi sotrudnikami Kazanskogo instituta jazyka, literatury i istorii Akademii nauk SSSR i gruppoj vneštatnyx sotrudnikov [The dictionary was compiled by scientific colleagues of the Kazan Institute of Language, Literature and History of the Academy of Sciences of the USSR and a group of non-governmental colleagues]. Moscow: Sovetskaja ènsiklopedija. [in Russian].

Usmanov M.A., 1972. Tatarskie istoričeskie istočniki XVII-XVIII vv. [Tatar historical sources of the 17th-18th centuries.]. Kazan': Sovetskaja ènsiklopedija. [in Russian].

Fazylov E. & Zijaeva M.T., 1978. Izyskannyj dar tjurkskomu jazyku (Grammatičeskij traktat, XIV v. na arabskom jazyke) [An Exquisite Gift to the Turkic Language (A 14th Century Grammatical Treatise in Arabic)]. Taškent: Fan. [in Russian].

Xisamieva Z.A., 2022. Jazyk dastanov Kadyr Ali-beka [The language of the dastans of Kadyr Ali-bek]. Kazan': Institut istorii im. Š. Mardžani AN RT. [in Russian].

Judaxin K.K., 1985. Kirgizsko-russkij slovar' [Kyrgyz-Russian dictionary]. Frunze: Sovetskaja ènsiklopedija. [in Russian].

Alimov R., 2015. Kadir Ali bek'in Cāmi' at-Tavārih'i ve bu eserin Londra (I) nüshası. In: Kafadar C. & Tekin G.A. (eds.) Çekirge Budu – Festschrift in honor of Robert Dankoff. *Jornal of Turkish Studies* 44. Harvard University: Department of Near Eastern Languages and Civilizations. P. 61–83.

Atalay B., 1945. Ettuhret-üz-zekiyye fil-lûgat-it-Türkiyye. İstanbul: TDK.

Boeschoten H., 2023. A dictionary of Early Middle Turkic. Leiden & Boston: Brill.

Clauson G. Sir, 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.

Danka B., 2019. The ‘Pagan’ Oguz-nāme. A philological and linguistic analysis (Turcologica 113). Wiesbaden: Harrassowitz.

Danka B., 2020). A misunderstood passage of Qādir ‘Ali-beg Jālāyri’s Jāmī at-Tawārīḫ. In: Zimonyi, I. (ed.): OTTOMANS – CRIMEA – JOCHIDS. Studies in Honour of Mária Ivanics. Szeged: University of Szeged. P. 71-80.

Erdal M., 1991. Old Turkic word formation I–II. Wiesbaden: Harrassowitz.

Erdal M., 2004. *A grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.

Ivanics M., 2022. The khan’s inauguration ceremony among the Mongols and Turks. In: Kellner-Heinkele, B., Fodor, P. (eds.) *Archivum Ottomanicum* 39. Wiesbaden: Harrassowitz. P. 125–149.

Johanson L. & Robbeets M., 2010. Introduction. In: Johanson, L. & Robbeets, M. (eds.) *Transeurasian verbal morphology in a comparative perspective: genealogy, contact, chance* (Turcologica 78). Wiesbaden: Harrassowitz. P. 1–5.

Johanson L., 2020. The classification of the Turkic languages. In: Robbeets, M., Savelyev, A. (eds.) *The Oxford Guide to Transeurasian Languages*. Oxford: University Press. P. 105–114.

Johanson L., 2021. *Turkic*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kempf B., 2013. Studies in Mongolic historical morphology: verb formation in the Secret History of the Mongols (Turcologica 95). Wiesbaden: Harrassowitz.

Nugteren H. & Korpershoek M., 2007. The Oghuz verbalizer + (A)l and its classificatory implications. *Turkic languages* 11. P. 59–81.

Poppe N., 1954 [2006]. *Grammar of written Mongolian* (5th unrevised printing). Wiesbaden: Harrassowitz.

Rachewiltz I. de, 2004. *The secret history of the Mongols. A Mongolian epic chronicle of the thirteenth century. Translated with a historical and philological commentary by Igor de Rachewiltz*. Leiden & Boston: Brill.

RD/Thackston = THACKSTON W. M., 1998. *Rashiduddin Fazlullah, Jami‘u’t-tawarikh. Compendium of chronicles. A history of the Mongols. Part one. (Sources of oriental languages & literature series. Central Asian sources IV.)* Cambridge, MA: Harvard University. Department of Near Eastern Languages and Civilizations.

Róna-Tas A. & Berta Á., 2011. *WOT Turkic loanwords in Hungarian. Part I–II*. Wiesbaden: Harrassowitz.

Vér M., 2019. *Old Uyghur documents concerning the postal system of the Mongol Empire [Berliner Turfantexte XLIII]*. Turnhout: Brepols.

List of Sources

Web1: <http://hdl.handle.net/11701/15394>

Web2: <https://repo.kpfu.ru/jspui/handle/net/19743>

Г. Тогабаева

Сегед университеті, Сегед, Мажарстан

(E-mail: togabayeva.guldana@gmail.com)

Қадыр Әлі бектің *Jāmi' at-Tawārīḫ* еңбегіндегі есім негізді етістікті деривациясы

Аннотация: *Jāmi' at-Tawārīḫ* «Шежірелер жинағы» – Қадыр Әлі бектің 1602 жылы жазылған тарихи шығармасы. Шығарманың түпнұсқасы Қасымов хандығы (1452–1681) аумағында жазылу ықтималдығы жоғары деп саналады. *Jāmi' at-Tawārīḫ* Орта Азияда кең таралған әдеби түркі тілінде тамамдалған. Қазіргі уақытта осы еңбектің екі толық тізімі (Санкт Петербург қолжазбасы мен Қазан қолжазбасы) бар. Біреуі Санкт-Петербургте және екіншісі Қазанда сақталған. Бүгінгі күнге дейін бұл екі қолжазбадан басқа кем дегенде «Шежірелер жинағының» үш үзіндісі (Қышғары ауылынан табылған үзіндісі, бірінші Лондон қолжазбасы және екінші Лондон қолжазбасы) белгілі. Бұл мақалада Санкт-Петербург қолжазбасының материалы негізінде есім негізді етістікті деривацияның мысалдары қарастырылды. Бұл талдау «Шежірелер жинағындағы» етістік морфологияны кеңірек зерттеудің бір бөлігі болып табылды.

Есім негізді етістікті деривация – жұрнақпен аяқталатын есім негізді түбірден, яғни зат есім, сын есім немесе есімдіктен жасалған туынды (екінші таңбаның жасалуын білдіретін) түбір арқылы көрсетілген синтетикалық үдеріс. Бұл үдеріс бастапқы есім негізді мағынасы нәтижесінде жаңа етістіктер жасауға мүмкіндік береді. Зерттелген корпуста келесі есім негізді етістіктерге қосылған туынды жұрнақтары расталды: {+IA}, {+A}, {+I-}, {+(A)l-}, {+(A)y-}, {+(A)r-}, {+dA}, {+(I)K-}, {+KAr}, {+(U)(r)ka-}. Сонымен қатар, {+I-} есім негізді вербализатор қолданғанда z r-ге ауыстырылған z ~ r ежелгі сәйкестіктің мысалы табылды.

Кілт сөздер: есім негізді етістікті деривация, етістіктің жақтық тұлғасы, Қадыр Әлі бек, Орталық Азияның түркі әдеби тілі, *Jāmi' at-Tawārīḫ*, «Шежірелер жинағы», *Жинақ*.

Г. Тогабаева

Сегедский университет, Сегед, Венгрия

(E-mail: togabayeva.guldana@gmail.com)

Отыменная глагольная деривация в *Jāmi' at-Tawārīḫ* Қадыр Али бека

Аннотация. *Jāmi' at-Tawārīḫ* «Сборник летописей» – исторический текст, написанный Қадыр Али беком в 1602 году. Предположительно, текст был создан на территории Касимовского ханства (1452-1681) на литературном тюркском языке, распространенном в Центральной Азии. До наших дней дошли два полных списка рукописи: Санкт-Петербургская и Казанская рукопись. Одна хранится в Санкт Петербурге, другая – в Казани, соответственно. Помимо этих двух списков, существуют как минимум три фрагмента (фрагмент из села Кышгары, первая Лондонская рукопись и вторая Лондонская рукопись). В данной статье исследуются предложения

с примерами отыменных глагольных дериваций на материале Санкт Петербургской рукописи. Этот анализ является частью широкого исследования глагольной морфологии в «Сборнике летописей».

Отыменная глагольная деривация представляет собой синтетический процесс, выраженный вторичной глагольной основой, происходящей от именной основы, т.е. существительного, прилагательного или местоимения, дополненного суффиксом. Этот процесс играет важную роль в создании новых глаголов со значением действия, связанного с исходной именной основой. В исследуемом корпусе были засвидетельствованы следующие производные суффиксы отыменных глаголов: {+lA }, {+A }, {+I-}, {+(A)l }, {+(A)y }, {+(A)r-}, {+dA }, {+(I)K-}, {+KAr}, {+(U)(r)ka-}. Кроме того, был обнаружен пример древнего соответствия $z \sim r$, когда z заменялась на r при использовании именного вербализатора {+I-}.

Ключевые слова: отыменная глагольная деривация, личные формы глагола, Кадыр Али бек, тюркский литературный язык Центральной Азии, *Jāmi' at-Tawārīḫ*, «Сборник летописей», *Сборник*.

Information about the author:

Guldana Togabayeva, Doctoral Student of the Department of Altaic Studies, University of Szeged, 2 Egyetem Str., Szeged, Hungary.

Автор туралы мәлімет:

Тогабаева Гүлдана Ерланқызы, алтаистика кафедрасының PhD студенті, Сегед университеті, Эдьетем көшесі, 2, Сегед, Мажарстан.

Сведения об авторе:

Тогабаева Гүлдана Ерланқызы, PhD студент кафедры алтаистики, Сегедский университет, ул. Эдьетем, 2, Сегед, Венгрия.

*Literature and Folklore/ Әдебиет және Фольклор/ Литература и Фольклор**Article***Алтын Орда дәуірі әдебиетінің эстетикалық әлемі және оның қазақ әдебиетіндегі өрісі¹*****М. Сабыр^a, А. Раманова^b, Д. Кусаинова^c, Т. Ахметов^d**^aБатыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан Республикасы, (E-mail: sabir_ursk@mail.ru). *Байланыс үшін автор: sabir_ursk@mail.ru^bБатыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан Республикасы (E-mail: ramanova2008@mail.ru)^cБатыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан Республикасы (E-mail: dina_kusainova@mail.ru)^dБатыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан Республикасы (E-mail: talgat_akhmet@bk.ru)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:*Алтын Орда, поэтикалық дәстүр, рухани-мәдени мұра, құндылық, эстетика, тілдік құралдар, сабақтастық.*

XFTAMP 17.07.21

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-191-208>

Қазақ елінің рухани-мәдени тарихында Алтын Орда дәуірі тұсындағы жазба әдеби мұралар үлкен орын алады. Орта түркі дәстүрлер түркі халықтарының ортақ рухани-мәдениеті біртұтас орта түркі тілінен көрінді. Осы орта түркі тілінің негізінде қыпшақ-оғыз, оғыз-қыпшақ тілді әдебиет өркендеп, ұлттық ерекшеліктер де айқындала бастады. Дегенмен әдеби жазба жәдігерліктерде шығыстық поэтикалық дәстүрлері анық байқалды. Алтын Орда тұсындағы әдеби-көркем шығармалардың қатарында Құтыптың «Хұсрау мен Шырын», Хорезмидің «Мұхаббат-наме» ғашықтық дастандарының орны ерекше.

Зерттеудің мақсаты – жазба әдеби мұралардың бойындағы рухани-мәдени құндылықтар әлемін, оның ішінде эстетикалық таным-түсінікті зерделеу. Сонымен қатар тамырын тереңнен тартқан көркемдік-эстетикалық ұғымдардың қазақ әдебиетіндегі өрісі қарастырылды. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, баяндау әдістері мен мәтіндік талдау қолданылды.

Алтын Орда жазба әдеби мұраларында өзіндік дүниетаным, көркемдік-эстетикалық шешім, талғамдары тілдік құралдар, эпитет, метафора, теңеулер, айшықты сөздер, тұрақты тіркестер, сөз-символдар арқылы әдемі көрініс тапқан. XIII-XIV ғасырлардағы әдеби жәдігерліктерде рухани-мәдени дүниетанымның, эстетикалық көзқарастың дереккөзі, мол қоры бар. Әдеби мұра тіліндегі қолданыстар кейінгі қазақ әдебиетінде өрісін жалғастырып, әдемілікті, сұлулықты бағалаудың тұтас әдеби бейнесін беріп тұр.

Жалпы адамзаттық дүниетаным кеңістігінде ұлттық мәдениетті көрсететін – әдеби жазба мұралар. Қазақ әдебиетінің көркемдік, рухани ұстанымдарының, эстетикалық дүниетанымының тарихы осы орта ғасырлық жазба әдеби ескерткіштерде жатыр. Зерттеу жұмысының практикалық мәні зор. Алынған нәтижелерді әдебиет тарихында, мәдениеттануда қолдануға болады.

Received 07 October 2024. Revised 07 October 2024. Accepted 22 November 2024. Available online 29 December 2024.

Дәйексөз үшін: М. Сабыр, А. Раманова, Д. Кусаинова, Т. Ахметов Алтын Орда дәуірі әдебиетінің эстетикалық әлемі және оның қазақ әдебиетіндегі өрісі // Turkic Studies Journal. 2024. Т. 6. № 4. 191-208 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-191-208>

For citation: М. Сабыр, А. Раманова, Д. Кусаинова, Т. Ахметов Алтын Орда дәуірі әдебиетінің эстетикалық әлемі және оның қазақ әдебиетіндегі өрісі // Turkic Studies Journal. 2024. Т. 6. № 4. 191-208 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-191-208>

¹ Мақала AP19679282 «Орта ғасыр жазба ескерткіштері тілі – рухани, мәдени құндылықтар әлемі» жобасы аясында жинақталған материалдар негізінде баспаға ұсынылды.

Кіріспе

Қазақ елі жаһандану тұсында саяси-әлеуметтік даму, интеграциялық үдеріс бағыттарымен қатар рухани-мәдени даму үдерістерін айқындап алуы қажет. Әдеби-мәдени мұралардың көркемдігін, тарихтың қойнауынан бүгінгі күнге жетіп отырған Алтын Орда тұсындағы жазба жәдігерліктердің рухани құндылықтарын танып-түстеу – өзекті мәселе. Өткен ғасырда көбінесе лексика-грамматикалық тұрғыдан көбірек қарастырылған осы дәуірдің жазба мұралары бүгінде әдебиеттанушылардың да, мәдениеттанушылардың да назарына ілігіп, шығармалардың басты идеясы, ішкі мазмұны, көркемдік ерекшелігі, лингвомәдени, этномәдени құндылығы және кейінгі дәуірлерде жазылған шығармаларға тигізген әсері жан-жақты зерттелу үстінде. «Мұның өзі Алтын Орда билігі тұсында жазылған әдеби жәдігерлерді ұлттық дүниетаным мен түркішілдік рух тұрғысынан зерттеп-зерделеудің қажеттілігі де артып келе жатқанынан хабар берсе керек» (Алтын Орда әдебиеті: генезис, жанрлық ерекшелік, дәстүр жалғастығы, 2022:3).

Қазақ хандығы құрылғанға дейін Еуразия кеңістігінде бірнеше мемлекеттік құрылымдар бірінің орнына бірі келіп отырды. Ал сол мемлекеттердің халқы байырғы түркі-қыпшақтар болатын. Басқару құрылымдары өзгергенмен, халықтың құрамы, тегі өзгермеді. Түркі халықтарының басқа мемлекеттерге қарсы қоятын әскери әлеуеті, елшілік-дипломатиялық дәстүрі, ең бастысы, өзіндік рухани мәдениеті, дүниетанымы болды. Ұлттың бет-бейнесін жоғалтпаудың, басқа мәдениеттерге мойынсынбаудың басты өзегі – рухани құндылық, эстетикалық таным.

Әлемдік өркениет, жалпы адамзаттық дүниетаным кеңістігінде ұлттық мәдениетіңді көрсететін, тегің мен даралағыңды бейнелейтін – әдеби жазба мұралар. Ал сол мұралар – эстетикалық әлемнің айнасы, дүниетаным көрсеткіші.

Алтын Орда дәуірінде шығыс поэзиясынан нәр алған түркі әдебиеті біртұтас орта түркі тілі негізінде жаңа арнада өркендеді. Фирдоуси, Низами, Сағдилар бастаған шығыстың әйгілі жеті жұлдызы салған әдеби дәстүр түркі шайырларының шеберлік мектебі дәрежесінде еді. Осы рухани, әдеби мектеп Дешті Қыпшақ даласының мәдени ошақтарында орта түркі тілінің екі тармағы, оғыз-қыпшақ, қыпшақ-оғыз аралас әдеби тілдік дәстүрмен небір көркем шығармалардың жазылуына басты қайнар көз болды.

Қазақәдебиетініңкөркемдік, руханиұстанымдарының, эстетикалықдүниетанымының тарихы осы орта ғасырлық жазба әдеби ескерткіштерде жатыр.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеу материалдарына Алтын Орда дәуірі әдебиетінің көрнекті шығармалары, оның ішінде Құтыптың «Хұсрау мен Шырын» және Хорезмидің «Мұхаббат-наме» дастандарынан көркем сөз үлгілері іріктеліп алынды. Сонымен қатар салыстыра зерттеу үшін қазақ лиро-эпостарынан үзінділер, қазақ ақындары поэзиясының үлгілері де пайдаланылды.

Орта ғасыр жазба әдеби мұраларын зерттеген Э.Н.Наджип, Р.Бердібаев, Ш.Сатпаева, Ә.Құрышжанов, Б.Сағындықұлы, Ө.Күмісбаев, А.Қыраубаева, А. Хамраев сияқты ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынды (Наджип, 1979:478; Бердібаев, 2018:480; Сатпаева, 2012: 408; Құрышжанов, Ибатов, 1981: 97; Сағындықұлы, 2006: 109; Күмісбаев, 1994: 315; Қыраубаева, 1988: 163; Хамраев, 2024: 175;).

Зерделеу үдерісінде талапқа сай нақты мәтіндердің болуына назар аударылды. Тақырыпқа сай үзінділер сұрыпталып алынды. Зерттеу барысында әдеби әдіс-тәсілдерінің бірнеше түрлері пайдаланылды. Олардың ішіндегі негізгілері – тарихи-салыстырмалы, типологиялық салыстыру, баяндау әдістері қолданылды.

Алтын Орда дәуірінде діни-дидактикалық шығармалармен қатар көркем әдеби туындылар – қисса, дастандар, намерлер жазылды. Бұл шығармалардың өн бойында орта ғасырлық түркі дүниесінің дүниетаным дәстүрі, көркемдік пайымы, эстетикалық әлемі барынша айқын көрініс тапты. Бұл шығармалар – назирагөйлік дәстүрмен жазылған жауһар дүниелер. Атап айтсақ, Құл Әлидің «Қисса Жүсіп», Рабғузидің «Қиссас-үл анбия», Құтыптың «Хұсрау мен Шырын», Сейф Сарайидің «Гүлстан бит-түрки», Махмұт бин Ғали әл-Бұлғари әс-Сараи әл-Кердеридің «Нахдж әл-фарадис», Хұсам Катибтің «Жұмжұма» шығармалары. «Жазба мұрағаттар тілі қазіргі қазақ әдеби тілінің алғашқы бой көрсетуі, бастауы. Ортағасырлық көркем әдебиеттің тілі – қазіргі қазақ әдеби тілінен өзгешерек болғанымен, сабақтасып, жалғасып жатқан дүниелер» (Сабыр, 2021: 361).

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Орта ғасырларда, Шығыс ренессансы кезеңінде парсы әдебиеті араб және парсы тілінде шарықтап дамыды. Е. Бертельстің пікірлеріне сүйенсек, «ол тілі бөлек болғанымен жырлаған тақырыбы, әдіс-тәсілдері, тұлғасы бірдей біртұтас әдебиет болатын» (Бертельс, 1935: 14). Осы парсы поэзиясы орта ғасырлық түркі-қыпшақтардың әдебиетіне игі ықпал етті. Профессор И.С.Брагинский түркі шайырлары үлгі тұтқан XIII-XV ғасырлардағы парсы поэзиясы мен түркі поэзиясының сабақтастығы туралы зерделей келе, Шыңғыс хан жорығы мәдениетке кері әсер етсе де, рухани өмір тұралап қалған жоқ. Түркі поэзиясы дамудың жаңа кезеңіне аяқ басты, дәстүрлі жанрлар жаңаша өң алып, дамыды. Әртүрлі ұйқас түрлері, оралымдар, сөз ойнату, түрлендіру әдіс-тәсілдері беки түсті дейді (Брагинский, 1984: 128).

Түркі-қыпшақ ақындары шығыс, әсіресе араб-парсы-тәжік шайырларының әлемге мәшһүр шығармаларының оқиға желісін сақтай отырып қайта жырлады. Назирагөйлік дәстүрмен өлең өлшемдерін, ұйқас түрлерін, бейнелеу жүйесін, суреттеу өрнегін барынша өзгертпей, сол сүрлеумен жаңа туынды жасауға ұмтылды. Мәселен, қыпшақ ақыны Құтыптың «Хұсрау мен Шырын» поэмасында Низами нұсқасының өлең өлшемдері кәдімгідей сақталғаны байқалады. Дегенмен Құтыптың да өзіндік стилі, көркемдік ізденістері көрініс тауып отырады. Профессор А.Ибатов Құтыптың «Хұсрау мен Шырын» поэмасы парсы тіліндегі Низами поэмасының тікелей тәржімасы емес, дегенмен

сол шығарманың оқиға желісін, құрылымын сақтай отырып, түркі-қыпшақтардың дүниетанымына, салт-дәстүріне лайықтап, еркін және шығармашылық жолмен жасалған жаңа аударма деп бағалайды (Ибатов, 1974: 7). Ал Р.Бердібаев «Қысырау мен Шырын» дастанында неше алуан тұлғалар, мәңгі өшпес бейнелер жасалған. Адал махаббаттың үлгісіндей Шырын бейнесі поэзияның баға жетпес табысы болып қалды», - деп тұжырымдады (Бердібаев, 2018: 24).

Назирашыл дәстүрлі поэзияда шығыстық өлең өлшемі қатаң қалып болғанмен, түркілік дүниетаным, эстетикалық қабылдауға орай көркемдік өзгерістер, ізденістер болған жоқ деп айта алмаймыз. Көркемдік ерекшелік, лирикалық әрлеу үлгілері Хорезмидің «Мұхаббат-наме» шығармасында айқын көрінеді. Белгілі ғалым Ө.Күмісбаев «Мұхаббат-наме» лирикалық ыңғайда жазылған, «Құтадғу білік» сияқты дидактикалық шығарма емес, өзіндік өрнегі бар, құрылымы ерекше дүние, ақын поэтикалық сезіммен, жан-дүниесімен қорытып жырлаған деп түсіндіреді (Күмісбаев, 1994: 14).

Алтын орда дәуірі тұсындағы жазба жәдігерліктерді зерттеуде татар, өзбек ғалымдарымен қатар Н.Сағындық, Г.Мамырбек, С.Ерманова сияқты қазақ ғалымдары да нәтижелі еңбек етуде.

Талдау

Алтын Орда дәуіріндегі әдеби жазба мұраларды тек әдебиет туындысы деп қарайтын тар түсініктен шығып, кең ауқымда антропоэлекті деңгейде қарастыру – игілікті іс. Бұл шығармалар – тарихи үдерісті білдіретін, философия, ұлттық болмысты, этнология мен ұлттық рухани-мәдени құндылықтарды бойына жинаған алтын қор. Алтын Орда тұсындағы әдебиетті қайта өрлеу дәуірінің ерекше өнімі деуге болады. Бұл тұстағы әдебиетте шығыстық сарынмен қатар түркілік рухани құндылықтар әлемі бейнесі көрініс тапты және шынайы еркін, адами сезімдер өрнектелді, жүрек құпиясы, сыр сандықтар ашылды. Сыр сандықтағы адам жанының ішкі дүниесін, адами келбетін ашатын түркілік құндылықтар әлемі сан қилы. Мәселен, адалдық, ізгілік, қайырымдылық, жомарттық, мәрттік, сыйластық, достық, махаббат және сұлулық, әсемдік, яғни эстетикалық құндылық. Сұлулық, әдемілік бар жерде міндетті түрде махаббат болады. Алма Қыраубаева «Хорезми жер бетіндегі қызықтың бәрі о дүниелік өмірдің қасында түк емес деп уағыздамайды, қайта мұнда адамның қасиетті сезімін, адамгершілікті, асыл махаббатты ардақтап, сүю бақытын басқа қияли қызықтарға айырбастамайтынын жыр етеді», – дейді (Қыраубаева, 1988: 26). Иә, асыл махаббат сұлулық барда туындайды.

Адам баласын қоршаған ортада түрлі көз тартар әсемдік бар. Ол бірінші кезекте табиғат әдемілігі, тау, тас, ай, күн, орман т.б. сұлулықтар көздің жауын алады, адам баласы оған құмартып қарап, тояттайды. Екіншіден, жан-жануар, хайуанаттар сұлулығы бір ерекше дүние. Аққудың кербездігі, арғымақтың жүрісі, ботақанның мөлдір көзі т.б. Дегенмен жер бетіндегі ең ғажайып құбылыс – Алла Тағаланың ең мықты жаратылысы адамзат және адам баласының көркі. Түркі-қыпшақ ақындары адамзат әдемілігін табиғи

сұлулықтармен шендестіріп барып таниды да, әдеби образдарды сөзбен кестелейді, бейнелі жыр шумақтарын түзеді. «Хұсрау мен Шырын» поэмасындағы Шырын сұлудың сипаты:

Жүзі күндей, шашы түн, маңдайы Ай ол,

Көзі нәркес, өңі гүл, көрікке бай ол.

Жаратылысынан бойы сәрв сияқты сымбатты,

Денесі – күміс, ерні – шекер ләззаты (Әдеби жәдігерлер, 2012: 28).

Құтып ақын Шекер сұлудың бейнесін сомдауда метафораларды қолданады:

Бет пердесін алса жүзінен ол толған Ай,

Көрген кісіден қайғы-уайым кетер.

Көзі – нәркес, меңі – анбар, өңі – гүл,

Оның сұлулығына көріктілердің бәрі – құл (Әдеби жәдігерлер, 2012а: 140).

Ал Хорезмидің «Мұхаббат-наме» шығармасындағы ғашығының бейнесі сомдалған ғазалдарды барласақ:

Жүзіңнен көрдім, ей жан, мейрам айын,

Соның ішін шүкір қылып, құрбан болайын (Хорезми, 1985а: 31).

Сәлемімді жеткіз сол көрікке байға,

«Оның жүзінен мың есе төмен де, ай да» (Хорезми, 1985б: 47).

Сен сияқты қайың жоқ бақ ішінде,

Ай қалады нұрыңнан күңгірт жүзді пішінде (Хорезми, 1985в: 50).

Ей, қайың тұлғалы, сәулелі ай,

Күндей көркің әлемге болар арай (Хорезми, 1985г: 67).

Орта ғасырлық әдебиет, сол дәуірдегі шайырлар өзіне дейінгі қалыптасқан әдеби дәстүр, әдеби этикет шеңберінен шығуды мақсат етпеген. Қайта сол әдеби дәстүрлерді қалыпты жолмен одан әрі дамытып, түрлендіріп, ажарландыра түскен. Дегенмен Алтын Орда дәуіріндегі қыпшақ ақындары араб-парсы әдебиетіндегі шығыстық дәстүрлерді, сөз саптау, ұйқас келтіру үлгілерін түркі қауымына түсінікті болу үшін түркілік дүниетаным көзқарастарымен сәйкестендіріп, селбестіріп, үйлесімді симбиозға қол жеткізіп отырған. Ақындар көркемдік ізденістерде метафора арқылы әдемілікті шындықпен, адамдардың күнделікті көріп жүрген белгілі бар нәрсемен қатар қойып суреттеген. Кең жазира даланы мекендеген көшпенділер үшін тас қараңғы түнде айдан артық ешнәрсе жоқ. Жоғарыда келтірілген өлең жолдарында *ай* сөзінің сұлулықтың эталоны ретінде берілуі заңды құбылыс. Бұл дәстүр қазақтың қара өлеңдерінде жалғасын тауып жатты. Мәселен,

Ақ жүзіңе қарасам, *айдан аппақ*.

Жігіт сенен артық жан қайдан таппақ.

Қанаты қарлығаштың – қара қасың,
Аққудай суға түскен таранасың.
Жүзіңе бейне *толған ай* сияқты
Құмартып қандай жігіт қарамасын.

Ай сөзі арқау болған тұрақты тіркестер де жазба ескерткіштер мәтінінде көптеп кездеседі. Фразеологизмдер – адамның ассоциативті ойлауының нәтижесі, халықтың өмірлік тәжірибесінің даналық туындысы, әрдайым қолданысқа дайын тұратын әсем де әсерлі өрілген сөз өрнектері болғандықтан, олар ойды бейнелі суреттеу арқылы жеткізудің айшықты амалы, белгілі бір ұтымды құралы болып табылады (Сыздықова, 1995: 94).

Ұлттың рухани мәдениетін, эстетикалық талғамын беруде жазба мұралар тілінде космонимдік (аспан әлемі) атаулардың тұрақты тіркес құрауы да – эстетикалық танымның жарқын көрінісі. Мәселен, *Нітәк келдің бу йәргә әй толун ай* – неге келдің бұл жерге, әй толған ай (Ибатов, 1977: 276). Сөйлемдегі *толған ай* тіркесі пісіп, жетілген, бойжеткен ару қыздың әдемілігін сипаттап тұр. Осыған сәйкес қазақ халқының лиро-эпостық жырларында сұлу қыздар бейнесін *Толған айдай толықсып, Ақ сазандай бұлықсып, бұралып кетіп барады, Неше алуан қылықсып* деп суреттейді. Сонымен қатар қазақ тілінде толған айдай жарқыраған, толысқан, мінсіз жетілген сұлулықты бейнелейтін *он төртінші айдай боп* тіркесі де «Хұсрау мен Шырын» поэмасында толық нұсқада қолданылады: *Йелиб он төрт күн йар тиләйи, ол он төртинчи түннүң толун айы* – он төртінші түннің толған айын (сұлуды) тілеп, он төрт күн, түн желді (Ибатов, 1974: 236). Әр айдың он төртінші жұлдызында ай шартабақтай болып, әбден толысады. Сол себепті де халқымыз осы күнді айдың бір жаңасы дейді. Батыс Қазақстанда Наурыз мейрамын айдың 14-і күні атап өтуі тегін емес. Аспан әлемін, табиғат тылсымын білетін көшпенді халықтың дүниетанымы. Қазақ халқының жыр-өлеңдерінде ең жиі кездесетін тұрақты тіркес қашан да сұлулықты, әдемілікті білдіреді:

Өткелге тоғыз тарау көш те келді,
Наурызбай жігіттерін көштен бөлді.
Нұрланып *он төртінші туған айдай*
Науанды алшын, жаппас келіп көрді. (Хан Кене)

Жүзің бар *он төртінші айдай* көркем. (Халық әні)

«Хұсрау мен Шырын» мәтінінде Аның көркіндин *ай һәм увутта турмыш* (Ибатов, 1974: 53) сөйлемі «оның көркінен ай ұялар» деген мағынада беріп тұр. Қазақ ғалымдары аудармада мынадай өлең жолдарын келтіреді:

Жүзі күн жарығына жол ашқан,
Оның жүзінен Ай да ұялады.
Күміс анар сияқты екі емшегі,
Шекер шашар оған тәттілер елі.
Науат төгілер бірер қимылдатса ернін,
Сипаттап бергей ол Шырын мінезін (Әдеби жәдігерлер, 2012б: 28).

«Хұсрау мен Шырын» мәтініндегі Тілеб күн түн Уғандын ай йүзүмні сөйлемін аударсақ, «тілеп күн-түн құдайдан ай жүзімді» болып шығады. Бұндағы ай жүзім тіркесі қазақтың қара өлеңдерінде әртүрлі нұсқада кездеседі.

Біреу жарлы, біреу бай білмейсіз бе,
Айдай болған ақ жүзім көрмейсіз бе?

Поэма мәтініндегі шумақтарда кездесетін *маңдайы ай, толған ай, он төртінші түннің толған айы, ай да ұялар, ай жүзім* тұрақты тіркестерінде ай сөзі сұлулықтың негізгі көрсеткіші, шындықтың дәл өзі, сөз-символ ретінде алынған. Бұл дәстүр әлі күнге қазақ қауымында жалғасын тауып отыр. Оған *Айсұлу, Айсәуле, Толғанай, Айжарық* тектес кісі есімдері куә бола алады. Ай сөзінің тура мағынасынан жанама мағына туындап, тұрақты тіркестердің, кісі есімдерінің қалыптасуына себепші болған. Сонымен қатар ай сөзі киелі ұғымдармен де астасып жатыр. Қазақ ырымында *айды саусақпен нұсқап көрсетпеу, айға қарап дәрет сындырмау*, жаңа туған айды көргенде *жаңа айда жарылқа, ескі айда есірке* деп сәлемдесу сияқты наным-сенімдер бар. Төл басы, үйір басы боп жүрген ақ адал малын да ата-бабамыз ай тұяқты тұлпарым, ай мүйізді қошқарым, ай мүйізді ақ серкем атауы да сакральды ұғымдармен селбесіп, сабақтасып тұр.

Бұдан басқа *йүзі гүл, йүзі күн* тіркестері де сұлулықты суреттеуде жазба мұраларда кеңінен қолданылған: *Гүлгунны көрді ол йүзі гүл; Көрәр кім сувқа кірміш бір йүзі күн* «Гүлгунны көрді ол жүзі гүл; көрді ол суға түскен бір сұлуды» (Ибатов, 1974: 272).

Байырғы қыпшақтар мен сол қыпшақтардың бүгінгі мұрагері қазақ халқы да қоршаған ортаның, өзімен бірге өмір сүріп жатқан адамзаттың да сұлулығына, әдемілігіне, көркіне аса мән беріп, бағалап отырған. Жазба жәдігерліктер тіліндегі сұлулықты суреттейтін ұғымдар, сөз-символдар, тұрақты тіркестер қазіргі қазақ тілінде де жалғасып, өзіндік өріс алған. Әсіресе тұрақты тіркестердің бейнелілігі, көркемдегіш қасиеті ерекше. Бұл жайында І.Кеңесбаев фразеологизмнің бейнелі (дәлірек айтқанда, туынды) мағынада жұмсалуды – өнбойы кездесер қағида деп тұжырымдаған (Кеңесбаев, 2007: 597).

Сұлулықты, әдемілікті танып-түстеп суреттеуге деген құмарлықтың түп-төркінінде адамзаттың асыл сезімі сүйіспеншілік, махаббат жатса керек. Махаббат, сүйіспеншілік қарапайым пенделерге тән емес, тек Алла Тағалаға, Пайғамбарға бағытталған, соларды тануға, тылсым күштерге жақындауға арналған асыл сезім деген канондық ұғымдарға бағынбай адам баласының бір-біріне деген махаббатын, қыз бен жігіттің екеуара ынтықтығын жырлаған Құтыптың «Хұсрау мен Шырын», Хорезмидің «Мұхаббат-наме» дастандары – шын мәнінде қоғамға рухани сілкініс әкелген, қарапайым жандардың жүрек қылын тербеген лирикалық шығармалар. Осы үрдіс кейінгі қазақ ауыз әдебиетіне де, жазба әдебиетіне де ықпал етті. XV ғасырда дүниеге келген қазақ халқының төл лиро-эпостық жыры – «Қыз Жібек» өзіндік көркемдігімен ерекшеленеді. Осы жырда ғашықтық, махаббат барлық мақсат-мұраттан ең жоғары деңгейге қойылды:

Бектер мінген сұр қасқа,
Шаба алмаса ұр басқа,
Батырлық, байлық кімде жоқ
Ғашықтық жөні бір басқа.

«Қыз Жібек» жырында Алтын Орда дәуірі әдебиетіндегі сұлулықты, әдемілікті танудың үрдісі таза ұлттық деңгейде жаңа эстетикалық талғам биігіне жеткізілді. Көшпенді тұрмыс кешкен ата-бабамыздың дүниені эстетикалық тұрғыдан ұғынған, таныған дәстүрін, талғампаздығын, олар өмір сүрген табиғаттың суретін, көш-керуеннің әдемілігін, ару қыздың сымбатын көріп, ғажап бір әлемге енесің.

Қыз Жібектің ақтығы

Наурыздың ақша қарындай,

Ақ бетінің қызылы

Ақ тауықтың қанындай,

Екі беттің ажары

Жазғы түскен сағымдай,

Білегінің шырайы

Айбалтаның сабындай.

Төсінде бар қос анар

Нар бураның санындай.

Оймақ ауыз, күлім көз

Іздеген ерге жолықты-ай (Қазақ эпостары, 2006: 256).

«Қыз Жібек» жырында сол орта ғасырлық жазба әдебиетке қолданылған айшықты сөздер, тұрақты тіркестер, теңеулер байырғы қалыппен жұмсалып, бірақ жаңаша өң алғаны байқалады. Мәселен, *нұр сәулеті бетінде, Шолпанның туган жұлдызы, толған айдай толықсып, әбжыландай толғанып, туган айдай иілген т.б.*

Әдемі табиғат аясында бұла боп өскен, ата-ананың еркесі, қырда қызыл гүл теріп, бақта бұлбұл үнін тыңдаған, бетіне шаң тимеген, көш-керуенде жорғадан басқа мінбеген, торқадан басқа кимеген ару қыздың портреті көз алдыға келеді. «Қазақ қыздарының балғын шағында сұлулықтары ересен: қап-қара жанары шоқтай жайнайды, қырық өрім ғып қойған бұрымы көмірдей қап-қара, ал маржандай тізілген аппақ тістері қандай, жүзінен жастықтың, жігердің нұры ойнайды, денелерінің сүйектілігі аялы болғанмен, көздерінің сәл қысыңқылығын бапты қимылы мен сәнді қозғалысы байқатпай тұрғандай» (Залесский, 1991: 62). Мұндай сұлулықты тану үшін адам баласында эстетикалық таным, білік болуы керек. Жалпы, эстетика – әлемді, қоршаған ортаны, жанды-жансыз тіршілікті, әдемілікті ұғыну. Сонымен қатар көрген-білгенін, танығанын, өзіне әсер еткен, көңілін жібіткен, жүрек қылын тербеткен әдемілікті ауызша не жазбаша түрде хатқа түсіріп, көркем шығармаларда бейнелі суреттей алу.

Орта ғасырлық әдеби мұраларда теңдесі жоқ сұлулықты сипаттайтын *Йусуф жамалы* тіркесі жиі қолданылады: *Йусуф жамалын сизгә берди – құдай сізге Жүсіптің сұлулығын берді* (Ибатов, 1974: 136). Осы сөйлемдегі *Жүсіп жамалы* – ерекше мағыналы айшықты тіркес. «Жүсіп-Зылиқа» – шығыс әдебиетінде кең тараған ғашықтық хикая. Құран Кәрімдегі Жүсіп пайғамбар туралы оқиға бірнеше шығармаға өзек болған. Алтын Орда дәуірінде Дүрбек ақын «Жүсіп-Зылиқа» дастанын қыпшақ-оғыз тілінде жазған. Сонымен қатар Рабғузи қиссаларының ішіндегі «Шыншыл Жүсіп» қиссасы да қазақ даласына

кең тараған. Діни-танымдық, тәрбиелік мәні зор қиссада Алла тағала сұлулықты 1000 бөлікке бөліп, 1 сұлулықты бүкіл әлемге, 999 сұлулықты Жүсіпке берген деп дәріптейді. Жүсіптің сұлулығы – бүкіл әлемді нұрландырған, шығыс әдебиетіндегі ерекше ұғым, бейне. Күллі Мысыр халқы аштық жылдары аш екенін ұмытып, Жүсіптің сұлулығына мас болып өмір сүріпті деген діни аңыз әңгімелер де бар.

Жүсіп-Зылықаның ғашықтық оқиғасын қазақ ақындары да өз өлеңдерінде арқау қылды. Ақан сері шығармаларында шығыстық поэзия дәстүрі көп кездеседі:

Ғашықтық мен шығарған мирас емес,

Жүсіп пен Зылықадан үлгі қалған.

Ізденіп Баһрам да Гүлөндамды,

Мехнатпен ақырында сүйтіп алған (Ақан сері, 2008: 83).

Ақан серінің ғашықтық жырлары өзі сүйген аруларды ғана емес, жалпы қазақ қыздарының сұлулығын, қыз-келіншектердің көз тартар зифа бойын бейнелеуге арналған. Ару қыздың сыртқы сымбатымен қатар ішкі жан дүниесін, мінезін, біліктілігін, сой мен тегін ашуда орта ғасырлық әдеби дәстүрлерді қолдана отырып, одан әрі жетілдіреді:

Райхандай безіп өстің гүл бау шарбақ,

Гүл жүзің, зифа бойың, етің шәрбәт.

Әуелден көңілімді бердім саған

Нәзік бел, қиғаш қасты, қалам бармақ (Ақан сері, 2008: 80).

XIX ғасырда қазақ даласында кең тараған ғашықтық дастанның бірі – «Сейфүлмәлік». Оның оқиғасы «Мың бір түннен» алынған. Дастанда сұлулықты бейнелеу дәстүрі Алтын Орда дәуірі әдебиеті дәстүрінде жалғасын тапқан. Мысалы,

Ақ жүзді, ал йанақты шаһизада,

Жаралған саф алтынан сүйектері (Бабалар сөзі, 2005: 206) .

Сейфүлмәлік – Бәдіғұлжамал оқиғасы қазақ жұртының ең сүйіп тыңдаған шығармасы болғандықтан, әртүрлі ән, жырға өзек болған. Атақты әнші Әсет Найманбайұлы махаббат азабын тартқан жастардың ерліктерін паш етіп әнге қосқан:

Інжу-маржан секілді-ай,

Ал көрінген көркінді-ай,

Гүл майысып, гүл жайнап,

Бір көрінсең, еркем-ай.

Сәйфүл Мәлік – Жамалдай,

Бейнетіңе көнсем-ай!

Қозы-Көрпеш – Баяндай,

Бір молада өлсем-ай! (Найманбаев, 1988: 41).

Шығыс, Алтын Орда әдебиеті мен қазақ ауыз әдебиетінен нәр алған Абай Құнанбаев шығармашылығы ұлттық эстетикалық танымды жаңа деңгейге көтерді. О баста орта ғасырлық түркі, шығыс әдеби дәстүрімен «Йүзі – раушан, көзі – гәуһар, Лағилдек бет үші әхмар» деп жырлаған ақын эстетикалық дүниетанымды жаңа арнаға бұрды. Ақын

сүйіспеншілікті, әдемілікті бейнелеуде адамның ішкі жан дүниесімен астастырып, тағдырымен, өмірімен шендестіріп жырлады:

Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы,

Аласы аз қара көзі нұр жайнайды.

Жіңішке қара қасы сызып қойған,

Бір жаңа ұқсатамын туған айды (Абай Құнанбайұлы, 2003: 46)

«Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы», «Білектей арқасында өрген бұрым» өлеңдері – сұлу қыздың бейнесін жасаудың озық үлгісі. Абайдың эстетикалық идеалы – тән сұлулығы мен жан сұлулығы бір бойынан табылған жандар. «Қызарып, сұрланып», «Көзімнің қарасы», «Сен мені не етесің» өлеңдері ғашық жанның ішкі психологиялық жан дүниесін бере білуімен, Алла тағаланың адамзатқа берген сыйы – сүйіспеншілікті, асыл сезімді бейнелеуімен аса құнды.

Ежелгі дәуірлердегі әдебиеттің көркемдік жүйесі мен бітімі, өзіндік заңдылығы бар, жалқыдан жалпыға ұласып, тұтас эстетикалық танымдық кеңістікті құрайтын күрделі үрдіс (Егеубаев, 1999: 5) болса да, қазақ жазба әдебиетінде түп тамырдан қол үзбей, жаңаша, ұлттық сипатта өрістеді.

«Хұсрау мен Шырын», «Мұхаббат-наме» поэмаларында сұлулықты суреттеуде мәң (мең) сөзі кеңінен қолданылады. Бұл көркем шығармаларда араб, парсы, түркі поэзиясының бәйіт, ғазал, мәснауи, қыта сияқты өлең түрлері молынан пайдаланылған. Е.Бертельстің «IX ғасырда негізгі әдеби тіл болған араб тілінің орнын X ғасырда парсы тілі басты. Араб тілі тек ғылым мен дін саласында үстем қолданылды да, ал көркем әдебиетте үшінші ағайын болып түркі тілдері қосылды. Бірақ бұлар – үш түрлі әдебиет емес, үш түрлі тілді пайдаланған бір ғана әдебиет», – деген пікірі осындай игі дәстүрлер негізінде айтылған (Бертельс, 1995: 39).

Алтын Орда дәуірі шығармаларында араб-парсы-тәжік әдебиетінің іздері, ықпалы байқалуы – заңды құбылыс. Парсы өлеңінің өлшемін әдебиеттанушы ғалымдар төрт стильге бөліп қарайды: Хорасани, Ирағи, Үнді және жаңа дәуірлік. Ирағи стилі XIII-XVI ғасырларда дамудың шырқау биігіне жетті де, түркі-қыпшақ әдебиетіне де өз әсерін тигізді.

«Махаббат-наменің» өлең жолдарына зер салсақ:

Аның кім ал өңінде мең йаратты

Бойы бірла сачына тең йаратты

Алқызыл өңіне оның мең жаратты,

Шашын бірдей бойына тең жаратты (Хорезми, 1985д: 37).

Қара мең ал йықында йаратұр,

Башын дайын адақыңа йаратұр.

Алқызыл өңіне қара меңің жарасар,

Басың дәйім аяғыңа жарасар (Хорезми, 1985е: 40).

Осы өлең жолдарындағы мең сөзінің өзіндік астары, мән-мағынасы бар. Сопылық бағыттағы діни ұғымда мең шынайы бірігу нүктесі деген мағынада қолданылады.

Себебі нағыз сопылар шындықты ішкі сезім, шабытпен түсінеді, өз көргендерін арнайы терминдермен баяндайды, сол арқылы шындық сырын түсінуге ұмтылғандарға жетекші болады. Дүние жаратылысы шексіз. Шайыр сұлулықтың бір белгісіндей болып тұрған мең арқылы Хақтағаланың шындығын көрсетуге тырысады. Жер-дүние әлемде алғаш нүкте күйінде пайда болған. Ендеше *мең* – ақ қағаздағы нүкте, Алла тағала туғызған құдіретті шындық. Ғалам, тіршілік нүктеден басталады. Нүкте – бастама. Құранның алғашқы сөзі «Бісміллә». Осындағы бірінші тұрған «б» әрпінің астына нүкте қойылған. Нүкте қойылмаса, қандай дыбыс беретіні белгісіз. Нүкте ислам философиясы мен классикалық мұсылман поэзиясының қасиетті де қадірлі образы. Нүкте – шындық, Алла тағалаға жақындаудың алғашқы әрекеті. Алла Тағалаға жақындау үшін, Адам Ата мен Хауа анамен жұптасу үшін басты шындық – махаббат, сүйіспеншілік. Алтын Орда – Қыпшақ дәуірі жазба мұраларының мәтінінде бүгінгі оқырман түсіне бермейтін осындай құпиялы, сыры терең мән-мағыналар да бар. Бұл рухани мәдениеттің тарихы тым тереңде екенін білдіреді. Профессор Кемел Ақышев «Қазақтың дәстүрлі мәдениетінің шығу тегі» деген зерттеу мақаласында қазақ халқы, қазақ этномәдениетінің түп тамыры туралы ой толғай отырып: «оның үстіне антропологиялық тұр, тіл, дәстүрлі материалдық және рухани мәдениет халықтың атауының өзі пайда болған кезден көп бұрын қалыптасты. Тұтас бір этногенетикалық үрдісті түзген көптеген құрамдас бөліктердің ішінен этносты анықтап, белгілеп тұратын деректердің кесек-кесек, күрделі құрылымдарын бөліп алып көрсетуге болады», – деп тұжырымдады (Кималь, 1995: 25).

Орта ғасырлық әдеби жәдігерліктердегі *мең*-нің астынан сыр іздеу, меңнің иесіне ғашық болу үрдісі үзіліп қалған жоқ. Исраил Сапарбай сияқты жүрегі нәзік ақындардың қаламынан әдемі жырлар туғызды:

Бетіңдегі бір меңің
Бесігіндей жалғанның,
Есіміндей арманның,
Есігіндей түрменің.
Сол бесікте неге ғана тербеліп,
Сол түрмеге неге ғана кірмедім?
Кірсем еді түрме ішіне – түнекке,
Меймана мең – меңдуана тілек пе?..
Келтірер ме ем кәлимаға тілімді,
Жастап жатып кәлләмді аппақ білекке.
Жалғыз ноқат...
Нүктесіндей жалғанның,
Неге саған өліп-өштім, арбалдым.

Осындай көркемдік дәстүр жалғастығын танытатын шығармаларды бүгінгі қазақ әдебиетінен көптеп кездестіруге болады. Профессор Ш.Сатбаева пікіріне жүгінсек, қазақ әдебиетінің даму, баю, өркендеу тарихында шығыс әдебиетімен сабақтастық негізгі арна болып қала береді (Сатпаева, 2012: 203).

Нәтижелер

Зерттеу нәтижесі бойынша мынадай тұжырымдар ұсынуға мүмкіндік бар: Қазақ жұртының негізін құраған байырғы түркі-қыпшақ тайпаларының рухани-мәдени құндылықтары ежелгі түркі замандарынан тамыр алып, орта ғасырларда өрістеген. Өзіндік дүниетанымы, көркемдік-эстетикалық шешім, талғамдары Алтын Орда дәуірі жазба әдеби мұраларында тілдік құралдар, ай, гүл, мең т.б. сөз-символдар арқылы әдемі көрініс тапқан. Өйткені тілдің басты қызметі – көркем туындының сөз саптауына үйлесіп, өрнек салып, түркі-қыпшақ ұланының көз алдына келісті көркем бейне арқылы әсер ететін, ләззат сыйлайтын эстетикалық танымды қалыптастыру.

Кең жазира даланы мекендеген байырғы қыпшақтардың бүгінгі мұрагері қазақ жұрты да ата-баба дәстүрімен, ежелден тамыр тартқан тарихи жадымен қоршаған ортаны және адам баласына тән сұлулықты танудың эстетикалық жоғары деңгейін көрсете білді. Зерттеу жұмыстың негізгі нысаны болған Құтыптың «Хұсрау мен Шырын», Хорезмидің «Мұхаббат-наме» поэмалары – рухани-мәдени дүниетанымның, эстетикалық көзқарастың дерек көзі, мол қоры. Әдеби мұра тіліндегі айшықты сөздер, тұрақты тіркестер, теңеу, эпитет, метафоралық қолданыстар, сөз-символдар кейінгі қазақ әдебиетінде өрісін жалғастырып, әдемілікті, сұлулықты бағалаудың тұтас полотносын құрап тұр.

Қорытынды

Алтын Орда дәуірі әдебиетіндегі көркем шығармалар, жазба әдеби мұралар шығыстық поэтикалық дәстүрдің үрдісін жалғастырып, түркілік салт-сана, дүниетаныммен сабақтасып, түркі рухани-мәдени құндылықтар әлемінің мазмұнын байытты.

Жазба мұралар мәтініндегі сөз-символдар байырғы қыпшақтардың дүниетанымын, қаламгерлердің сөз саптау шеберлігін, құнарлы ойды бейнелі, көркем кестелеп берудің үлгісін көрсетеді, эстетикалық таным тереңдігін байқатады.

Алтын Орда мемлекетінің титулды этносы байырғы қыпшақтардың рухани мәдениетін танытатын күрделі құрылымдардың бір парасы – эстетикалық таным үрдісі. Көркемдік-эстетикалық дүниетаным Алтын Орда дәуірі әдеби жәдігерліктері бойынан анық көрінеді. Осы әдеби мұралардың бойындағы сөзбен өрнектелген мәдени-рухани құндылықтар әлемі, оның ішіндегі эстетикалық дүниетаным, әдемілікті, сұлулықты тану, бағалау үрдістері бүгінгі қазақ әдебиетіне дейін жалғасып, өрісін тауып, сабақтасып жатқан көркемдік тіндер, рухани кернеулер.

Әдебиет

Абай Құнанбайұлы, 2003. Өлеңдер, аудармалар, қара сөздер. Алматы: Мектеп. 248б.

Ақан сері, 2008. Өлеңдері, нақыл сөздері, әзіл-сықақ қағытпалары, айтыстары. Құраст.

Алтын Орда әдебиеті: генезис, жанрлық ерекшелік, дәстүр жалғастығы, 2022. Алматы: «Evo Press» баспа үйі. 320 б.

Әдеби жәдігерлер, 2012. 20 томдық. Құтб Хұсрау-Шырын.16-том., Алматы: «Таймас» баспа үйі. 472 б.

Бабалар сөзі, 2005. Жүз томдық: 17-том. Ғашықтық дастандар. Құраст. Әзібаева; жауапты шығ. Ж. Рақышева; ред. алқасы: Б. Әзібаева. Астана: Фолиант. 368 б.

Бертельс Е.Э., 1995. Избранные труды «Навои и Джами». Москва: Издательство «Наука». 498 с.

Бертельс Е.Э., 1935. Персидская поэзия в Бухаре. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР. 58 с.

Брагинский И.С., 1984. Иранское литературное наследие. Москва: Издательство «Наука». 294 с.

Бердібаев Р., 2018. 2 том. Гүлстанның бұлбұлдары. Жұлдыздар жарығы. Алматы: РПБК «Дәуір». 480 б.

Залесский Б., 1991. Қазақ сахарасына саяхат. Алматы: Өнер. 205 б.

Ибатов А., 1974. Кутбтың «Хусрау мен Шірін» поэмасының сөздігі. Алматы: Ғылым. 277 б.

Кеңесбаев І., 2007. Қазақ тілі фразеологиялық сөздігі. Алматы: Арыс. 711 б.

Кималь А., 1995. К генезису традиционной культуры казахов // Культура кочевников на рубеже веков: Проблемы генезиса и трансформации. Материалы международной конференции. Алматы.

Күмісбаев Ө., 1994. Терең тамырлар. Алматы: Ғылым. 315 б.

Қазақ эпостары., 2006. Алматы: Көшпенділер. 416 б.

Қыраубаева А., 1988. Ғасырлар мұрасы. Алматы: Мектеп. 163 б.

Құрышжанов Ә., Ибатов А., 1981. Ежелгі түркі жазба ескерткіштері жайында// Қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихы мен даму жолдары. Алматы: Ғылым. Б. 97-124.

Лихачев Д.С., 1979. Поэтика древнерусской литературы. Москва: Издательство «Наука». 416 с.

Мүсірепов Ғ., 1996. Ой сезім сәттері. Алматы: Жалын. 144 б.

Наджип Э.Н., 1979. Историко-сравнительный словарь XIV века. На материале «Хусрау и Ширин» Кутба и его язык. Москва: Издательство «Наука». 478 с.

Найманбаев Ә., 1988. Шығармалар: әндер, өлеңдер, айтыстар, қисса-дастандар. Құраст.: Б. Нұржекеев, Б. Абылқасымов. Алматы: Жазушы. 302 б

Сабыр М.Б., 2021. Көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің фоно-морфо-семантикалық сабақтастығы. Алматы: «Liber» баспасы. 464 б.

Сағындықұлы Б., 2006. Алтын Орда жазба ескерткіштерінің салыстырмалы лексикасы: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті. 109 б.

Салықов К., 2016. Шығармалары. Астана: Фолиант. 208 б.

Сатпаева Ш.К., 2012. IV том. «Влияние времени». Статьи. Астана: Елорда. 408 с.

Сыздықова Р.Г., 1995. Абайдың сөз өрнегі. Алматы: Санат. 405 б.

Хамраев А.Т., 2024. Литература Золотой Орды в контексте историко-культурного дискурса // *Turkic Studies Journal*. Т. 6. № 3. Б. 175-195. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-3-175-195>

Хорезми, 1985. Махаббатнама. ауд. А.Қыраубаева. Алматы: Жалын. 112 б.

Reference

- Abai Qūnanbaiūly, 2003. Öleñder, audamalar, qara sözder. [Abay Kunanbaiuly. Poems, translations, thoughts]. Almaty: School. 248 p. [in Kazakh].
- Akan Seri, 2008. Öleñderi, naqyl sözderi, äzil-syqaq qağytpalary, aitystary. [Poems, proverbs, jokes, sayings]. Compiled by K. Salikov. Astana: Foliant. 208 p. [in Kazakh].
- Altyn Orda ädebieti: genezis, janrlyq erekşelik, дәstür jalğastyğy [Literature of the Golden Horde: genesis, genre specificity, continuity of tradition.], 2022. Almaty: Publishing house «Evo Press» 320 p. [in Kazakh].
- Ädebi jädigerler [Literary relics], 2012. 20 volumes. Qutb Khusrau-Shyryn. Volume 16. Almaty: Taimas publishing house. 472 p. [in Kazakh].
- Babalar sözi [The words of the ancestors], 2005. Jüz tomdyq: 17-tom. Ğaşıqtyq dastandar. 100 volumes: Volume 17. Love sagas. Compiled by Azibayeva; take responsibility J. Rakhisheva; ed. board: B. Azibaeva. Astana: Foliant. 368 p. [in Kazakh].
- Bertels E.E., 1995. Izbrannye trudy «Navoi i Dzhami» [Selected works «Navoi and Jami»]. Moscow: Publishing house «Nauka». 498 p. [in Russian].
- Bertels E.E., 1935. Persidskaja poezija v Buhare. [Persian poetry in Bukhara]. Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. 58 p. [in Russian].
- Braginsky I.S., 1984. Iranskoe literaturnoe nasledie. [Iranian literary heritage]. Moscow: Publishing house «Nauka». 294 p. [in Russian].
- Berdibaev R., 2018. Ğülstannyñ bülbüldary. Jüldyzdar jaryğy [Nightingales of Gulistan.] 2 volume. Zhuldyzdar zharygy. Almaty: RPBK «Daur». 480 p. [in Kazakh].
- Zalessky B., 1991. Qazaq saharasyna saiahat [Journey to the Kazakh Sahara]. Almaty. Oner. 205 p. [in Kazakh].
- Ibatov A., 1974. Kutbtyñ «Husrau men Şırın» poemasyñyñ sözdığı [Dictionary of Qutb's poem «Khusrau and Shirin»]. Almaty: Gylym. 277 p. [in Kazakh].
- Kenesbaev I., 2007. Qazaq tılı frazeologialyq sözdığı [Phraseological dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Arys 711 p. [in Kazakh].
- Kimal A., 1995. K genezisu tradicionnoj kul'tury kazahov. Kul'tura kochevnikov na rubezhe vekov: Problemy genezisa i transformacii [The genesis of traditional Kazakh culture. Culture of nomads at the turn of the century: Problems of genesis and transformation. The material of the international conference]. Almaty. [in Russian].
- Kumisbaev O., 1994. Tereñ tamyrlyr [Deep roots]. Almaty: Gylym. 315 p. [in Kazakh].
- Qazaq epostary [Kazakh epics], 2006. Almaty: Koshpendiler. 416 p. [in Kazakh].
- Kyraubaeva A., 1988. Ğasyrlar mürasy [Heritage of centuries]. Almaty: Mektep. 163 p. [in Kazakh].
- Kuryshzhanov A., Ibatov A., 1981. Ejelğı türkı jazba eskertkışteri jaiynda [About ancient Turkic written monuments. History of formation and development of Kazakh literary language]. Almaty: Gylym. P. 97-124. [in Kazakh].
- Likhachev D.S., 1979. Pojetika drevnerusskoj literatury [Poetics of ancient Russian literature]. Moscow: Publishing house «Nauka». 416 p. [in Russian].
- Musrepov G., 1996. Oi sezım sätteri. [Moments of thoughts and feelings]. Almaty: Zhalyñ. 144 p. [in Kazakh].
- Najip E.N., 1979. Istoriko-sravnitel'nyj slovar' XIV veka. Na materiale «Husrau i Shirin» Kutba i ego jazyk [Historical and comparative dictionary of the 14-th century. In the material «Khusrau and Shirin» by Qutb and his language]. Moscow: Publishing house «Nauka». 478 p. [in Russian].

Naimanbaev A., 1988. Şyğarmalar: änder, öleñder, aitystar, qissa-dastandar [Works: songs, poems, sayings, stories.]. Composed by: B. Nurzhekeev, B. Abylkasymov. Almaty: Writer. 302 p. [in Kazakh].

Sabyr M.B., 2021. Köne qypşaq tılı men qazaq tılınıñ fono-morfo-semantikalyq sabaqtastyğy [Phono-morpho-semantic continuity of the ancient Kypchak language and the Kazakh language]. Almaty: «Liber» publishing house. 464 p. [in Kazakh].

Sagynykuly B., 2006. Altyn Orda jazba eskertkişteriniñ salystyrmaly leksikasy [Comparative lexicon of written monuments of the Golden Horde]: textbook. Almaty: Kazakh University. 109 p. [in Kazakh].

Satpaeva Sh.K., 2012. «Vl'janie vremeni» [«The influence of time.»] IV volume. Articles. Astana: Elorda. 408 p. [in Russian].

Syzdykova R.G., 1995. Abaidyñ söz örneğy [Art of speech of Abai]. Almaty. 405 p. [in Kazakh].

Khamraev A.T., 2024. Literatura Zolotoj Ordy v kontekste istoriko-kul'turnogo diskursa. [Literature of the Golden Horde in the context of historical and cultural discourse]. Turkic Studies Journal. Vol. 6. No 3. P. 175-195. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-3-175-195> [in Russian]

Khorezmi, 1985. Makhabbatnama. Translation by Kyraubaeva A. Almaty: Zhalyñ. 112 p. [in Kazakh].

***M. Sabyr^a**

*^aWest Kazakhstan innovative and technological university, Uralsk, the Republic of Kazakhstan
(E-mail: sabir_uralsk@mail.ru)*

**Corresponding author: sabir_uralsk@mail.ru*

A. Ramanova^b

*^bWest Kazakhstan innovative and technological university, Uralsk, the Republic of Kazakhstan
(E-mail: ramanova2008@mail.ru)*

D. Kussainova^c

*^cWest Kazakhstan innovative and technological university, Uralsk, the Republic of Kazakhstan
(E-mail: dina_kusainova@mail.ru)*

T. Akhmetov^d

*^dWest Kazakhstan innovative and technological university, Uralsk, the Republic of Kazakhstan
(E-mail: talgat_akhmet@bk.ru)*

The aesthetic world of Golden Horde literature and its continuity in Kazakh literature

Abstract. The written literary monuments of the Golden Horde era hold significant importance in the spiritual and cultural history of the Kazakh people. The common spiritual culture of the Turkic peoples during this period was embodied in a unified Middle Turkic language, which laid the foundation for literature in the Kipchak-Oghuz and Oghuz-Kipchak languages and marked the emergence of national trends. However, these literary monuments also show the influence of Eastern poetic traditions, which are clearly manifested in Qutb's "Khosrow and Shirin", and Khorezmi's "Mukhabbat-name".

The purpose of this paper is to study the world of spiritual and cultural values, including aesthetic knowledge, within the context of written literary heritage. Additionally, a number of artistic and

aesthetic concepts in Kazakh literature, which have deep roots, are considered. The written literary heritage of the Golden Horde period reflected the worldview, artistic and aesthetic expression through linguistic means, including the use of epithets, metaphors, comparisons, idioms and set phrases. The written monuments of the 13th–14th centuries constitute a rich source of information regarding the spiritual and cultural worldview and aesthetic perception of the period.

The research has significant practical value. The results obtained can be used in the history of literature and cultural studies.

Keywords: The Golden Horde, poetic tradition, spiritual and cultural heritage, value, aesthetics, artistic means, continuity.

***М. Сабыр^а**

*«Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
Уральск, Республика Казахстан
(E-mail: sabir_uralsk@mail.ru)*

**Автор для корреспонденции: sabir_uralsk@mail.ru*

А. Раманова^б

*^бЗападно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск, Республика Казахстан
(E-mail: ramanova2008@mail.ru)*

Д. Кусаинова^с

*^сЗападно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск, Республика Казахстан
(E-mail: dina_kusainova@mail.ru)*

Т. Ахметов^д

*^дЗападно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск, Республика Казахстан
(E-mail: talgat_akhmet@bk.ru)*

Эстетический мир литературы периода Золотой Орды и его преемственность в казахской литературе

Аннотация. В духовной и культурной истории казахского народа важное место занимают письменные литературные памятники эпохи Золотой Орды. Общая духовная культура тюркских народов Золотоордынской эпохи нашла отражение в едином среднетюркском языке, на основе которого получила расцвет литература на кыпчак-огузском и огузо-кыпчакском языках и стали определяться национальные тенденции. Однако в этих литературных памятниках можно наблюдать влияние восточных поэтических традиций, которые ярко проявились в памятниках «Хосров и Ширин» Кутыпа, «Мухаббат-наме» Хорезми.

Цель данной статьи – изучить мир духовных и культурных ценностей, в том числе эстетических знаний в памятниках «Хосров и Ширин» Кутыпа, «Мухаббат-наме» Хорезми, а также раскрыть преемственность художественно-эстетических ценностей в современной казахской литературе. В указанных тюркских памятниках эпохи Золотой орды авторы статьи подвергают анализу

художественные тропы: эпитеты, метафоры, риторические вопросы, сравнения, идиомы и устойчивые словосочетания, посредством которых раскрываются мировоззрение, культура и художественно-эстетические ценности эпохи. Следует отметить, что художественные тропы в памятниках золотоордынского периода также нашли позже преемственность в литературе тюркских народов в целом и в казахской литературе, в частности. В процессе исследования были использованы историко-сравнительные, описательные методы и текстологический анализ. Статья имеет также и прикладное значение, ибо полученные результаты могут быть использованы в преподавании истории, литературы и культуры.

Ключевые слова: Золотая Орда, поэтическая традиция, духовное и культурное наследие, ценность, эстетика, художественные средства, преемственность.

Авторлар туралы мәлімет:

Сабыр Мұрат, филология ғылымдарының докторы, филология және оқыту әдістемесі кафедрасының профессоры, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Н.Назарбаев даңғылы, 194, Орал, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-7281-4167

Scopus ID: 57224120421

Раманова Айгуль, филология ғылымдарының кандидаты, филология және оқыту әдістемесі кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Н.Назарбаев даңғылы, 194, Орал, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-2226-3704

Scopus ID: 57190443475

Кусаинова Дина, педагогика ғылымдарының кандидаты, шетел тілдері және аударма ісі кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Н.Назарбаев даңғылы, 194, Орал, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0009-0008-3240-3978

Ахметов Талгат, педагогика ғылымдарының магистрі, шетел тілдері және аударма ісі кафедрасының аға оқытушысы, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Н.Назарбаев даңғылы, 194, Орал, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-9671-7115

Information about authors:

Sabyr Murat, Doctor of Philology, Professor of the Department of Philology and Teaching Methods, West Kazakhstan Innovative and Technological University, 194 N. Nazarbayev Avenue, Uralsk, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-7281-4167

Scopus ID: 57224120421

Ramanova Aigul, Candidate of Philology, Associate professor of the Department of Philology and Teaching Methods, West Kazakhstan Innovative and Technological University, 194 N. Nazarbayev Avenue, Uralsk, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-2226-3704

Scopus ID: 57190443475

Kussainova Dina, Candidate of Pedagogy, Associate Professor of the Department of Foreign Languages and Translation Studies, West Kazakhstan Innovative and Technological University, 194 N. Nazarbayev Avenue, Uralsk, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0009-0008-3240-3978

Akhmetov Talgat, Master of Pedagogy, Senior Lecturer of the Department of Foreign Languages and Translation Studies, West Kazakhstan Innovative and Technological University, 194 N. Nazarbayev Avenue, Uralsk, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-9671-7115

Сведения об авторах:

Сабыр Мурат, доктор филологических наук, профессор кафедры филологии и методики преподавания, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, пр. Н. Назарбаева, 194, Уральск, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-7281-4167

Scopus ID: 57224120421

Раманова Айгуль, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор кафедры филологии и методики преподавания, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, пр. Н. Назарбаева, 194, Уральск, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-2226-3704

Scopus ID: 57190443475

Кусаинова Дина, кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры иностранных языков и переводческого дела, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, пр. Н. Назарбаева, 194, Уральск, Республика Казахстан.

ORCID: 0009-0008-3240-3978

Ахметов Талгат, магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры иностранных языков и переводческого дела, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, пр. Н. Назарбаева, 194, Уральск, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-9671-7115

Book review

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-209-213>

REVIEW / СЫН-ПІКІР / РЕЦЕНЗИЯ

Библиографический указатель «Хакасский фольклор»

Н. Майнагашева

*Хакасский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории, Абакан,
Республика Хакасия (РФ)
(E-mail: natalya.shulbaeva@yandex.ru)*

Received 13 November 2024. Revised 15 November 2024. Accepted 26 November 2024. Available online 29 December 2024.

Для цитирования: Н. Майнагашева Библиографический указатель «Хакасский фольклор» // Turkic Studies Journal. 2024. Т. 6. № 4. С. 209-213. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-209-213>

For citation: N. Mainagashева Bibliographic index 'Khakass folklore' // Turkic Studies Journal. 2024. Vol. 6. No 4. P. 209-213. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2024-4-209-213>

Хакасский фольклор: библиографический указатель. – Абакан: Хакаское книжное издательство им. В. М. Торосова, 2022. – 303 с.

Рецензируемое издание «Хакасский фольклор» (составители М.А. Аева, И.Н. Андреева, Е.Г. Караваева, Е.Л. Кривоносова, Э.И. Торокова, О.П. Чочиева, ответственный составитель – А.А. Ищенко) представляет собой библиографический указатель материалов о фольклоре хакасов, опубликованных на русском, хакасском и других языках за период с конца XIX в. по 2022 г. Основной целью указателя является систематизация библиографической информации о хакасском фольклоре. Составители отмечают, что библиографический указатель «Хакасский фольклор» подготовлен в рамках проекта «Алыптыг ныхмах. Погружение 2021» конкурса «Новая роль библиотек в образовании» Благотворительного фонда Михаила Прохорова. Работа над составлением указателя начата в 2021 году, который по распоряжению главы Республики Хакасия был объявлен Годом хакасского эпоса. Подобные указатели всегда востребованы в читательской среде, они всегда актуальны и своевременны.

Хакасы сохранили до наших дней свои фольклорные произведения, которые вошли в золотой фонд мировой культуры. Фольклор, являющийся кладью народной мудрости, пройдя испытание временем, сконцентрировал мысли, чувства, устремления и духовные запросы многих поколений. Поэтому внимательное изучение его содержания является первостепенной задачей для понимания глубинных процессов, происходящих в духовной жизни народов, которые бережно сохраняли свое поэтическое достояние, свой фольклор.

Многое уже сделано в области изучения хакасского фольклора, поэтому данный указатель, представляющий собой первый обобщающий опыт систематизации информации о хакасском фольклоре, является очень ценным источником.

Структура библиографического указателя включает шесть основных разделов, первый из которых по праву посвящен опубликованным произведениям хакасского фольклора («Произведения хакасского фольклора = Хакас чонның аастағы поэзиязы»). К основным также относятся разделы: «Исследования хакасского фольклора = Хакас чонның аастағы поэзиязы істезіглері», «Хакасский фольклор в искусстве = Хакас чонның аастағы поэзиязы сиберде», «Документальные материалы хакасского фольклора в архивах = Архивтардағы хакас чонның аастағы поэзиязы пічіктері», «Библиография хакасского фольклора = Хакас чонның аастағы поэзиязының библиографиязы», «Вспомогательные указатели = Полызыг указательлер». Названия разделов даны на русском и хакасском языках. В свою очередь эти основные разделы также систематизированы. Такой порядок изложения нацеливает читателей на последовательное изучение источников. В разделе «Произведения хакасского фольклора» список произведений фольклора представлен по жанрам: от самого крупного жанра (героического эпоса алыптыг ныхмах) до малых жанров.

Интересен и обширен раздел, посвященный исследованиям в области хакасского фольклора («Исследования хакасского фольклора = Хакас чонның аастағы поэзиязы

істезіглері»), который включает 17 подразделов. Конечно, как и указано в предисловии, «указатель не претендует на исчерпывающую полноту материала», тем не менее, это самый объемный раздел, в котором составители постарались дать наиболее полную информацию о работах исследователей. Особо хотелось бы отметить, что работы исследователей о хакасском фольклоре также разделены по жанрам, например, отдельно выделены: героический эпос; мифы, легенды, были, предания; сказки; песни, песнопения, благопожелания, причитания; тахпахи; загадки, пословицы, поговорки, скороговорки, считалки; детский фольклор. Отдельно даны и персоналии сказителей С.П. Кадышева и П.В. Курбижекова, а также в разделе «Издания, публикации об исследователях и собирателях хакасского фольклора = Хакас чонының аастағы кипчоохтар паза ныхмахтар чыып, істескен учёнайларның тоғыстары» выделены материалы о таких известных учёных, внесших неоценимый вклад в науку, как Н.Ф. Катанов и В.Е. Майногашева.

Особо хочется отметить профессиональную, кропотливую работу составителей по созданию аннотаций к библиографическим записям, заглавия которых не раскрывают содержания, а также составителями выделены рецензии к трудам, получившим оценку в печати.

Указатель снабжен и справочно-поисковым аппаратом, что значительно облегчает и при этом расширяет поисковые возможности библиографического издания и позволяет быстро найти необходимую информацию.

Составителями проделана огромная работа, при подготовке библиографического пособия исследовались фонды, электронные каталоги и базы данных: Национальной библиотеки им. Н.Г. Доможакова, Российской национальной библиотеки, Российской государственной библиотеки, Государственной публичной научно-технической библиотеки Сибирского отделения Российской академии наук, Национальной электронной библиотеки, eLIBRARY и др. электронные ресурсы.

Отдельного внимания заслуживает вступительная статья «О хакасском фольклоре» кандидата филологических наук Н.С. Майнагашевой, которая написана по работам известных фольклористов М.А. Унгвицкой, В.Е. Майногашевой, П.А. Троякова, Н.С. Чистобаевой.

Библиографический указатель «Хакасский фольклор» – издание очень важное и нужное, оно уникально тем, что в нем собран наиболее полный библиографический материал по хакасскому фольклору, и он отвечает всем требованиям и правилам составления подобных работ. Приведенный в систему огромный массив информации будет полезен не только специалистам, обучающимся, но и тем, кто интересуется фольклором хакасов.

Данная книга уже успела стать библиографической редкостью, так как ее тираж составляет всего 100 экземпляров.

N. Mainagasheva

Khakass Research Institute of Language, literature and history, Abakan, Republic of Khakassia (RF)
(E-mail: natalya.shulbaeva@yandex.ru)

Bibliographic index “Khakass folklore”

Summary of the review. The reviewed publication «Khakas Folklore» (compiled by M.A. Aeva et al., edited by A.A. Ischenko) serves as a bibliographic index of materials on Khakas folklore published in Russian, Khakas, and other languages from the late 19th century to 2022. A significant amount of work on Khakas folklore makes this compilation and systematization of information a highly valuable resource for the first time.

The bibliographic index consists of the following six main sections: previously published works on Khakas folklore, «Study of Khakas Folklore,» «Khakas Folklore in Art,» «Documentary Materials of Khakas Folklore in Archives,» «Bibliography of Khakas Folklore,» and «Additional Indexes,» which define its structure.

The works of researchers on Khakas folklore are categorized by genres (myths, heroic epics, legends, fairy tales, poems, etc.). Information about renowned singers such as S.P. Kadyshov, P.V. Kurbyzhakov, and prominent scholars like N.F. Katanov and V.E. Mainogasheva is provided separately. The preparation of the index involved reviewing collections from various libraries, electronic catalogs, and databases. The work is equipped with a reference-search apparatus for the convenience of researchers.

The publication «Khakas Folklore,» with a circulation of 100 copies, has already become a bibliographically rare and valuable resource.

Н. Майнағашева

*Хакас тіл, әдебиет және тарих ғылыми-зерттеу институты, Ағыбан,
Хакасия Республикасы (РФ)*
(E-mail: natalya.shulbaeva@yandex.ru)

«Хакас фольклоры» библиографиялық көрсеткіші

Рецензияның қысқаша мазмұны. Рецензияланып отырған «Хакас фольклоры» басылымы (құрастырушылары М.А.Аева, И.Н. Андреева, Е.Г.Караваева, Е.Л. Кривоносова, Э.И. Торокова, О.П. Чочиева, жауапты құрастырушы – А.А. Ищенко) XIX ғасырдың соңынан бастап 2022 жылға дейін орыс, хакас және әлемнің басқа тілдерінде хакас фольклоры туралы жарық көрген материалдардың библиографиялық көрсеткіші болып табылады. Хакас фольклорын зерттеу бағытында көп жұмыс тындырылған, сондықтан хакас фольклоры жөніндегі ақпаратты тұңғыш рет жинақтаған және жүйелеген бұл еңбек өте құнды дереккөз деп саналады.

Библиографиялық көрсеткіш алты негізгі бөлімнен тұрады. Олардың алғашқысы хакас фольклорының осыған дейін жарияланған шығармаларына арналған. Сондай-ақ «Хакас фольклорын зерттеу», «Өнердегі хакас фольклоры», «Хакас фольклорының архивтердегі құжаттық материалдары», «Хакас фольклорының библиографиясы», «Қосымша көрсеткіштер» атты бөлімдер де көрсеткіштің негізгі құрылымын анықтайды.

Хакас фольклорын зерттеушілердің еңбектері жанрлар (мифтер, батырлық эпос, аңыздар, ертегілер, өлеңдер, т.б.) бойынша жіктеліп ұсынылған. С.П. Кадышев, П.В. Курбижеков секілді атақты жыршылар мен Н.Ф. Катанов, В.Е. Майногашева сияқты көрнекті ғалымдар туралы мәліметтер жеке берілген. Көрсеткішті әзірлеу кезінде көптеген кітапханалардың қоры, электрондық каталогтары, мәліметтер базасы қарастырылған. Еңбек зерттеушілерге ыңғайлы болу үшін анықтамалық-іздеу аппаратымен қамтамасыз етілген.

100 дана таралыммен жарық көрген «Хакас фольклоры» қазірдің өзінде библиографиялық сирек құндылыққа айналып үлгерді.

Сведения об авторе:

Майнагашева Наталья Владимировна, кандидат филологических наук, научный сотрудник сектора фольклора, Хакасский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории, ул. Щетинкина, 23, Абакан, Республика Хакасия (Российская Федерация).

ORCID: 0000-0001-8605-3450

Information about author:

Mainagasheva Natalya Vladimirovna, Candidate of Philological Sciences, Researcher, Folklore Sector, Khakass Research Institute of Language, Literature and History, 23 Shchetinkina Str., Abakan, Republic of Khakassia (Russian Federation).

ORCID: 0000-0001-8605-3450

Автор туралы мәлімет:

Майнагашева Наталья Владимировна, филология ғылымдарының кандидаты, фольклор секторының ғылыми қызметкері, Хакас тіл, әдебиет және тарих ғылыми-зерттеу институты, Щетинкина көш., 23, Ағыбан, Хакасия Республикасы (Ресей Федерациясы).

ORCID: 0000-0001-8605-3450

ARTICLE FORMATTING REQUIREMENTS

Authors wishing to publish in the journal must register and upload the article on the website tsj.enu.kz

2. Languages of publications: English, Kazakh, Russian.

3. The volume of the article – 20-40 thousand characters (with spaces), without metadata.

4. Scheme of articles construction:

- Full name of the author/authors (if there are two or more authors the *Corresponding author is indicated), center alignment, bold lower-case letters.
- Place of work, city, country; e-mail; center alignment, in italics.
- Article title-centered, without indentation, bold lowercase letters.
- The abstracts volume in all three languages, as well as the summary in a review article, should range from 175 to 200 words. Keywords (7-10 words) in the language of the article.
- Text of article
- The literature (in the language of the article) and the Reference section should include transliteration and translation of the literature into English.
- In the Reference section, all designations should be in Latin script, without mixing with Cyrillic script.
- The literature should also include publications on the topic of the article over the last three years.
- Abstract and keywords in two other languages (authors from near and far abroad can provide this data in English and Russian, and they are translated into Kazakh by the Editorial Board of the journal).
- Information about the author/authors at the end of the article is given in three languages (Russian, Kazakh, English): Full name, academic degree, academic title, university name, address, city, country, ORCID or Scopus ID.

5. Use the Microsoft Word editor for Windows to type text, formulas, and tables.

Text editor parameters: margins-2 cm on all sides; width alignment; font Times New Roman, size-12; line spacing-1.15; paragraph indent-1 cm; page orientation-book.

6. References to cited works in the text are given in brackets, indicating the first author of the work, year of publication: number of page(s). For example:

1. (Samashev, 2022: 45) or (Samashev, 2021: URL);
2. If two or more authors:
 - a) (Samashev et al., 2022: 45) or
 - b) (Samashev, Abayev, Khan, 2022: 45);
3. If there is no direct link: (Samashev, 2022).

The font of the list itself is Times New Roman, size-12, the first line of the paragraph-with a protrusion of 1.25 cm, width alignment with hyphenation.

7. The list of references is provided in two versions:

- 1) alphabetically without numbering in the language of the article;

2) Latin transliteration, with the English translation in square brackets.

3) the list of references should not include the following types of sources such as dissertations, abstracts of dissertations, texts of official documents in various publications (decrees, orders, resolutions, programs, etc.), archival sources and data from the author's field materials are indicated in the text of the article in round brackets and should be referenced by automatic footnotes.

All abbreviations of the output data of archival documents are listed separated by commas and indicated with lowercase letters (GA, f. 4, d. 2, p. 16). They are not included in the reference. (see sample: References).

8. The requirements apply to review articles and book reviews.

9. The article should be thoroughly checked for spelling and syntax errors and technical design. Articles that do not meet the technical requirements will be returned for revision. Returning for revision does not mean that the manuscript has not been accepted for publication.

A SAMPLE OF AN ARTICLE

IRSTI 03.41.91 (defined by the link <http://grnti.ru/>)

***M. Khabdulina^a**

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Corresponding author: mk_khabdulina@mail.ru*

S. Shnaider^b

*Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS,
Novosibirsk, Russian Federation*

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

A.Yeginbay^c

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

Z. Karimbayeva^d

*M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk,
Saha, Russian Federation*

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh

Abstract. The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known as paleo-ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of the late-medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region. The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and

planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan. The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No. 3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas.. [175-200 words].

Keywords: Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turfy bricks [7-10 words/word combinations]

MAIN TEXT OF THE ARTICLE

The main text of the article should contain the following structural elements:

- Introduction
- Materials and research methods
- Research background
- Analysis
- Results
- Conclusion
- Abbreviations

Литература (design of sample)

Книга: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.
Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. Turkic Studies Journal. 2 (Т.11). Р. 150-155.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. №24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Reference (design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istorikogeograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio- Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazakhstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstanian historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

***М. Хабдулина^a**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^b

РФА СБ Археология және этнография институты,

Новосибирск, Ресей Федерациясы^b

(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті,

Якутск, Саха, Ресей Федерациясы

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозыкөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжылдықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт ХХ ғасырдың 70-жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық

уақытының ескерткіштері. Далалық Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIX ғ. аяғы мен XXғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба жұмыстары басталды. Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған No3 тұрғын үйдің материалдары бойынша XIX ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы XX ғасырдың басындағы қоғамдық саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету... [175-200 сөз].

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер. [7-10 сөз/сөз тіркесі].

***М. Хабдулина^a**

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,

Астана, Республика Казахстан

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^b

Институт археологии и этнографии СО РАН,

Новосибирск, Российская Федерация

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,

Астана, Республика Казахстан

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова,

Якутск, Саха, Российская Федерация

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило научное оформление в 70-х годах XX в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского ханства пока не известны. В 2021 г. в Акмолинском Приишимье начаты раскопки позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в. В рамках одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов,

вычленяются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования... [175-200 слов].

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи. [7-10 слов/словосочетаний]

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of Historical Sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Shnaider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 17 akad. Lavrentiev Ave., Novosibirsk, Russian Federation.

ORSID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Eginbai Adil, Master, Researcher, K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulhumar, Master, Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii Str., Yakutsk, Saha, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егінбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский көш., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, пр. Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

МАҚАЛАНЫ БЕЗЕНДІРУ ТАЛАПТАРЫ

1. Журнал бетінен көрінгісі келетін авторлар tsj.enu.kz веб-сайтына тіркелуі және өз мақалаларын соған жүктеуі тиіс.

2. Жарияланым тілі: ағылшын, қазақ, орыс.

3. Мақала көлемі: 20-40 мың таңба (ашық орындармен), метадеректерсіз.

4. Мақала мәтіні келесі тәртіп бойынша рәсімделеді:

- Автордың/авторлардың аты-жөні (екі және одан көп авторлар болған жағдайда *Байланыс үшін автор көрсетіледі), беттің ортасында, қалың кіші әріптер.
- Қызмет орны, қаласы, елі, электронды поштасы; беттің ортасында, курсивті қаріп.
- Мақаланың атауы – беттің ортасында, шегініссіз, қалың кіші әріптер.
- Барлық үш тілдегі аннотациялардың көлемі және сондай-ақ шолу мақаланың қысқаша мазмұнының көлемі – 175-тен 200 сөзге дейін. Кілт сөздер (7-10 сөз) мақала тілінде келтіріледі.
- Мақала мәтіні.....
- Әдебиеттер (мақала тілінде) және Reference транслитерация жасалып, ағылшын тіліне аударылып беріледі.
- Reference-те барлық белгілер кирилл графикасы араластырылмай, латын графикасымен ұсынылады.
- Әдебиетте мақала тақырыбы бойынша жарияланымдар сондай-ақ соңғы үш жыл ішіндегі жарияланымдарды қамтуы тиіс.
- Аннотация және кілт сөздер басқа екі тілде (таяу және алыс шетел авторлары бұл деректерді ағылшын және орыс тілдерінде бере алады, қазақ тіліне журналдың редакциясы аударады).
- Мақала соңында автор туралы ақпарат үш тілде (қазақ, ағылшын, орыс): аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, ЖОО (ғылыми ұйым) атауы, мекен-жайы, қаласы, елі және Orcid немесе Scopus ID болуы міндетті.

5. Мәтінді, формулаларды және кестелерді теру үшін Windows жүйесіне арналған Microsoft Word редакторы пайдаланылады. Мәтін редакторының параметрлері: барлық шеті – 2 см; ені бойынша теңестіріледі; қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12; жоларалық интервал – 1,15; абзацтық шегініс – 1 см; беттің кескіні – кітап үлгісінде.

6. Әдебиеттер тізіміндегі тиесілі дереккөздерге жасалатын мәтіндегі сілтемелер доғал жақша ішінде бірінші авторы, басылған жылы, бет(тер) саны көрсетіліп рәсімделеді, мысалы:

1.(Самашев, 2022: 45) немесе (Самашев, 2021: URL)

Егер 2 немесе одан да көп автор болса:

а) (Самашев және т.б., 2022: 45) немесе

ә) (Самашев, Абаев, Хан, 2022: 45);

Егер тікелей сілтеме жасалмаған болса: (Самашев, 2022).

Тізімнің қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12, абзацтың алғашқы тармақ шегерімі – 1,25 см, жолдан жолға көшу арқылы ені бойынша теңестіріледі.

7. Әдебиеттер тізімі екі үлгіде:

1) мақала тілінде алфавиттік рет бойынша нөмірленбей беріледі;

2) латынша транслитерациясы және оның тік жақша ішінде ағылшын тіліндегі аудармасы ұсынылады.

3) Диссертациялар, авторефераттар, әртүрлі басылымдардағы ресми және бей ресми (қаулылар, бұйрықтар, бағдарламалар және т.б.), мұрағаттық (автордың қазба жұмыс материалдары) құжаттар әдебиеттер (reference) тізіміне енгізілмейді. Мақала мәтінінде бұл материалдар жақша ішінде көрсетіліп, сілтеме арқылы сол беттің өзінде көрсетілуі керек. Мұрағат құжаттарының шығыс деректері үтірмен бөлініп, кіші әріптермен белгіленеді (МА, ф. 4, і. 2, б. 16). Олар әдебиеттер тізіміне енгізілмейді. (Reference үлгісін қараңыз).

8. Талаптар ғылыми шолулар, рецензияларға қатысты да қолданылады.

9. Қолжазба орфографиялық және синтаксистік қателердің болмауы мен техникалық безендіру тұрғысынан мұқият тексерілуі тиіс. Техникалық талаптарға сай келмейтін мақалалар пысықтауға қайтарылады. Пысықтауға қайтару қолжазба жариялануға қабылданған жоқ дегенді білдірмейді.

МАҚАЛАНЫ БЕЗЕНДІРУ ҮЛГІСІ

ХҒТАР 03.41.91 (мына сілтеме бойынша анықталады: <http://grnti.ru/>)

***М. Хабдулина^а**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^а(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^б

РГА СБ Археология және этнография институты, Новосибирск, Ресей Федерациясы

^б(E-mail: sveta.shnyder@gmail.com)

А. Егинбай^с

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^с(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^д

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті,

Якутск, Саха, Ресей Федерациясы

^д(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозыкөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжылдықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт XX ғасырдың 70-жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық уақытының ескерткіштері. Далалық Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба

жұмыстары басталды. Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған №3 тұрғын үйдің материалдары бойынша XIX ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету... [175-200 сөз]

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер. [7-10 сөз/сөз тіркесі]

МАҚАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ МӘТІНІ

Мақаланың негізгі мәтінінде келесі құрылымдық элементтер болуы керек:

- Кіріспе
- Материалдар және зерттеу әдістері
- Тақырыптың зерттелу дәрежесі
- Талдау
- Нәтижелер
- Қорытындылар

Әдебиет

(безендіру үлгісі)

Книга: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.
Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). 2022. Р. 150-155.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда — «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. № 24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Reference

(design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyakh v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], *Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy*

[Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoy istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

***M. Khabdulina^a**

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Corresponding author: mk_khabdulina@mail.ru*

S. Shnaider^b

Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, Novosibirsk, Russian Federation

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

A.Yeginbay^c

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

Z. Karimbayeva^d

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk, Saha, Russian Federation

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh

Abstract. The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known as paleo-

ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of the late-medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region. The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan. The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No.3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas... [175-200 words]

Keywords: Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turf bricks [7-10 words/word combinations]

***М. Хабдулина^a**

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).*

**Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^b

*Институт археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск, Российская Федерация
^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)*

А. Егинбай^c

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)*

З. Каримбаева^d

*Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова,
Якутск, Саха, Российская Федерация
^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)*

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило научное оформление в 70-х годах XX в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского ханства пока не известны. В 2021 г. в Акмолинском Приишимье начаты раскопки позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в. В рамках

одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов, вычлениются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования... [175-200 слов]

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи. [7-10 слов/словосочетаний]

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егінбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский көш., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of historical sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Shneider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 17 akad. Lavrentiev Ave., Novosibirsk, Russian Federation.

ORSID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Eginbai Adil, master, researcher at K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulhumar, master of the Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii Str., Yakutsk, Saha, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7195-5723>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192665106>

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, пр. Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

ТРЕБОВАНИЯ ДЛЯ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ

1. Авторы, желающие публиковаться в журнале, должны пройти регистрацию и загрузить статью на сайте tsj.enu.kz
2. Язык публикаций: английский, казахский, русский.
3. Объем статьи: 20-40 тысяч знаков (с пробелами), без метаданных.
4. Статья оформляется в следующем порядке:
 - Ф.И.О. автора/авторов (при наличии двух и более авторов указывается *Автор для корреспонденции), выравнивание по центру, жирные строчные буквы.
 - Место работы, город, страна, e-mail; выравнивание по центру, курсив
 - Название статьи – по центру, без отступа, жирные строчные буквы.
 - Объем аннотаций на всех трех языках и также объем краткого содержания в обзорной рецензии – от 175 до 200 слов.
 - Ключевые слова (7-10 слов) на языке статьи.
 - Текст статьи
 - Литература (на языке статьи) и Reference даются транслитерация и перевод литературы на английский язык.
 - В Reference все обозначения даются латинской графикой, не смешиваясь с кириллической графикой.
 - В литературе публикации по теме статьи должны также включать публикации за последние три года.
 - Аннотация и ключевые слова на двух других языках (авторы из ближнего и дальнего зарубежья эти данные могут дать на английском и русском языках, на казахский язык переводятся редакцией журнала).
 - Информация об авторе/ авторах в конце статьи дается на трех языках (русском, казахском, английском): Ф.И.О. (полностью), ученая степень, ученое звание, название вуза, адрес, город, страна, ORCID или Scopus ID.
5. Для набора текста, формул и таблиц используется редактор Microsoft Word для Windows. Параметры текстового редактора: поля – 2 см со всех сторон; выравнивание по ширине; шрифт – Times New Roman, размер – 12; межстрочный интервал – 1,15; абзацный отступ – 1 см; ориентация листа – книжная.
6. Ссылки в тексте на соответствующий источник из списка литературы оформляются в круглых скобках с указанием первого автора работы, года издания, номера страниц(-ы), например:
 1. (Самашев, 2022: 45) или (Самашев, 2021: URL);
 2. Если 2 и более автора:
 - а) (Самашев и др, 2022: 45);
 - б) (Самашев, Абиев, Хан, 2022: 45);
 3. Если нет прямой ссылки: (Самашев, 2022).Шрифт самого списка – Times New Roman, размер - 12, абзац – отступ 1,25, выравнивание по ширине с переносами.
7. Список литературы предоставляется в следующем образом:

- 1) по алфавиту без нумерации на языке статьи;
- 2) латинской транслитерацией, в рамках которого в квадратных скобках дается перевод на английский язык
- 3) в списке литературы (референс) не должны включаться следующие виды источников как диссертации, авторефераты диссертаций, тексты официальных документов в различных изданиях (указы, приказы, постановления, программы и пр.), архивные источники (и данные полевых материалов автора) указываются в тексте статьи в круглых скобках и следует ссылаться постраничными автоматическими сносками. Все сокращения выходных данных архивных документов перечисляются через запятую и указываются с строчными буквами (ГА, ф. 4, д. 2, л. 16). В список литературы они не выносятся. (см. Образец: Reference).
8. Требования распространяются на научные обзоры, рецензии.
9. Статья должна быть тщательно выверена на орфографические и синтаксические ошибки и техническое оформление. Статьи, не соответствующие техническим требованиям, будут возвращены на доработку. Возвращение на доработку не означает, что рукопись не принята к публикации.

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ

МРНТИ 03.91.03 (определяется по ссылке: <http://grnti.ru/>)

***М. Хабдулина^a**

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).*

**Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^b

*Институт археологии и этнографии СО РАН,
Новосибирск, Российская Федерация
^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)*

А. Егинбай^c

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Республика Казахстан
^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)*

З. Каримбаева^d

*Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова,
Якутск, Саха, Российская Федерация
^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)*

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило научное оформление в 70-х годах XX в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского ханства пока не известны. В 2021 г. в Акмолинском Приишимье

начаты раскопки позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в. В рамках одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов, вычленяются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования... [175-200 слов]

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи. [7-10 слов/словосочетаний]

ОСНОВНОЙ ТЕКСТ СТАТЬИ

Основной текст статьи должен содержать следующие структурные элементы:

- Введение
- Материалы и методы исследования
- Степень изученности темы
- Анализ
- Полученные результаты
- Выводы

Литература

(образец оформления)

Книга: Manz B.F., 1989. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.
Абаев А.К., 2022. *Кыпчаки*. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй Международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). 2022. Р. 150-155.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. № 24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Reference

(design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyah v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istorikogeograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoj uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

***М. Хабдулина^a**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^b

РФА СБ Археология және этнография институты,

Новосибирск, Ресей Федерациясы

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті,

Якутск, Саха, Ресей Федерациясы

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозыкөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжылдықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт ХХ ғасырдың 70-жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық уақытының ескерткіштері. Далалық

Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIX ғ. аяғы мен XXғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба жұмыстары басталды. Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған №3 тұрғын үйдің материалдары бойынша XIX ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету... [175-200 сөз]

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер. [7-10 сөз/сөз тіркесі]

***M. Khabdulina^a**

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^a(E-mail: *mk_khabdulina@mail.ru*).

^{*}Corresponding author: *mk_khabdulina@mail.ru*

S. Shnaider^b

Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS,

Novosibirsk, Russian Federation

^b(E-mail: *sveta.shnayder@gmail.com*)

A.Yeginbay^c

L.N. Gumilyov Eurasian National University,

Astana, Republic of Kazakhstan

^c(E-mail: *adil_eginbaev2000@mail.ru*)

Z. Karimbayeva^d

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk,

Saha, Russian Federation

^d(E-mail: *zulxumar63@gmail.com*)

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh

Abstract. The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known as paleo-ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of late-medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region. The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan. The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No.3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas... [175-200 words]

Keywords: Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turf bricks [7-10 words/word combinations]

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, пр. Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский көш., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of Historical Sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Shnaider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 17 akad. Lavrentiev Ave., Novosibirsk, Russian Federation.

ORSID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Eginbai Adil, Master, Researcher, K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev Str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulhumar, Master, Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii Str., Yakutsk, Saha, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

TURKIC STUDIES JOURNAL

2024. Vol. 6, №4 – Астана: ЕҰУ. – 235 б.

14.12.24 басуға жіберілді

Тираж – 40 дана.

Авторларға арналған нұсқаулар,
жариялау этикасы журнал сайтында берілген: tsj.enu.kz

Техникалық хатшы: А. Байгаж
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева
Редакцияның мекенжайы:
010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтбаев к-сі, 2.
Тел.: +7 (7172) 709-500, (ішкі 31-434)

E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген.

24.02.2021 ж.

№KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж).

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

tsj.enu.kz

